

છપાવ છે

છપાવ છે

શ્રી. અરવિન્દ ત્રિયા. રમા. જા.

દ્વિતીય પુસ્તક-વિશ્વવિચાર

જેમાં નિમ્નલિખિત વિષયોનો સમાવેશ થયેલો છે

પ્રથમ ૬૫	જગત્પ્રાપ્તિનો રથ
દ્વિતીય ૬૩	જાતીયતા
ત્રીતીય ૬૩	એશિયાનો ઉત્કાળ
૪મું ૬૩	મારા કારાટકવાસની કથા
અને યથાસ્થાન અન્ય વિષયો	

30

(મહર્ષિ અરવિન્દ ઘોષનાં લેખોં તથાં વ્યાખ્યાનોં ,

प्रथम पुण्य-धर्मविचार

ਅੰਨ੍ਯਾਵਾਹਿਤ

હકીમર નારાયણ વિમ્બનજી

ਪੀਰ ਮਹੁਮਦਸਾਹਿਬ, ਸ਼ਾਹਮੁਮਦਸਾਹਿਬ

“ न कर्मणा मनारम्भा त्रैष्वकर्म्यं पुरुषोऽद्भुते ।

न च संन्यसनादेय सिद्धिं समधिगच्छति ॥ गीता

3451216

ગોવિંદ મહાદેવ જાગૃત

मृश हस्वाम्—मृशमहापाद

એકમાત્ર વિકેટ (સાથ એન-૬)

મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગૃત

મંથવિક્રેતા અને મંથપ્રકાશક

ब्रह्म हरिवाङ्मन—अहममहाभाह

विक्रमाई १६७८]

[ਭ. ਸ. ੧੯੨੨]

છપાય છે

છપાય છે

શ્રી અરવિન્દ વિચારમાળા

દ્વિતીય પુષ્પ-વિશ્વવિચાર

તેમાં નિમ્નલિખિત વિષયોનો સમાવેશ થયેલો છે

પ્રથમ ફલ જગત્પ્રાપ્તિનો રસ

દ્વિતીય ફલ જાતીયતા

તૃતીય ફલ એશિયાનો ઉપક્રાંત

ચતુર્થ ફલ મારા કારાચરુવાસની કથા

અને યથાસ્થાન અન્ય વિષયો

“કોણ પણ પુરુષ કર્મને આરંભવા વિના મેળવે મેળવી શકતો નથી તેમ જ દેવતા કર્મના સંન્યાસ-ન્યાગ-વડે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.”

ભગવદ્ગીતા અ. ૩ ભો; શ્લોક ૪ થો.

+

પ્રથમ આવૃત્તિ

+

[દ્રષ્ટાન્તરિણી સર્વ અધિકાર પ્રાપ્ત સ્વાધીન રાખ્યા છે]

❧

“વસન્ત” મુદ્રાગારમાં

ચિત્રનગર હાથકાળે મુદ્રાંતર કર્યું

રાવપુર, ગામગામી પાત્ર પામેઃ અહમમદાબાદ

કેવળ પણ પુરુષ કર્મને આરંભવા નિના પ્રાપ્તને પ્રતી
 રાખે નથી તેમ જ કેવળ કર્મના રાંચામ-ત્યાગ-વડે
 સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી રાખે નથી. "

ભગવદ્ગીતા ૩૫. ૩૯; ૪૦. ૪૧.

+

પ્રથમ આવૃત્તિ

+

[દેવશાસ્ત્રના સર્વ અધિકાર પ્રાપ્ત સ્વામી રાખ્ય છે]

૨૨

"વસન્ત" પુસ્તકાલયમાં
 ચિત્રનલાલ ધર્મલાલે પ્રકાશિત કર્યું;
 રાવપુર, સામગ્રી પોત પોતે અદ્યતનમાં

ઉપોદ્ધાત

“અતિ સર્વંદ્ર યજ્ઞયેત” અર્થાત કાંઈ પણ વસ્તુની અતિશયતા કદાપિ લાભકારિણી થઈ શકતી નથી અને તેટલામાટે તે અતિશયતાનો સર્વ રથાનમાં તથા સર્વ સમયમાં સવિવેક ત્યાગ કરી દેવો એ જ ઈષ્ટ છે, એ વિશ્વના સમસ્ત કર્મશાસ્ત્રો તથા નીતિશાસ્ત્રોનો એક પરમ સિદ્ધાન્ત છે અને એ સિદ્ધાન્તમાં સમસ્ત માનવજાતિનો કલ્યાણનું એક પરમ રહસ્ય સમાયક્ષું હોવાથી એ સિદ્ધાન્ત સદિના આરંભકાળથી વર્તમાન સમય પર્યન્ત જેવી રીતે સર્વ દેશોમાં તથા સર્વ સમયમાં અત્યન્ત આદરને પાત્ર થયેલો છે તેવી જ રીતે સદિના અન્ત પર્યન્ત નિરન્તર લોકાદરને પાત્ર થતો રહેશે એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી. સારાંસ કે, અમૃત એકે અમરત્વ કિંવા અક્ષય-જીવનદાયક પદાર્થ હોવા છતાં યજ્ઞ જો અમૃતનું કંઈ પર્યન્ત ઈતિને પાત્ર કરવામાં આવે, તો તે જીવનદાયક હોવા છતાં જેવી રીતે અતિ-શયતાના પરિણામે મૃત્યુદાયક થઈ પડે છે તેવી જ રીતે જે કર્મ-સન્યાસ કિંવા કર્મત્યાગને નિવૃત્તિ નામે અપાયકું છે તે નિવૃત્તિ મોક્ષદાયિની હોવા છતાં પણ જો તે નિવૃત્તિ અતિશયતાની સીમા પર્યન્ત આવી લાગે છે તો તેના યોગે તેની મોક્ષદાયિતાનો લોપ થતાં અત્યન્ત નિવૃત્તિપરામર્થ્ય મનુષ્ય મોક્ષરૂપ પર્યતના ઉચ્ચતમ શિખરપર આરૂઢ થવાને બદલે અત્યન્ત કર્મત્યાગના પરિણામે “અતો મૃદસ્તતો મૃદઃ” થઈને અધોર્ગતિની મંહનતમ અને નિર્ગિત અધકારાવૃત્તિ મર્ત્યામાં પછડાઈ પડે છે એ નવીનતાથી દર્શાવવાતી આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, એ અત્યુત્ત નિવૃત્તિ કિંવા અકર્મક્રયવાના મહાવિધાતક પરિણામને લક્ષમાં રાખીને જ શ્રી કૃષ્ણ જગવાને ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ ના તૃતીય અધ્યાયમાં કર્મસોશનું સમર્થન કરતાં એવાગ્નિજ્વલ ઉદારો હોદ્દા, છે કે : “કોઽપ્યપ્યુરય કર્મને આરંભવા વિના

મોક્ષને મેળવી શકતો નથી તેમ જ કેવળ કર્મના સંન્યાસ-
ત્યાગ-વડે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.”* અને અને
અણદશ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એમ વ્યક્ત કરેલું છે કે: “પોત-
પોતાના કર્મમાં નિરંતર સંક્રમ રહેનાર પુરુષ સંસિદ્ધિ-મોક્ષરૂપ મહત્તી
સિદ્ધિ-ને મેળવે છે.”†

કર્મની આવી મહત્તા તથા ઉપયુક્તતા દેવા છતાં ભારતવર્ષના
લોકો પોતપોતાના સ્વાભાવિક ક્રિયા સ્વભાવનિયત કર્મને ત્યાગીને
ભ્રમરથી અત્યન્ત નિરુત્તિપરાયણ થવા લાગ્યા ત્યારથી ભારતવર્ષની
અવનતિનો આરંભ થયો અને તે અવનતિ અને એટલી સીમા પર્યન્ત
આવી લાગી કે ઇતિહાસપૂર્વકાળથી સમસ્ત વિશ્વમાં સંબંધનમ,
સંસ્કૃત, પ્રતિભાસ્રોપન, અત્યન્ત બલિષ્ઠ, અદ્વિતીય ગૌરવશાળી અને
જ્ઞાનના ભાષ્યગારરૂપ મનાતો આપણો ભારતવર્ષ નામક દિવ્ય દેશ
અત્યારના નવીન સભ્ય દેશોની દૃષ્ટિમાં સુર્વથા અસભ્ય, અસંસ્કૃત,
પ્રતિભાહીન, દુર્બળ, ગૌરવહીન અને અજ્ઞાનનું બંધારરૂપ દેખાવા
લાગ્યો અને તેથી ભારતવર્ષની પ્રાચીન મહત્તાનો સુર્વથા લોપ થઈ
ગયો. કર્મદીનના ક્રિયા અત્યન્ત નિરુત્તિપરાયણતાના યોગે ભારતવર્ષના
લોકો આવી શોકજ્વળક પરિસ્થિતિમાં આવી પડતાં તેમની એ નિરુત્તિ-
પરાયણતાના નિવારણની તેમ જ તેમને તેમના સ્વાભાવિક કર્મરૂપ
કલ્યાણકારક માર્ગમાં વાળવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય દેવાથી જેની
રીતે ચેદોના નામથી ભારતવર્ષમાં યદુ યાગ અદિના નિમિત્તે હિંસા-
ધર્મનો જાપાનક પ્રચાર અને તેના પરિણામે સમાજમાં ધોર અધર્મ

* “ન કર્મણામમારમ્મા પ્રૈજ્ઞર્મ્યં પુરુષોઽન્નુત્તે ।

ન ચ સંન્યાસનાદેષ સિદ્ધિ સમપિગચ્છતિ ” ॥

ગીતા: અ. ૩ એ. ૪૨. ૪૨.

x “સ્વે સ્વે કર્મણ્યધિરમઃ સંસિદ્ધિ લભને જરઃ ” ।

ગીતા: અ. ૧૮ પ્રા. ૪૨. ૪૪ પ્રા.

તથા અનાચારનો વિસ્તાર થતાં પરમાત્માએ છુદ્દનો અવતાર મારીને
અર્દિસાધર્મની ઘોષણા કરી હતી અને ભારતવર્ષની અધોગતિને
અટકાવી દીધી હતી તેમ જ પુનઃ છુદ્દના અર્દિસાધર્મની વિધાતક
અતિથપતાના ચોગે લોકો સર્વથા હતવીર્ષ, અસમર્થ, બીરુ તથા કર્મ-
દીન થતાં ભારતવર્ષના સર્વનાથનો સમય નિકટમાં આવી લાગેતો
જોઇને પરમાત્માએ આદિ શંકરાચાર્ય તરીકે અવતરી જેમાર્ગ તથા
વેદાન્તધર્મની સ્થાપનાથી ભારતવર્ષની અધોગતિનું નિવારણ કર્યું
હતું તેથી જ રીને અત્યારના નવીન યુગમાં ભારતશ્રમિનાં કર્મદીન
તથા નિવૃત્તિપરાયણ કિંવા વૈલવવિદ્યાસપરાયણ ગંતાનોને સર્વથી
પ્રથમ પ્રાતઃસ્મરણીય, પરમપુનીત, પ્રચંડપ્રતિભાસંપન્ન, જ્ઞાનતેજઃ-
મુંજ અને હિરવિભૂતિરૂપ સ્વર્ગીય સ્વામી વિવેકાનન્દે ચોતાની
તેજસ્વિની તથા જોજસ્વિની વાણીથી કર્મયોગની મદદતા તથા કર્મ-
માર્ગની કલ્યાણકારિતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો હતો; ત્યાર પછી ઇ.
સ. ૧૬૦૮ માં કોઈ પણ પ્રકારનો અપરાધ ન હોવા છતાં કેવળ
ભાગ્યની વિશ્વકલ્પના કિંવા વક્ર ગતિના પરિણામે શ્રી અરવિન્દ બ્રાહ્મણે
અહીંપુરના કારાગૃહમાં એક વર્ષ પર્વન્ત નિવાસ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત
થતાં તે કારાગૃહવાસના સમયમાં ભારતવર્ષમાં સનાતન આર્ષધર્મની
પ્રતિષ્ઠાના વિધિના ગ્રંથધર્માં સાક્ષાત્ શ્રી ધૃષ્ટ્ય પરમાત્માદ્વારા તેમને જે
નવીન દીક્ષા પ્રાપ્ત થઈ હતી તે દીક્ષાને અનુસરીને કારાગૃહવાસની સમાપ્તિ
થવા પછી તેમણે ભારતવર્ષમાં સનાતન આર્ષધર્મની પ્રતિષ્ઠાના તે
વિધિને સર્વત્ર પ્રચારવાના ઉદ્દેશથી આંસ-અર્ધજેજી-ભાષામાં 'કર્મ-
યોગિન' નામક સાપ્તાહિક ગ્રંથાદ્ય તથા બંગાળી ભાષામાં 'ધર્મ'
નામક સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રના પ્રકાશનનો પ્રારંભ કર્યો હતો. વેદોના
સોપાનના ગૃહ અધોનો પુનરુદ્ધાર કરવામાટે અરવિન્દ બ્રાહ્મણે ત્યાર

+ સ્વર્ગીય સ્વામી વિવેકાનન્દનાં બ્યાખ્યાનો તથા લેખોને 'મે'
"વિવેકાન્દ વિચારમાળા" નામથી ગુજર્ અનુવાદ કરેલા છે અને તેનાં
પાંચ પ્રુપ્ત-ખંડ-"ગુજરાતી" પ્રેસક્ષેપ પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યાં છે.

દરને પાત્ર થશે તો તે લોકાદરને 'ન' હું 'મારાં' પરિશ્રમનું અત્યન્ત
અલભ્ય પારિતોષિક માનીશ અને નવીન ઉત્સાહથી આવા મંથોના
લેખનમાં પ્રવૃત્ત રહીશ. અંતે જે પરમ કૃપાળુ, પરમાત્માની કૃપાદૃષ્ટિથી
પ્રસ્તુત મંથલેખનકારની નિર્વિધ સમાપ્તિ થતાં આજે આ મંથનું
પ્રકાશન થયું છે તે પરમાત્મા પ્રતિ દૃત્યતા દર્શાવીને હું ઉપોદ્ધાતની
સમાપ્તિ સહિત આરી લેખિનીને, વિશ્રાંતિ આપવાની આત્મા ઈચ્છું છું.

અમદામદાખાદ (અમદાવાદ)
વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૮, માર્ગશીર્ષ
કૃષ્ણ પંચમી: તા. ૧૯ મી
કિસેમ્બર ૧૯૨૧ સોમવાર.

ભરૂદીપ, રત્નેશ્વરી
ઠેકેકુરે મારાયણુ વિસનજી
અનુવાદક

દરને પાત્ર થશે તો ને લોકાદરને લઈ રહે આરા પરિચયનું અન્યથા
અમલ્ય પરિતેયિક આનીય અને નરીન ઉન્માદથી આવા મર્યાના
લેખનમાં પ્રવળ રહીશ્ય અને તે પરમ કૃપાળુ પરમાન્માની કૃપાદિથી
પ્રવળ મંથલેખનશયની નિવિધન સમાપ્તિ થતાં આજે આ મંથનું
પ્રકાશન થયું છે તે પરમાત્મા પ્રતિ દત્તગત્ય દર્શાવતે હું ઉપોદ્યાનની
સમાપ્તિ સદિત મારી લેખિનીને વિધાન આપવાની આજ્ઞા હમિંકુ હું.

અહમદાબાદ (અમદાવાદ)
વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૮, માર્ગશીર્ષ
કૃષ્ણ પંચમી: તા. ૧૬ મી
ક્રિસ્ટાબ્દ ૧૯૨૧ સોમવાર

અરવીર રત્નેદાસજી
કકકુરે નારાયણ વિસનજી
અનુવાદક

၂၀၁၁-၁၁-၁၁

[illegible]

14-00000

1980-1981

• 47:31-33 47:34

[illegible]

• • •

[illegible]

2 626428

1	44	+	+++
2	45	++	++
3	46	+++	+
4	47	+++	+++

၁၂၇ ဒီဇင်ဘာ ၁၉၄၅

22

મારે છે તે પ્રતિ અંતઃકળ છે. કારણ કે, મારો જે જે વસ્તુઓમાં
અપ્રત્ય અનુભવ કિંવા પ્રયત્ન કેમ છે તે જન્મે વસ્તુઓની તમારા
અપ્રત્યમાં એકવચન થઈ જાય છે. મારો જે જે વસ્તુઓમાં અપ્રત્ય
અનુભવ છે તે જે વસ્તુઓમાંની એક વસ્તુ એવી છે કે જેનામાં
મારી જન્મદાતા માતા પ્રમાણે મારો પ્રેમ છે અને તે વસ્તુ એટલા
છે; કારણ કે, એટલાની જમિ સમગ્ર વિશ્વની આધ્યાત્મિક માતૃ
છે અને જે બીજી વસ્તુમાં મારો પોતાના એક જાતક મમાન કિં
જોવામાં છે તે વર્તમાન પુરુષને કિંવા અન્ય યજ્ઞોમાં કરું તો
ભવિષ્યનો ઉપકાર છે; કારણ કે, એટલાના કિંવદુના સમસ્ત
વિશ્વના ભવિ ઉપકારો આધાર તમારાપર જ રહેશે છે. આ રહ-
સને તમે જાણો છો અને તેથી જે કાર્ય તમારે અવસ્થા કરવું
જોઈએ તે જ કાર્ય અત્યારે તમે કરી રહ્યા છો. તિમ તિમ રાહોના
વિશ્વમાં એક જ બંધુભાવના બંધનથી પરસ્પર બંધવાનો પ્રયત્ન
તે તમે પુણ્યનો સમુદાય તિમ તિમ રાહોને પણ પરસ્પર
બંધવાના દૃઢ બંધનથી બંધવાનો યુગ ઉદય કરી રહ્યો છે એ
મારે કદાપિ બુદ્ધી જવાનું નથી, કારણ કે, એટલાના વિચારશીલ
શીના એકીકરણનો જે ઉદય તે સમસ્ત એટલાના એકીકરણને
ઉદય છે. અર્થાત્ તમે આવતી કાલના એટલાને એકીકરણ
રહ્યા છો; કારણ કે, આવતી કાલે-નિકટના ભવિષ્ય કાળમાં-એટલા
ખંડ ખંડ મરીને અખંડ કિંવા અનેકરૂપ મરીને એકરૂપ થવાનું
જે નિશ્ચય છે.

“આ એકવચન કિંવા એકતામાં એક સર્વોત્તમાંગપરિ-
મહાન આત્માયુક્ત અજડજતા ભવિષ્ય કાળ, ઉચ્ચતર જીવન
પૂર્ણતર સંખ્યતા-અસ્તિ-નો અદૃશ નિવાસ છે, એ તમારે નિ-
રમરણમાં રાખવાનું છે. તે સર્વોત્તમાંગપરિપૂર્ણ આત્મામાં જ
સમસ્ત આદ્ય શક્તિ-Sonsibility-, ચીનની સમસ્ત ભુલ

Intellectuality—અને ભારતવર્ષની સમસ્ત આધ્યાત્મિકતા—
Spirituality—એકત્ર કિંવા સંઘર્ષપથી પ્રવેશ કરશે; અર્થાત્ ભવિ-
ષ્ય કાળના તે મહાન્ આત્મામાં એશિયા ખંડના સમસ્ત મહાન્,
દિવ્ય કિંવા હિદાત્ત વિચારો આવીને એકત્ર ઘર્ષ જશે અને તે દિવ્ય
વિચારો વેદધર્મના દેવાને, શિન્દોધર્મના વીરાને, યૌદ્ધ ધર્મ તથા
રામો* ધર્મ એ બે બાંધુધર્મોને, ક્રિસ્તિયાનિટીની લિજ લિજ શાંત
માન્યતાઓને તથા ઈસ્લામને એકત્ર કરશે; કારણ કે, એ સર્વ ધર્મો
અનન્ત પુરુષ-પરમાત્માના એકમેવાદિતીય—એક જ—ધર્મના અનેક
કિંવા લિજ લિજ સ્વરૂપો છે એટલે કે એ સર્વ ધર્મોમાં વાસ્તવિક
લિજતા જેતું કંઈ છે જ નહિ.

“પરંતુ ભવિષ્ય કાળનો તે મહાન્ આત્મા જેનો શક્તિ
વિષયક ગર્વ તથા મિથ્યા અહંભાવ પોતાના અને પોતાના સમગ્રાલિક
જળાંતના શિરપર દેવળ વિનાશને એંચી લાવવાના કાર્યમાં જ દૃત-
કાર્ય કિંવા વિજયી ઘર્ષ રાખ્યો છે તે નિત્યે—Niratoh—ના અસૌ-
હિક મનુષ્ય કિંવા પાશ્ચાત્ય અસૌહિક મનુષ્યના હસ્તથી નિર્માણ
થવાનો નથી; કિન્તુ એશિયાના નવીન જગદુત્પાદક દેવત્વયુક્ત
મનુષ્ય કિંવા મનુષ્યત્વયુક્ત દેવના હસ્તથી જ ભવિષ્ય કાળનો તે

* શિન્દોધર્મ જાપાનમાં પ્રચલિત છે અને એ ધર્મમાં પ્રકૃતિની
ઉપાસના તથા વીર પુરુષોની પૂજને વિશેષ મહત્વ અપાયલું છે.

• ઈ. સ. થી ૬૦૪ વર્ષ પૂર્વે જન્મેલા હાઓત્સને નામક એક
ચીનના વાવઘે એ હાઓ ધર્મની ચીન દેશમાં સ્થાપના કરી હતી અને
તેના રહેલા ‘હાઓ ટેદ કિંગ’ નામક ધર્મજ્ઞેશ્વર એ ધર્મનો ચીનમાં
પ્રચાર તથા પ્રમાણ થયો હતો. એ હાઓ ધર્મનો પ્રચાર યૌદ્ધ ધર્મ
એટલે જ દોવાથી યૌદ્ધ ધર્મ તથા હાઓ ધર્મને અહીં ચીનના બાપુ-
ધર્મ તરીકે જાણાવેલા છે.

† ક્રિસ્તિયાનિટી એટલે ક્રિસ્તિયન-ખ્રીસ્તી-ધર્મ.

પ્રાપ્તિતવરે દેહશુદ્ધિ પણ કરી હતી તેમ જ તેમના અમુર ઇચ્છા
જર્થ આવેલા હતા એટલે તેમણે પ્રાપ્તિતદ્વારા મૃણાલિનીની દેહ-
શુદ્ધિ પણ કરાવી હતી. અત્યારના દૈર્ઘ્ય મિત્ર બાજુ ભૂપાસયન્દ
વસુના મિત્ર હોવાથી એ લગ્નસમારંભમાં પધાર્યા હતા. લગ્નસમા-
રંભની સમાપ્તિ થવા પછી અદ્ય ક્ષણમાં જ અરવિન્દ બાજુ
પોતાની નવોદા પત્ની મૃણાલિનીને સાથે લઇને પાછા વડોદરામાં
આવી લાગ્યા. તેઓ વડોદરામાં હતા તે વેળાએ તેમના કુટુંબમાં
તેઓ પોતે, તેમની ચલકદમી મૃણાલિની દેવી, તેમની સરોદરા
સરોજિની તથા તેમનો લઘુ બધુ વીરેન્દ્રકુમાર મળીને ચાર મનુષ્યો
હતા. અરવિન્દ બાજુ પોતાનો સમય શિક્ષણ આપવામાં, કાવ્યરચ-
નામાં, યોગાભ્યાસમાં તથા આત્મવિકાસના કાર્યમાં વીતાડતા હતા
અને તેથી એમ જ કહી શકાય કે વડોદરામાં જ તેમના આધ્યર્-
કારક ભાવિ જીવનની રૂપરેખા આજેખાઇ ગઈ હતી અને તેમનામાં
જે કવિ, તત્ત્વજ્ઞ તથા રાજનીતિવિશારદ થવાના સ્વાભાવિક મંત્રકાંત
રહેલા હતા તે સંસ્કારોના વિકાસનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો. વડો-
દરાનિવાસના સમયમાં તેમણે જે ‘Love and Death’—
‘પ્રેમ અને મૃત્યુ’—નામક એક અંગ્રેજી કાવ્યમંચી ઇ. સ. ૧૮૬૬માં
રચના કરી હતી તેમાં તેમના એ સંસ્કારો પૂર્ણરૂપમાં પ્રસરદિત
થયેલા છે. એ ઉપરાંત તેઓ મુંબઈના ‘કન્દુમ્બક’ નામક દૈનિક
પત્રમાં વારંવાર અંગ્રેજી લેખો પણ લખતા હતા. તેઓ પ્રથમ ઉત્તમ
લેખક નહોતા, પરંતુ લખવાના અભ્યાસને અખડ રાખવાથી આજ
સમયમાં જ ઉત્તમ લેખકોમાં તેમની ગણના થવા લાગી હતી. વડો-
દરામાં રાત્રના અનેક વિભાગોમાં કાર્ય કરીને તેમણે યોગ્ય અનુભવ
મેળવ્યો હતો. પ્રથમ તેઓ ખાનગી ખાતામાં હતા, ત્યારી દારાનની
ઓફિસમાં ગયા હતા, ત્યાર પછી ‘બરોડા ફોલો’ માં પ્રેરેમર—
અખ્યાપક—તરીકે અને પછીથી કેટલાક સમય પર્યન્ત નામદાર
ગાયકરાડ સંસ્કારોના પ્રાધિવેદ મેદેદરી તરીકે તેમણે કાર્ય કર્યું હતું.

અત્યંત અદ્ય સમયમાં જ સર્વ જનોના પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ વિદેશીય શિક્ષકોમાંના અનેક શિક્ષકો બાળકો અરવિન્દની પ્રતિભાને જોઈને આશ્ચર્યમુઘ્ન થતા લાગ્યા. બાળકો અરવિન્દનાં પ્રશાન્ત નયનો તથા ચિન્તનશીલ ભાવને અવલોકીને શિક્ષકો તથા શાળામાંના સહપાઠી વિદ્યાર્થીઓ તેમના પ્રતિ આકર્ષાઈ તેમનાં સૌન્દર્યનાં યોગે તેમનાંમાં અપૂર્વ રસ રૂપિવા લાગ્યા.

દાણ્ડકિંગમાં જે વર્ષ પૂર્યું તે વર્ષે વિદ્યાર્થીઓ કયાં મંડી સુસંવર્ણીય અરવિન્દ, ગર્ભે પુત્ર વિનયમૂપણ, દ્વિતીય પુત્ર મનોમોહન, પુત્રી સ્વચ્છતા તેમજ કન્યા સરોજિની ધત્યાદિ પોતાનાં સર્વ પારિવારિક જનોનાં સાથે લઈને પ્રિતા કુંજુધને પોતાનાં સંતાનોને હૃદય શિક્ષણ આપવામાટે ઇંગ્લેન્ડ પ્રાંત પ્રવાણ કર્યું. આવી રીતે બાલ્ય કાળથી જ વિદેશમાં વિદેશીયો સાથે જ દ્વિતીય કાળ પસંદ પસંદાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં અરવિન્દ, બાળ્ય પોતાની પિતૃ વંશગણનાં સાર્વજનિક જાણી ગયા હતા અને તેથી બહાર તેમની અવસ્થા તોમ વર્ણની થઈ ગઈ ત્યારે પછી નરીનાથી તેમને જંગમી ભાષાના અભ્યાસનો આરંભ કર્યો હતો. અર્થાત્ જે મદાનુભવ પુર્યે જંગમીની સ્વાધીનતા સ્વતંત્રતાની પૂનઃપ્રાપ્તિમાટે પોતાના સુવંશનો ત્યાગ કરી જ તે મદાનુભવનો ત્યાગ વર્ણના વય પૂર્યે પોતાના દેશની ભાષા સાથે પણ ઓછ પ્રકારનો મંત્રણ નહોતો એ એક અન્યન્ત આશ્ચર્યનો વિષય નથી કે શું?

૧૮૬૦ મમય ઇંગ્લેન્ડમાં રીનાયા પછી બાળક અરવિન્દે લંડન મદાનુભવમાં આવી એન્ડ પાઠશુ મુક્તમાં પ્રવેશ કરીને અભ્યાસનો આરંભ કરી રીપિલ એ પાઠશાળામાં પાંચ વર્ષની અનિજાના મુજબકે અભ્યાસ કરતા કરતા જ તેમને મલેના રોડજલ્લ તથા પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યા. રાજાના અભ્યાસની સમર્પિ થતાં બાળક

જ પદાયસો-દોવાળી એક સરસ, પ્રેમપૂર્ણ તથા હરજ્ઞાસિદ્ધ પદાર્થ દોનો અને તેથી પાશ્ચાત્ય વિદ્યા તથા ધર્મના સ્પર્શવડે તેમના હૃદયની આકૃષ્ટિઓ નેટ ન ચતાં અધિકાર પરિમાર્ગિત થઈ હતી, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ થવાનો લેણ માત્ર પણ સંભવ નથી. અર્થાત્ તેઓ દુઃખી મનુષ્યના દુઃખને જોઈને તથા વ્યથિતની વેદનાને જાણીને અતિશય દુઃખી થતા હતા અને તેમનું કામજ હૃદય તન્નાજ દ્રવી જનું હતું. દરિદ્ર મનુષ્યના દારિદ્ર્યજન્ય દુઃખના નિવારણમાટે તેઓ આગળ પાછળનો લેણ માત્ર પણ વિચાર ન કરતાં અજસ દાન આપના હતા અને કેટલીક વાર તો તેમના દાનની માત્રા એટલી બધી વધી જતી હતી કે તેમનું સર્વસ્વ દાનમાં અપાર્જ જવાથી નામના પોતાના પુત્રને વિદેશમાં અનેક વાર ધનના અભાવે નાના પ્રકારનાં કંઠો સહન કરવાં પડતાં હતાં. માસિક બેથી ત્રણ દળરૂપિયાની આવક દોવા છતાં પણ મહિનાના અનિમ દિવસે આજુ કૃષ્ણધનના હસ્તમાં એક કપડિકા પણ અવશિષ્ટ રહેતી નહોતી અને તેમની એ દાનચીમતા તથા પરાપકારપરાયણતાના બેને ધગોદર તથા ખુશનામાં આજે પણ કે. ડી. ધોધ-કૃષ્ણધન ધોધ-એ નામ સર્વથા અમર સ્વરૂપમાં દક્ષિણાયર થયા કરે છે અને તે મર્થથા અમર જ રહેવાનું છે.

બ.જ. કૃષ્ણધને પોતાના પુત્રને મંપૂર્ણ ભાવર્થ, આંગત-અંગીકૃત શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્નથી જ દૃઢ મેકડપ કરેલો દોવાથી બાળક અરવિન્દે જેવા પંચમ વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો કે તત્કાલ તેમના પિતાએ તેમને દાર્જિલિંગની 'સેન્ટ પૉલ' સ્કૂલમાં વિદ્યાભ્યાસમાટે મોકલી દીધા. આગત સાળામાં પોતાની પ્રતિભાના મુજુવડે બાળક અરવિન્દ

૧. 'મિત્રાદયક મહાગાન' તથા કેટલાક અન્ય અદ્વિતીય રચે
 'રે વંચદેય, વંચનાથ તથા વંચસદ્દિ-ની અપૂર્વ મેલા કરી છે તેના
 ૧૫૦ ભારતવર્ષમાં તેમનું નામ અમર થયું છે અને ચિરકાલ અમર રહે-
 વાનું છે એના કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ.

મહર્ષિ અરવિન્દ ઘોષનો કિંચિત્ પરિચય

ઇંગ્લેન્ડથી ભારતવર્ષમાં આવ્યા પછી અરવિન્દ બાબુ વડોદરા-
નરેશના પર્સનલ એસિસ્ટન્ટ્સ તરીકે વડોદરારાજ્યની સેવામાં નિયુક્ત
થઈ ગયા. જે વેળાએ તેઓ ગાયકવાડ સરકારના માનવર ઉચ્ચપદ-
ધિકારી સેવક થયા તે વેળાએ તેમની અવસ્થા માત્ર એકઠીસ વર્ષની જ
હતી. તેમના જીવનનો અધિક અંશ ઇંગ્લેન્ડમાં વીતેલો હોવાથી વચ્ચે-
પરિધાન, નીતિરીતિ તથા બાહ્ય જીવન આદિમાં તેઓ અંગ્રેજ સમાન
દેખાતા હતા; તથાપિ તેમના પિતા પ્રભાભૈ તેમનો આત્મા તો શુદ્ધ
ભારતવાસી જ હતો. આંગ્લ શિક્ષણ તથા વિદેશીય જીવનપદ્ધતિના
ગાઢ સંસર્ગથી અરવિન્દ બાબુને જે પ્રધાન લાભ થયો તે એ હતો
કે તે પાશ્ચાત્ય શિક્ષા તથા પાશ્ચાત્ય જીવનપદ્ધતિ આપણા શિક્ષણ
તથા આપણી જીવનપદ્ધતિ સાથે સરખાવતાં તેમને સર્વથા ઠનિંદ્ર
પ્રકારની અને અપાયકારક દૃષ્ટિએચર થવા લાગી; પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનાં
બાહ્ય આકર્ષણમાં તેમને આભ્યંતર કૌર્ભસનો સાક્ષાત્કાર થવા લાગ્યો.
અને તેથી યુરોપનો જડવાદ માનવજીવનમાં નવીન ચેતનને પ્રેરવામાં
સર્વથા અસમર્થ છે એમ તેમના જાણવામાં આવી ગયું; સારાંશ કે,
આપણી ભારતભારતી જ માનવજીવનમાં નવીન ચેતન પ્રેરવાનું
સર્વોત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ધરાવે છે એવો તેમનો જેમ જેમ દિવસો
લાગ્યા તેમ તેમ અધિકાધિક દૃઢ નિશ્ચય થતો ગયો. વડોદરા
તેમણે જે બાર વર્ષ જેટલો દીર્ઘ કાળ વીતાવ્યો હતો તેટલા કાલ
ધિમાં તેમને અનેક ઉપયુક્ત અનુભવો પ્રાપ્ત થયા હતા અને તે
અનુભવો તેમના ત્યાર પછીના જીવનમાં અતિશય ઉપયોગી તથા
માર્ગદર્શક થઈ પડ્યા હતા. વડોદરામાં તેમનો નિવાસ હતો તે સમ-
યમાં બૃહદા રાત્રિના દ્વિતીય પ્રહરના આરંભથી તૃતીય પ્રહરના
અંત પર્યન્તનો એટલો કે લગભગ છ કલાક જેટલો સમય નિત્ય તેઓ
નાનાવિધ વિદ્યાઓના અભ્યાસમાં વીતાડતા હતા અને ઉપકાળથી
એટલે કે ચાર વાગ્યાથી દિવસના અગિયાર વાગ્યા સુધીની વેળા
નિદ્રાના સેવનમાં વીતાડતા હતા. અરવિન્દ બાબુના તે કાળના આ

મહર્ષિ અરવિન્દ ઘોષનો કિંચિત્ પરિચય

અરવિન્દે કુલેષમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં સિવિહ સર્વિસની પરીક્ષા-
માંડે તૈયાર થવાના કાર્યનો ચપગતા પૂર્વક પ્રારંભ કર્યો.

જીવન

ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં અદાર વર્ષની અવસ્થામાં અરવિન્દ બાળ-
સિવિહ સર્વિસની પરીક્ષા આપવાને બેઠા; પરંતુ અન્ય સર્વ વિ-
દ્યામાં ઉત્તીર્ણ થવા છતાં અધારોહણની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ ન થઈ
શક્યાથી તેઓ સિવિહ સર્વિસની પરીક્ષામાં સદસ્યમતોરય થઈ શક્યા
નહિ અને તેથી કુચ્છિત યુનિવર્સિટી—વિશ્વવિદ્યાલય—માં પુનઃ
અભ્યાસનો આરંભ કરીને તેઓ ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં ગ્રેજ્યુએટ—સ્નાતક—
થયા અને ઇલાસિકલ ક્ષાધ્યોમમાં પ્રથમ પંક્તિયે—પહેલા નંબરે—
આબ્યા. ઇલાસિક લોડોની એવી ધારણા કિંવા માન્યતા છે કે સિવિહ
સર્વિસની પરીક્ષામાં વિજય ન મળવાથી જ અરવિન્દ બાળુના
જીવનની ગતિનું પરિવર્તન થયું હતું અને એ કારણથી જ તેઓ
સ્વદેશહિતના કાર્યમાં અગ્રેસર થયા હતા; પરંતુ જો અરવિન્દ
બાળુના ત્યાર પછીના જીવનની ઘટનાઓનું સમ્યક્ રૂપથી અવલોકન
કરવામાં આવે, તો લોડોની એ ધારણા કિંવા માન્યતા સર્વથા પ્રમાણ-
મુલક જ સિદ્ધ થાય છે; કારણ કે, ઉચ્છિન્ન ત્યાગીને પુનઃ ભારતવર્ષમાં
આવનાની સાથે જ તેમને થયેલ સન્માનવર્ધક પરીતી. પ્રાપ્તિ; થઈ
હતી; કિન્તુ તેથી તેમની સ્વદેશમેવા વિભાવક રૂપકા કિંવા સામમાનો
ભવ થયો નહોતો.

અસ્તુ:

અર્થાત્

અ

જુ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવા પછી સ્વત્વ સમ-
પ્રદાન વિદ્યાન, વિદ્યોત્સવ અને વિદ્યાવિદ્યામાં
માન સમાજગત મહારાજ હિન્દમાં પધારતા
સાહકરને અરવિન્દ બાળુને અચિન્ન અવમર
ને તેમની માથે ખેંચી મેંચ થતાં તેમના અનુરૂપથી

મહર્ષિ અરવિન્દ સાધનો ક્રિયિત્ પરિચય

બાળ દાવભાવ આદિમાં મૃણાલિની કરનાં ચહે તેની હતી તેથી જો એ જ વસ્તુઓમાં અરવિન્દનું હૃદય લુપ્ત થયું હોત, તેઓ મૃણાલિની સાથે હામ કરવાના નિયમપર દ્વંષિ આપત ન. મૃણાલિની પોતાના પિતાના શબ્દમાં બહુ જ સરળ, આરંભરના સંપર્કથી મુક્ત તથા બોળી ગણાતી હતી; વિષ્ણુ પ્રપંચોનો તેનામાં સેશ માત્ર પણ પ્રવેશ થયો નહોતો અને તેના હૃદયમાં વિશ્વાસિતા પ્રતિ સ્વાભાવિક ઉદાસીનતા રચા કરતી હતી એટલામાટે તેની અવસ્થા પંદર વર્ષની થવા છતાં પણ નેને પરજાવીને સંસારના વ્યવહારમાં નાખવાની તેના પિતાની ઈચ્છા થતી નહોતી. અરવિન્દ બાળુની શ્રુતિઓ મૃણાલિની પ્રતિ દમ અને શા હારણથી આકર્ષાઈ હતી એ રહસ્યને-તે બેળાએ તેઓ પોને પણ સ્પષ્ટતાથી સમજી શક્યા નહોતા.

મૃણાલિનીનો જન્મ કલકત્તામાં થયો હતો અને તેને કન્યા-કાળ પણ કલકત્તામાં જ વીત્યો હતો. તેના પિતાએ તેને બંગાળી તથા અંગ્રેજી ભાષાનું શબ્દમાં શિક્ષણ આપ્યું હતું અને ત્યાર પછી તેણે સ્નાતકમાળની વિદ્યાશાળામાં મેટ્રિક્યુલેશનના તૃતીય વર્ગ પર્યંત વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. અરવિન્દ બાળુ તથા મૃણાલિનીનો લમ-સંબંધ આપણા સનાતન વૈદિક ધર્મના વિધિથી થયો હતો; કે, શ્રોત્રી વિધિથી લમ-કરવામાટેનો અરવિન્દ બાળુએ દહ આગ્રહ હતો. અરવિન્દ બાળુના એ આગ્રહને જોઈને તેમના ઈદરજાક મિત્રો તથા તેમના શસુરપક્ષના ઈદરજાક ઇંગ્લેન્ડ આવીશા મનુષ્યોના મનમાં એવું આશ્ચર્ય થવા કર્યું હતું કે: જોણે એટલે વર્ષ જોટલો દીર્ઘ કાળ ઇંગ્લેન્ડમાં પીતાએ છે તેના હૃદયમાં સનાતન વૈદિક ધર્મનો અભિમાનનો આટલી સીમા પર્યંત આવિર્ભાવ કરાધો થયો અને તેણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી જ પરજુવાનો આગ્રહ શા હારણથી કર્યો? અરવિન્દ બાળુએ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી પરજુવાનો આગ્રહ કર્યો એટલું જ નહિ, પણ પોને ઇંગ્લેન્ડ જઈ આવેલા હોવાથી ક્યારેય તેમણે

પ્રાયશ્ચિત્તવટે દેહશુદ્ધિ પથ કરી હતી તેમ જ તેમના શ્વસુર ઇન્ડ્રેન્દ્ર
જર્ણ આલેશા હતા એટલે તેમણે પ્રાયશ્ચિત્તદ્વારા મૃજાસિત્તિની દેહ-
શુદ્ધિ પથ કરાવી હતી. અત્યારના હૈન્ડ્રે સિંહ બાજુ ભૂપાત્રચન્દ્ર
વસુના મિત્ર હોવાથી એ લમસમારંભમાં પધાર્યા હતા. લમસમા-
રંભની સમાપ્તિ થતા પછી અદ્ય કાગમાં જ અરવિન્દ બાજુ
પોતાની નવોદ્યા પાત્રી મૃજાસિત્તિને સાથે લઇને પાછા વડોદરામાં
આવી લાગ્યા. તેઓ વડોદરામાં હતા તે વેળાએ તેમના કુટુંબમાં
તેઓ પોતે, તેમની શુદ્ધલક્ષ્મી મૃજાસિત્તિ દેવી, તેમની સહોદરા
સુરેન્દ્રિની તથા તેમનો લઘુ બંધુ વીરેન્દ્રકુમાર મળીને ચાર મનુષ્યો
હતા. અરવિન્દ બાજુ પોતાનો સમય શિક્ષણ આપવામાં, કાવ્યરચ-
નામાં, યોગાભ્યાસમાં તથા આત્મવિકાસના કાર્યમાં વીતાડતા હતા
અને તેથી એમ જ કહી શકાય કે વડોદરામાં જ તેમના આશ્રય-
કારક ભાવિ જીવનની રૂપરેખા આલેખાઇ ગઈ હતી અને તેમનામાં
જે કવિ, તરવણ તથા રાજનીતિવિચારક થવાના સ્વાભાવિક સંસ્કારો
રહેલા હતા તે સંસ્કારોના વિકાસનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો. વડો-
દરાનિવાસના સમયમાં તેમણે જે 'Love and Death'—
'શ્રેમ અને મૃત્યુ'—નમક એક અંગ્રેજી કાવ્યરચના ઇ. સ. ૧૮૬૬માં
રચના કરી હતી તેમાં તેમના એ સંસ્કારો પૂર્ણરૂપમાં પ્રસરદિત
થયેલા છે. એ ઉપરાંત તેઓ મુખ્યત્વે 'હન્દુપ્રકાશ' નામક દૈનિક
પત્રમાં વારંવાર અંગ્રેજી લેખો પણ લખતા હતા. તેઓ પ્રથમ ઉત્તમ
લેખક નહોતા, પણ લખવાના અભ્યાસને અખડ નખવાથી અત્ય
સમયમાં જ ઉત્તમ લેખકોમાં તેમની નખના થતા લાગી હતી. વડો-
દરામાં રાજ્યના અનેક વિદ્યાર્થીઓમાં કાર્ય કરીને તેમણે યોગ્ય અનુભવ
પ્રાપ્તો હતો. પ્રથમ તેઓ પદ્મની ખાન્નામાં હતા, ત્યારી દિવાનની
જે રચના નખ હતા ત્યારે તરી 'અગ્રણ્ય કૃતિ' મા પ્રોફેસર—
૧૫૩—તરીકે અને પછીથી કેટલાકે નમક પદ્મની નામદાર
૧૫૪૫ સંસ્કારી પ્રોફેસર એટલે તરીકે નમને કાર્ય કરી હતું.

વડોદરામાં પોતાની કાર્યકારિનીના અનિમ બાગમાં અર્ચન-૬ ૭.૧૫
 'અરવિન્દ ટ્રસ્ટ' માં વાદ્ય પ્રિન્સિપાલ—અરવિન્દ—ની
 પદવી ભોગવતા હતા અને તેમને માસિક વેતન તરીકે રૂપિયા માસ-
 સાત સો મળતા હતા. અર્થાત્ અર્ચન-૬ બાગમાં આ વ્યવસ્થા
 સિવિલ સર્વિસ કરતાં કાર્મ પજુ પ્રદારે ન્યૂન હાજરાપક નહેતો;
 માત્ર એટલું જ નહિ, પણ દેવળ સાંસારિક ઉભવિ દયા આદિક
 ઉત્કર્ષને જ ભોગવવાની તેમની લાલચ દેતી, તે નેત્રો અર્થ
 સમયમાં જ પોતાની એથી પણ અધિક ઉભવિ કરી શકતા અને
 કદાચિત્ સચિર-દીવાનની પદવીના અધિકારી પણ થઈ શકતા;
 દરજ્જા કે, જેવી રીતે હાલસમુદાયમાં તેઓ અતિશય પ્રિય થઈ પડ્યા
 હતા તેવી જ રીતે સર્વસાધારણ જનસમાજનો પણ તેમનામાં વર્ગેષ્ટ
 ભક્તિભાવ હતો અને તે ઉપરાંત થીમન્ત સપાટરાય મદારાજનો
 પણ તેમનામાં પ્રપૂર્ણ વિશ્વાસ તથા રત્ન હતો. વડોદરામાંના કાદશ
 વર્ષના નિવાસમાં તેમને મળવા જોઈએ તેથી અધિક સુખભોગ
 રહ્યા હતા અને જો તેઓ વડોદરામાં જ રહ્યા હોત, તો તેમના
 સાંસારિક જીવનનો એથી પણ અધિક ઉત્કર્ષ થવાનો સંપૂર્ણ શંભવ
 હતો, એની તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાય તેમ છે જ નહિ.

કિન્તુ અરવિન્દ બાગએ જો સર્વ સુખાને તેમ જ ભાવિ
 ઉત્કર્ષની આસાએને તિલાંજલિ આપી દેવામાં એક દિવસનો પણ
 વિલંબ કર્યો નહેતો; અર્થાત્ ત્યારે તેમના જીવનમાં આવી ગયું
 કે તેમનું કાર્યક્ષેત્ર જો સ્થાનમાં નહોતું અને ભગવાને તેમને સ્વદેશ-
 સેવામાં જ જન્મ આપ્યો હતો એટલે પછી કોઈ પણ લોકમાં
 એનું સામર્થ્ય હતું જ નહિ કે જો તેમને જગતભરે વડોદરામાં જ
 રાખી શકે. હવે આપણે અરવિન્દ બાગના કર્મક્ષેત્રનું નિરૂપણ કરીશું.

કર્મભેદ

વૈદ્યશાસ્ત્રમાં ચાર વર્ગ છે. એકે દીર્ઘ કાળ મરે પ્રકારની અનુકૂળ પરિસ્થિતિ તથા મનમાં શિતાશ્મા પડી મરે માંમરિક સુખને અનિશ્ચિત મનમાં જોઈ એક અનામકા કર્મથી પ્રભાવે સ્વદેશભેદને પોતાના જીવનનું મુખ્ય કર્મ પ્રમાણીને જે દિવસે અરવિન્દ બાજુ પોતાની જન્મમુદિને પુનર્મનોભાદિની માતાના સ્વરૂપમાં જોવા દત્તી અને તેથી પૂજાને સર્વપ્રવાન પૂજા માની કદને બંગાળમાં જ પંજુ કરી હતું. તે દિવસ કેવળ અંગ.ગાનો જ નહિ, કિન્તુ મમ્મ ભારતવાસીને જે એક ચિરમરણીય દિવસ મળ્યા, તે તેમાં આજે જેટલું કંઈ પંજુ નથી; કારણ કે, તે સમયમાં હાઈ કર્મને જ વંગવિભાગ—બંગાળના જામણ—વિષયક પ્રસ્તાવ વિચાર બાજી બની દોષને લેખ થઈ ગયા હતા અને સમસ્ત દેશમાં પ્રકારની નવન જામણનો આવિર્ભાવ થયો હતો. જાતીય જ એ નવન પ્રજાતમય દિવસને અચાનક આવેલો નેદને અર બાજુ કેવળ સ્વાર્થસિદ્ધિથી જ રિધર તથા મંત્રુટ રહી રાખ્યા અને તેથી પોતાને સાંસારિક શમનાના બંધનથી સ્વંથા મુક્ત માત્ર ભગવાનપર આધાર રાખી આદર્શ કર્મથી અરવિન્દ શ્રદ્ધા તથા ઉત્સાહપૂર્વક કર્મક્ષેત્રમાં અવતર્યા થયા.

બંગાળમાં આવ્યા પછી ત્યાંની પરિસ્થિતિને જોતાં જ વિન્દ બાજુના જાણવામાં આવી ગયું કે દેશમાં સ્વતંત્રતાના મૂળો રૂપથી વિસ્તારવાટે જાતીય શિક્ષણની આવશ્યકતા હતી અને જો જાતીયમર્મન ભારતીય મનમાં સ્વદેશપ્રેમ જાગરવે બીજાને અંકુરિત કરવું હોય, તે વિદ્યાલક્ષ્મી દાર્જિલિંગ ઉપાયે સ્થાપના કરી જ નેદરજો તેમનો દૈ અભિપ્રાય થયો. તેમનો આજ અભિપ્રાય થયો જો હતો કે તેમની માનના અનુસાર આપણા ભારતીય

તેમના અદ્ય વયથી જ સર્વથા વિજાતીય ભાવથી શિશુ અપાય છે અને જે સમયમાં બાળકોની વૃત્તિઓ સર્વથા નમનીય એટલે કે જે દિશામાં વાળીએ તે દિશામાં તત્કાળ વળી જાય તેવી હોય છે તે સમયથી જ આપણા ભારતીય બાળકોના મનમાં સર્વથા વિજાતીય ભાવ, વિદેશીય આદર્શ તથા સ્વદેશ વિષયક ધૃષ્ટાંતો બીજાને વપન કરવામાં આવે છે; અર્થાત્ બાલકાળથી જ તેમને એવી શિક્ષા અપાય છે કે ભારતવાસી આર્યજનોના પૂર્વપુરુષો સર્વથા અસભ્ય હતા અને હવે યુરોપિયનોના સંસર્ગમાં આવીને ભારતવાસીઓ ધીમે ધીમે સભ્યતાની દિશામાં આગળ વધવા લાગ્યા છે; વિદેશી-યોના હસ્તથી લખામલા ભારતવર્ષના ઇતિહાસના અધ્યયનથી ભારતીય બાળકોને એ જ શિક્ષણ મળે છે કે શિવાજી તો એક લૂટરો અને દરજી હતો; નન્દકુમાર પ્રવચક હતો અને ભારતવર્ષના હિન્દુ રાજાઓમાંના અનેક રાજાઓ નાનાપ્રકારના દોષોથી પરિપૂર્ણ હતા. પૃથ્વીરાજ ચંદ્રપ્રભા, મહારાણા પ્રતાપસિંહ તથા પ્રતાપાદિત્ય જેવા સ્વદેશભક્ત તથા પરમપ્રજાપત્યસભ્ય અને ન્યાયમૂર્તિ રાજપુરુષોના સંબંધમાં બાળકોને એક અક્ષર માત્ર પણ શિક્ષણ ન આપતાં અત્યારની શાળા, મહાશાળા તથા વિદ્યાલયમાં ક્રૌંચેજ્ઞ તથા નેપો-સિયનની કથાઓનું યથેચ્છ શિક્ષણ અપાય છે. આવા પ્રકારના એક-પક્ષીય શિક્ષણથી ક્રૌંચેજ્ઞ તથા નેપોસિયન જેવા સ્વદેશપ્રેમી પુરુષો આપણા દેશમાં કદાપિ અવતર્યા જ નથી એવો અત્યંત બાલ્યાવ-સ્થાથી જ બાળકોનો દૃઢ નિઝમ થઈ જાય છે અને તેના પરિણામે તેમના આત્મવિશ્વાસ કિંવા તેમની આત્મમજાનો સર્વથા નાશ થયેલો અનુભવાય છે. આવા પ્રકારના શિક્ષણથી દેશની જે શાશ્વત હાનિ થાય છે તે હાનિનો સર્વથી પ્રથમ અગવિન્દ બાળકો જ સમજી-રૂપથી સાક્ષાત્કાર કર્યો અને તેથી દેશમાં એવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાની આવશ્યકતા છે કે જે સર્વથા જાતીય ધારામાં ચાલનારું હોય; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જેના પરિણામે દેશમાં એક વિચિત્ર

૧૯૧૧. બારનમંડિરી એક નવિન ભવિષ્ય કિંમિ ધારા તથા
 નવિનતાના અગ્રણી પત્ર જાહેરમાં આવે અને કેટલાક મમ્મ પત્રી
 પાસેથી તેમાં એક મહામંડિરાગિની અને અનિ યોગેથી કેટલાક
 મેં અરવિન્દ બાપનો મહાપ મેળે.

જાન્યતા આ મહાપત્રી મિદિના ઉદયને હૃદયમાં અમરશન
 આપીને કમલમાં નીલ અપરણી 'જાતીય શિક્ષકમિતિ'
 ('National Council of Education') માં અરવિન્દ
 બાપને અધ્યક્ષ-મિત્રિપાદના હાથને રીકારી લીધું; પરંતુ
 આપ સમયમાં જે તેમને એ જાતીય 'શિક્ષકમિતિ' નો ત્યાગ
 કર્યો પડ્યો અને તેનું પ્રધાન દારજુ એ હતું કે જે પુરોગામી હસ્તમાં
 એ સમિતિને મહાવચનો અમિત્તર હતો તેઓ તરીકે સાચે પુરાન-
 નના કૃષિમ સમોગ્રનું વિધાન કરવા સાચા અને જાતીય જીવનના
 દુર્ગમપુત્ર ત્યાગ્ય એકો દારી નાખવામાટે સંમત ન થયા;
 અર્થાત્ પ્રચલિત શિક્ષણપદ્ધતિમાં સંપૂર્ણ રૂપથી પરિવર્તન કરતાં અને
 સંપૂર્ણ રૂપરૂપમાં જાતીય જીવનને પુનર્જીવિત કરતાં તેમના હૃદયમાં
 ભય થવા લાગ્યો; દારજુ કે, તેઓ સરકારથી ડરતા હતા, એ વિષ-
 યમાં અરવિન્દ બાપની એવી માન્યતા હતી કે જનનમાં પુરાનન
 તરીકે હલેવર ધારી અને જન પુરાનના તરીકે જીવનને પામરો;
 અર્થાત્ અરવિન્દ બાપ અત્યારની શિક્ષણપદ્ધતિમાં સંપૂર્ણ પરિવર્ત-
 નને હુલ્લા હતા; તરીકે પુરાના પ્રકારથી તરીકે રૂપ આપીને
 ભારતીય વિન્ટ જેવા એ સૌ ભાવને સંપૂર્ણ રૂપમાં પાછા લાવશે અને
 વિન્ટી જાતો સંજે એ સૌ કરી નાખશે એવી તેમની ઈચ્છા
 હતી; પરંતુ 'જાતીય શિક્ષકમિતિ' માં અરવિન્દ બાપને એ
 દંડે એક અમર
 સમિતિ એક સં-
 એવી રીતે
 અરવિન્દ બાપની
 યોગેપનું

કરવા જતાં ભારતનો આત્મા કદાપિ ઉન્નતિને ધારણ કરી શકવાનો નથી. અરવિન્દ બાબૂની આ ગાન્યતા અઘાપિ અવિચલ છે અને તેમાં લેશ માત્ર પણ પરિવર્તન થયું નથી; કારણ કે, તેમણે ઈ. સ. ૧૯૧૬ માં પ્રકટ કરેલા તેમના 'માનવ ઐક્યનો આદર્શ' ('Ideal of Human Unity') નામક ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે: "જાતીય શિક્ષણને સામાન્ય શિક્ષણ સાથે જોડી દેવાથી કાર્ય ચાલી શકે તેમ નથી અને એ ઉભય શિક્ષણોના સામંજસ્યને રક્ષવાથી દેશને કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ થવાની સંભાવના છે જ નહિ; કારણ કે, સામાન્ય શિક્ષણથી જાતિની કોઈ પણ પ્રકારની વિશેષ ઉન્નતિ થતી જ નથી. કેવળ એક જ પ્રકારની વિશિષ્ટ મૂલ્યમાં ઢાળાને બાળકોને તૈયાર કરવા અને કેટલાક બાંધેલા નિયમો વડે વશ રાખીને બાળકોની ભુદ્ધિ તથા વૃત્તિઓના સ્ફુરણને અટકાવી દેવું એ જ અત્યારના સામાન્ય શિક્ષણનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે અને તેથી એ સામાન્ય શિક્ષણનું જાતીય શિક્ષણ સાથે કદાપિ સામંજસ્ય થઈ શકે તેમ નથી." અસ્તુ: 'જાતીય શિક્ષાસમિતિ' સાથેના સંબંધને મત-બેદના કારણથી તોડી નાખ્યા પછી અરવિન્દ બાબૂએ વિપિનચન્દ્ર પાલના હસ્તે આશ્રિત 'વન્દે માતરમ્' નામક સામયિક પત્રમાં લેખો લખવાનો આરંભ કર્યો અને અદ્ય સમયમાં જ એ પત્રના સંપાદકની પદવીપર તેઓ આરૂઢ થયા. આ વ્યવસાયને સ્વીકારતાં દેશહિતના ઇષ્ટ કાર્યને સાધવાનો માર્ગ તેમનામાટે પ્રશસ્ત તથા સરળ થઈ પડ્યો. તેમણે જે પ્રબંધો-લેખો- 'વન્દે માતરમ્' માં લખવા માંડ્યા હતા તે પ્રબંધો જોની રીતે સારમર્થ તથા વિચારશીલતાના પરિચાયક હતા તેની જ રીતે ઝોન્ટસ્વિની ભાષામાં લખાયલા હતા; સારાંશ કે, તેમના એ પ્રબંધોને વાંચતાં જાણે તેઓ પ્રત્યેક પ્રબંધમાં ચમ્પનાદ કરીને ચોતાની નિદાધીન જાતિને જાગ્રત કરી કર્તવ્યમાર્ગ દર્શાવના હોયતી ! એવો જ ભાસ થતો હતો. અરવિન્દ બાબૂએ એક નવીન 'જોર્નલ-સ્ટોફ કંપની' જાબી કરીને 'વન્દે માતરમ્' પત્રને દૈનિક

પાતા ૧૫માં ફેરની નાખ્યું હતું અને એ તેમનું એક અર્પણ માદમ
 હતું એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિનો સેશ માત્ર પણ મંજૂર નથી.
 'વન્દે માતરમ્' માં પ્રકટ થતા સેજોની મદદ તથા અર્પણનું
 માત્ર એટલાથી જ અનુમાન કરી શકાય તેમ છે કે લંડનમાં પ્રકટ
 થતું 'લંડન દાઉદમ્' નામક વિખ્યાત દૈનિક પણ 'સ્વદેશીતા'ની
 લીધેલા કિંવા ચળવળનું અર્પણ વિશેષિ હોવા છતાં 'વન્દે માતરમ્'
 માંના સેજોની તો તેને પણ વારંવાર મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતી પડતી
 હતી, અર્થાત્ શત્રુઓ પણ જેમની પ્રશંસા કરતા હોય તે સેજોની
 ઉત્તમતાનું અન્ય પ્રમાણ શું જોઈએ વાર ?

એ જ સમયમાં અરવિન્દ બાબૂની દષ્ટિ 'જાતીય મહા-
 સમિતિ' ('National Congress') પર પડી અને તેમણે
 જોઈ લીધું કે એમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાની અતિશય આવશ્યકતા છે.
 અર્થાત્ એ આવશ્યકતાને પૂર્ણ કરવામાટે તેઓ કેટલાક દેશમજા
 બંધુજનો સહિત એ જ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા. ઈ. સ. ૧૯૦૬
 માં 'જાતીય મહાસમિતિ'નું કલકત્તામાં અધિવેશન થયું અને સ્વ-
 રાજ્યપ્રાપ્તિ જ આ મહાસમિતિનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે એવા આશયનો
 પ્રસ્તાવ અરવિન્દ બાબૂના પ્રમુખત્વ અને અન્ય દેશમજાનો
 પ્રજાજ પ્રમત્તથી અનુમોદિત થયો; પરંતુ ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં સૂરત
 માંના 'જાતીય મહાસમિતિ'ના અધિવેશનમાં એ પ્રસ્તાવના પામી
 દારૂનો ગોળગોળ ઉપરિચય થતાં મહાસમિતિ વિનીત પણ આ
 ઉદ્દેશ પક્ષ એવી રીતે જે ભાગમાં રિજક્ટ થઈ ગઈ. અરવિ
 યોગ ઉદ્દેશ પક્ષના એક મુખ્ય નાયક તરીકે સૂરતની મહાસમિતિ
 આગ્રહ કરતા અને મહાસમિતિના અધિવેશનના આરંભમાં
 પાલ દિવસનો અવકાશ હતો ત્યારથી જ તેમણે સ્વરાજ્ય વિ-
 પ્રસારના ગંભીરમા જિજ્ઞાસુ રચાતોમાં વ્યાખ્યાનો આપવા
 વગાય આગળી દીવા દેતા અને તેમના વ્યાખ્યાનોના અવજુથી

ઉત્સાદવડે મદોન્મત્ત થઈ ગયા હતા. ત્યારે પછી 'જાતનીય મદા-
સમિતિ' ના સંબંધમાં અરવિન્દ બાબુએ પરિવર્તનના જે જે
પ્રસ્તાવો રજૂ કર્યા તે સર્વ પુકિતપુકિત હતા; અર્થાત્ તેમના પ્રસ્તા-
વોનું એટલું જ તાત્પર્ય હતું કે: 'મદાસમિતિથી દદામિત્ત રવરેશ-
પ્રેમ તથા જાતીય ભાવને જમાડવાનો વ્યવસ્થા ન કરી સમ્રાટ તો
પણ એટલી વ્યવસ્થા તો તેણે અવશ્ય કરવી જ જોઈએ કે જેના મોઝે
પ્રકૃત દિવસ ઈશ્વર દર્શની કેટલાક પરિમાણમાં સિદ્ધિ થઈ જાય.' અને
સ્વ. લોકમાન્ય તિલકનો ઉદ્દામ પણ પ્રબળ થયો, સૂરમાં
'જાતીય મદાસમિતિ' ના અધિવેશનનો ભંગ થઈ ગયો અને
એમણે સર્વ ઉદ્દામપક્ષીયોગી જે દોષારોપ કરાયા હતા તેમાં અર-
વિન્દ બાબુને પણ દ્વિપિત ગણવામાં આવતા હતા; તથાપિ અરવિન્દ
બાબુની શુભ નિશાના સંબંધમાં તો કાંઈને કશો પણ મતભેદ
હતો જ નહિ.

એ સમયે અરવિન્દ બાબુ નાનાવિધ કાર્યોના ભારથી એટલા
બધા દુખામણા હતા કે તેમને એક નિમેષ માત્રની પણ વિશ્રાંતિ
મળી શકતી નહોતી. અર્થાત્ એક બાબુ 'વન્દે માતરમ્' પત્રને
અધ્યાવવાનો ભાર તેમના શિરપર હતો અને બીજા બાબુ કૌંઘેસના
કાર્યનો ભાર તેમના શિરપર આવી પડ્યો હતો. સ્વરૂત કૌંઘેસમાં જવા
પૂર્વે તેમણે પોતાની સહધર્મિણી મૃણાલિની દેવીને જે પત્ર લખ્યું હતું
તેના વાંચનથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે તેઓ તે દિવસોમાં કાર્યના
કેટલા ચક્રુતમ ભારને પોતાના મસ્તકપર ધારીને પોતાનો સમય
વીતાડતા હતા. તેમણે તે પત્રમાં પોતાની સહધર્મિણી પામેથી પુનઃ
પુનઃ સહાનુભૂતિ તથા શક્તિની યાચના કરતાં લખ્યું છે કે:—

“અત્યારે તું મારી એક વાર્તા સાંભળાશ ખરી કે? અત્યારનો
સમય તે મારો એક અત્યંત ચિન્તાનો સમય છે અને મારી જે

મારે તરફથી જોગનાજી થાય છે તે મને યામસ જનારી દે તેવી છે એટલે આત્મારે તું પણ જો અગિયરના દર્યાવીસ તો તેથી મારી મિન્તા તથા દુર્ભાવનામાં જુદા થશે અને જો તું ઉત્સાહ તથા શાંતનમય પણ પાકીશ તો તેથી મારામાં શક્તિનો અધિક આવિર્ભાવ થતાં મારાથી અર્ધ વિપત્તિઓ તથા બીતિઓને પ્રકુપ્ત ચિત્તરૂપે પ્રતિકાર દિવા અનિકમ કરી શકશે.....” છેત્પાદિ.

આ સમયથી જ અરવિન્દ બાબુએ રાગનૈનિક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને તેના થોડે તેમને કેટલીક અસલ્ય વિપત્તિઓ પણ વેળી પડી હતી.

યોગાભ્યાસ

એક મહારાષ્ટ્રીય યોગીની કૃપાથી અરવિન્દ બાબુનો તેમના ભ્રમની ધટનાથી કેટલાક સમય પૂર્વે યોગના માર્ગમાં પ્રવેશ થયો હતો અને તેના પરિણામે તેમણે ગીતા, ઉપનિષદ અને વેદાન્ત-શાસ્ત્રના અભ્યાસ ઉપરાંત યોગની કેટલીક ક્રિયાઓને પણ શરીર તથા મન પૂર્વક સિદ્ધ કરી હતી. યોગમાં અરવિન્દ બાબુની અનિશ્ચય શ્રદ્ધા દોઢાથી તેઓ ‘મહત્કાર્યની સિદ્ધિ કેવળ યોગવડે જ થાય છે’ એમ દઢતા પૂર્વક માનતા હતા. યોગાભ્યાસના આરંભમાં તેઓ ખ્યાન, પ્રાણના તથા પ્રાણાયામ આદિ કરતા હતા અને વન-સ્થાનિનો જ આદાર લેતા હતા. યોગના અભ્યાસથી જેમ જેમ તેમનો યોગ વિષયક અનુભવ વધતો ગયો તેમ તેમ તેમની તીક્ષ્ણ તથા વિશાળ ભુક્તિને સતોષનો ગાદાન્કાર થતા સાગ્યો અને તેમની અનેક શકાઓનું પણ સમાધાન થતું દેખાયું.

કેટલાક સમય પર્વત યોગાભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા પછી અરવિન્દ બાબુના હૃદયમાં જગમગતા આસ્વાદ્યારે દિવા વિશુદ્ધ દર્શનની

અભિલાષાનો ઉદય થયો હતો અને એ અભિલાષા તેમણે તે મહારાષ્ટ્રીય યોગી અથવા પોતાના ગુરુને દર્શાવી હતી. તેમની આ અભિલાષાને જાણીને તે મહારાષ્ટ્રીય યોગી તેમને એક મકાનના ત્રીજા મજલાપરના એક ઓરડામાં લઈ ગયા અને ત્યાં તેમને યોગીએ એવો આદેશ કર્યો કે: “આ એકાંત સ્થાનમાં બેસો અને જો મનમાં કોઈ પણ પ્રકારના વિચારનો આવિર્ભાવ થાય તો તે વિચારનો મનમાંથી બહિષ્કાર કરી દેજો; કારણ કે, યોગની અન્તિમ સિદ્ધિને મેળવવામાટે મનને વિચારહીન કરી નાખવાની સર્વથા પ્રથમ આવશ્યકતા છે.” યોગીની આજ્ઞાનુસાર શ્રદ્ધા, હિત્સાહ તથા દહતાના બળથી અરવિન્દ બાબુએ માત્ર ત્રણ દિવસના અદ્ય કાલાવધિમાં પોતાના મનને સર્વથા વિચારહીન તથા નિર્ભજ કરી નાખ્યું અને ચાર પછી તેમને પોતાના એ વિચારહીન વિમળ મનમાં આત્માની અનુભૂતિ થઈ.

એ પછી અદ્ય સમયમાં જ તે મહારાષ્ટ્રીય યોગી તથા તેમના દેહલાક શિષ્યે સાથે અરવિન્દ બાબુ મુંબઈમાં આવ્યા અને તેમના આગમનના સમાચાર મળતાં જ લોકોએ તેમને વ્યાખ્યાન આપવાનો આમ્રહ કર્યો. અરવિન્દ બાબુએ યોગીને કહ્યું કે: “મારા મનમાં અર્પક શાન્તિના યોગે કોઈ પણ પ્રકારના વિચારોનો આર્ભાવ થતો જ નથી અને લોકો વ્યાખ્યાન આપવાનો આમ્રહ તો હવે મારે વ્યાખ્યાન કેવી રીતે આપવું?” એના ઉત્તરમાં ગુરુએ જણાવ્યું કે: “એની ચિન્તા ન રાખશો; કારણ કે, સર્વ વ્યાખ્યાનમાં જ્યાં પૂર્વે અહીં પ્રબુની પ્રાર્થના કરીશું અને ત્યારપ્રથમ પ્રબુની પ્રાર્થના કર્યા પછી જ તમે વ્યાખ્યાનનો આરંભ કરજો અને શુભમાં જે શબ્દો આવે તે જ શબ્દોને ઉચ્ચારજો.” ગુરુનું પૂજ્યજી મગતાં અરવિન્દ બાબુએ વ્યાખ્યાન વિષયક આમ્રજીને સ્વીકારી લીધું અને ક્રોન્ટન્ડ સમક્ષ ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર

મહર્ષિ અરવિન્દ વોળને કિંચિત્ પરિચય

૪

૫

૬

૭

૮

૯

૧૦

૧૧

૧૨

૧૩

૧૪

૧૫

૧૬

૧૭

૧૮

૧૯

૨૦

૨૧

૨૨

૨૩

૨૪

૨૫

૨૬

૨૭

૨૮

૨૯

૩૦

૩૧

૩૨

૩૩

૩૪

૩૫

૩૬

૩૭

૩૮

૩૯

૪૦

૪૧

૪૨

૪૩

૪૪

૪૫

૪૬

૪૭

૪૮

૪૯

૫૦

૫૧

૫૨

૫૩

૫૪

૫૫

૫૬

૫૭

૫૮

૫૯

૬૦

૬૧

૬૨

૬૩

૬૪

૬૫

૬૬

૬૭

૬૮

૬૯

૭૦

૭૧

૭૨

૭૩

૭૪

૭૫

૭૬

૭૭

૭૮

૭૯

૮૦

૮૧

૮૨

૮૩

૮૪

૮૫

૮૬

૮૭

૮૮

૮૯

૯૦

૯૧

૯૨

૯૩

૯૪

૯૫

૯૬

૯૭

૯૮

૯૯

૧૦૦

૧૦૧

૧૦૨

૧૦૩

૧૦૪

૧૦૫

૧૦૬

૧૦૭

૧૦૮

૧૦૯

૧૧૦

૧૧૧

૧૧૨

૧૧૩

૧૧૪

૧૧૫

૧૧૬

૧૧૭

૧૧૮

૧૧૯

૧૨૦

૧૨૧

૧૨૨

૧૨૩

૧૨૪

૧૨૫

૧૨૬

૧૨૭

૧૨૮

૧૨૯

૧૩૦

૧૩૧

૧૩૨

૧૩૩

૧૩૪

૧૩૫

૧૩૬

૧૩૭

૧૩૮

૧૩૯

૧૪૦

૧૪૧

૧૪૨

૧૪૩

૧૪૪

૧૪૫

૧૪૬

૧૪૭

૧૪૮

૧૪૯

૧૫૦

૧૫૧

૧૫૨

૧૫૩

૧૫૪

૧૫૫

૧૫૬

૧૫૭

૧૫૮

૧૫૯

૧૬૦

૧૬૧

૧૬૨

૧૬૩

૧૬૪

૧૬૫

૧૬૬

૧૬૭

૧૬૮

૧૬૯

૧૭૦

૧૭૧

૧૭૨

૧૭૩

૧૭૪

૧૭૫

૧૭૬

૧૭૭

૧૭૮

૧૭૯

૧૮૦

૧૮૧

૧૮૨

૧૮૩

૧૮૪

૧૮૫

૧૮૬

૧૮૭

૧૮૮

૧૮૯

૧૯૦

૧૯૧

૧૯૨

૧૯૩

૧૯૪

૧૯૫

૧૯૬

૧૯૭

૧૯૮

૧૯૯

૨૦૦

૨૦૧

૨૦૨

૨૦૩

૨૦૪

૨૦૫

૨૦૬

૨૦૭

૨૦૮

૨૦૯

૨૧૦

૨૧૧

૨૧૨

૨૧૩

૨૧૪

૨૧૫

૨૧૬

૨૧૭

૨૧૮

૨૧૯

૨૨૦

૨૨૧

૨૨૨

૨૨૩

૨૨૪

૨૨૫

૨૨૬

૨૨૭

૨૨૮

૨૨૯

૨૩૦

૨૩૧

૨૩૨

૨૩૩

૨૩૪

૨૩૫

૨૩૬

૨૩૭

૨૩૮

૨૩૯

૨૪૦

૨૪૧

૨૪૨

૨૪૩

૨૪૪

૨૪૫

૨૪૬

૨૪૭

૨૪૮

૨૪૯

૨૫૦

૨૫૧

૨૫૨

૨૫૩

૨૫૪

૨૫૫

૨૫૬

૨૫૭

૨૫૮

૨૫૯

૨૬૦

૨૬૧

૨૬૨

૨૬૩

૨૬૪

૨૬૫

૨૬૬

૨૬૭

૨૬૮

૨૬૯

૨૭૦

૨૭૧

૨૭૨

૨૭૩

૨૭૪

૨૭૫

૨૭૬

૨૭૭

૨૭૮

૨૭૯

૨૮૦

૨૮૧

૨૮૨

૨૮૩

૨૮૪

૨૮૫

૨૮૬

૨૮૭

૨૮૮

૨૮૯

૨૯૦

૨૯૧

૨૯૨

૨૯૩

૨૯૪

૨૯૫

૨૯૬

૨૯૭

૨૯૮

૨૯૯

૩૦૦

૩૦૧

૩૦૨

૩૦૩

કેટલાક રાજકોટી પૃથ્વિરાજાઓને ખિસ્તોલ તથા હાથનામાઈદ આદિ વિનાશક વસ્તુઓ આપીને રાજકોટના કાર્યમાં તેમના સહાયક થવાના અપરાધમાટે અરવિન્દ બાબુને પકડવામાં આવ્યા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમના કેટલાક સહચરોને પણ તેમની સાથે ચતુર્ભુજ હરી લેવામાં આવ્યા. અરવિન્દ બાબુને જે અપરાધના કારણથી પકડવામાં આવ્યા હતા તે અપરાધને સપ્રમાણ સિદ્ધ કરવામાટેનાં પ્રતિપક્ષીઓ દ્વારા બૃહદ્ આયોજનો થવા લાગ્યા અને અરવિન્દ બાબુને કેટલાક દિવસ લાગળગરના કારાગૃહમાં રાખ્યા પછી અક્ષીપુરના કારાગારમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. એ અભિયોગ એક વર્ષ કરતાં પણ કાંઈક અધિક સમય ચાલ્યો એટલે કે ઍન્જિન્ટ્રેટની કોર્ટમાં ચાલ્યા પછી એ અભિયોગ સેશન્સકમિટ્ થયો અને તે વેળાએ અરવિન્દ બાબુના બચાવનો ભાર તેમના ધારાશાસ્ત્રી તરીકે બાબુ ચિત્તરંજન દાસ ઍન્જિન્ટ્રે પોતાના સિરપર ધારી લીધો. અહીં એક વિશિષ્ટ ઘટના સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે અને તે એ કે જે વેળાએ બાબુ ચિત્તરંજન દાસે એ કેસની બીજી પોતાના હસ્તમાં લીધી તે વેળાએ તેમના વ્યયના પરિમાણમાં આવક ઓછી હોવાથી તેમ જ ઉદ્કૃષ્ટ ધારાશાસ્ત્રી તરીકે તેઓ વિશેષ પ્રકાશમાં આવેલા ન હોવાથી એ અભિયોગથી તેમને કેટલીક અસહ્ય આર્થિક હાનિ સહન કરવી પડી હતી; કારણ કે, અરવિન્દ બાબુ પણ ધનાઢ્ય હોવાથી એ અભિયોગમાં ૭ માસ જેટલો દીર્ઘ કાળ વીતાડવા ૭ બાબુ ચિત્તરંજન દાસને શી તરીકે જે રકમ મળી હતી તેથી તેમના ગૃહનો એક માસ જેટલો ખર્ચ પણ નબી થકે તેમ નહોતું અને તેથી એ અભિયોગના પરિણામે બાબુ ચિત્તરંજન દાસને ઋણગ્રસ્ત થવાનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થયો હતો; છતાં ભારતવર્ષના ગૌરવસ્વરૂપ અને પોતાના મિત્ર અરવિન્દમાટે વેડેલી એ હાનિ વિશે તેમણે લેશ માત્ર પણ શોક દર્શાવ્યો નહોતો. આથી અધિક લોકોત્તર સ્વાર્થત્યાગ તથા મિત્ર-ધર્મપાલનનું ઉદાહરણ ભાગ્યે જ મળી શકે તેમ છે. અસ્તુ: ઍન્જિન્ટ્રે

મહર્ષિ અરવિન્દ પોતાનો કિંચિત્ પરિચય

વિજાગ્યરણ હતું. તેમના એ વ્યાખ્યાનના વિગતમાં એમ
 તેમનું એ વ્યાખ્યાન અતિશય વિસ્તારપૂર્ણ, પ્રગતિ-
 નિર્મિતિ તથા હૃદયવેપક થયું હતું અને ઓનરન્ડ તેમના એ
 ને આમનરથ થયા પછી અરવિન્દ બાજુને પોતાનું મન પૂર્વ
 તરફ જ સર્વથા શાન્ત તથા વિચારદીન દેખાયું અને જાણે પોતાના
 તમાં કયા વિચારો આવ્યા જ નહોતા અને તેમણે વ્યાખ્યાન
 તપ્યું જ નહોતું. એવો તેમને ભાસ થતા સાચો સારાંચ કે,
 અરવિન્દ બાજુએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં લેકોને જે ઉપદેશ આપ્યો
 હતો તે ઉપદેશ પરમાત્માની અગ્રેય પ્રેરણાથી જ અપાયો હતો.

મુંબઈથી આગળ વંધી અરવિન્દ બાજુ પૂના તથા નામપુર
 આદિ નગરોમાં ગયા હતા અને ત્યાં પણ લોકામહત્તી તેમણે કેટલાંક
 વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં અને તે સર્વ વ્યાખ્યાનો મુંબઈમાંના
 વ્યાખ્યાન પ્રમાણે પ્રથમથી કાંઈ પણ પ્રકારનો વિચાર ક્યાં વિના
 કેવળ પરમાત્માની પ્રેરણાથી જ અપાયાં હતાં. આવી રીતે પોતાના
 એ પ્રવાસની સમાપ્તિ કરીને ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના નવન્યુઆરી માસમાં
 અરવિન્દ બાજુ પાંજ કસકતામાં આવી સાચા.

કારાગાર અને વિભુસાક્ષાત્કાર

અરવિન્દ બાજુ તેમની પોતાની માન્યતા અનુમાર સરકારના
 જે કાર્યો તેમને અગ્રેય દેખાતાં હતાં તે અગ્રેય કાર્યો વિરુદ્ધ એ
 નિર્નયનાથી સરકારની સામા થતા હતા કે તેમની એ નિર્નયના ત
 રખદમાપિત્તાને જાણને કેટલાંક વિચારગ્રસ્ત પુરુષોના હૃદયમાં પ્રથમ
 જ એવી યદ્ય થતા માંડી હતી કે અરવિન્દ બાજુના ચિર
 વિપતિના મેરો પેરાઈ આવશે અને તેમની એ શંકા
 જ સત્ય મિદ્ધ થઈ, કારણ કે, ઈ. સ. ૧૯૦૮ના એ મા

કારાગૃહમાં બોલાઓ હતો; કારણ કે, જે આ પરમેશ્વરની ઘોષણાનું પરિણામ ન હોત, તે એવી કાંઈ માનવી શક્તિ અસ્તિત્વ ધરાવતી જ નથી કે જે મને આવી રીતે કારાગૃહમાં બંદ કરીને રાખી શકે. સારાંશ કે, જે કાંઈ પણ થયું છે તે પરમાત્માની ઈચ્છાથી જ થયું છે અને એથી મને જે લાલ મળ્યો છે તે અતૈકિક તથા અવશ્યનીય છે.”

કારાગૃહમાંથી મુક્ત થતા પછી અરવિન્દ બાળ્યે ઉત્તરપાડામાં આપેશા વ્યાખ્યાનમાં મર્મભેદક વાણીવડે પોતાની કારાવાસકાલિક માધનાની જે કથા મેલખાવી હતી તેના શ્રવણથી તેમની કારાવાસકાલિક માનસિક અવસ્થાનો આપણને અંપૂર્ણ પરિચય થઈ શકે છે. તેમણે જણાવ્યું હતું કે:—

“જ્યારે મને બંદી કરીને લાલખાનગરની કાચી જેલમાં સિપાહીઓ લઈ ચાલ્યા તે વેળાએ ફેટલાંકે હાલો પર્વન્ત તો મારો વિશ્વાસ હચમચી મયો હતો; કારણ કે, હું તત્કાળ ભગવાનની ઈચ્છાને જાણી શક્યો નહોતો. અર્થાત્ મારા હૃદયમાં બીંતિનો સંચાર મયો અને તેથી હું ભગવાનને મંત્રોધીને મનોમત કહેવા લાગ્યો કે: “હે ભગવાન, આ શું થયું અને મારા પર આ વિપતિ શા કારણથી આવી પડી? મારી તો એવી જ માન્યતા હતી કે મારા દેહના લોકાન્ત દિનનું કાર્ય મારે કરવાનું છે અને તેથી ત્યાં સુધી એ કાર્ય સિદ્ધ નહિ થાય ત્યાં સુધી તું અવસ્થા મારી રક્ષા કરીશ. જ્યાં અન્ધારે આવા પૂજાદારક અપરાધમયે હું બાંધી પ્રતિબંધમાં આવી પડ્યો છું તેનું કારણ શું છે?” એક દિવસ પોન્વા, બે દિવસ પોત્તપ અને ત્યાર પછી ત્રીજો દિવસ મારા બાંધગમ્મ મને એવો નાદ થયો મોઝાગાસો કે ‘રિશ્તો શા અને જે શા’ પજી થયું તે જેનો રહે!’ મેં આંતર નાદના પાઠ્ય પાત્રે હું રાત્રી નામ નિશ્ચય થયું અને જે

ઉપર દર્શાવેલું જ છે એટલે
જાળદૂધા સર્વ સમય તત્ત્વ-
સંધાનમાં જ ચીનાડ્યા માંડયો
યોગના માર્ગમાં તેઓ કેટલી
તમની યોગશક્તિના પ્રત્યક્ષ
ઉદ્ગારોથી પ્રત્યક્ષ સમાન
નામ પાત્ર રિચર્ડ લખે છે કે:—

પારતમાં એટલે કે પાડી-
ધ્વજરનિર્મિત યોગાનુયોગથી
પાડીચેરીમાં આવ્યા પછી
માં પ્રવેશ કર્યો હતો અને
અધિકાધિક ગદન થતો ગયો
જર તેમને મળ્યો તે વેળાએ
શક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી
પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે પ્રકાશ
વર્તમાન તથા ભવિષ્ય
કોઈ પણ લોકની સર્વ
આવી શકતી હતી અને
પાડીની કે જે તેમનાથી
પરમાત્મશક્તિની પ્રાપ્તિ
પછી કોઈ પણ પ્રકારની
મ, કોઈ પણ પ્રકારની
શાશ્વત સત્ય પર-

”

જાવિ પદનાઓ પદવાની હતી તેમની અગેશ કરવા સાગ્યે મને
 સાધનભરમાંથી અતીપુર સહ જવામાં આવ્યો અને ત્યાંના કારા-
 ગૃહમાં મને અન્ન સર્વ મનુષ્યો-અન્દિત્તો-થી મર્યા ભિન્ન એકા-
 તિક ક્ષ-*Solitary Coll*-માં પૂરી ગુણવામાં આવ્યો ત્યાં હું
 દિવારાન વિષુનાદના શ્રવણી અગેશ કરતો રહ્યો; કારણ કે, વિષુ
 મને શો આદેશ આપવાના હતા અને મારે કર્તવ્યના ક્યા માર્ગને
 સ્વીકારવાનો હતો એ જાણી લેવાની મારી તીવ્ર ઉકંઠા હતી.....”

અર્થાત્ કારાગૃહમાં અરવિન્દ બાપૂ વિષુના જે આદેશમાટે
 આટલી સીમા પર્યન્ત આપુર રહેતા હતા તે આદેશ અને તેમને
 મળ્યો હતો અને તેના પરિણામે કારાગૃહવાસના સમયમાં જ તેમણે
 ગીતાના ધર્મને જાણી લેવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો. તેમણે અપ્પ
 કાળમાં જ ગીતાના ધર્મને યથેષ્ટ સ્વરૂપમાં જાણી લીધા અને તદ-
 નુસાર સાધનાનો પ્રારંભ પણ કરી દીધો. નાગવજીને નિકટ નિકાળીને
 એટલે કે અનન્તની અપરોક્ષ અનુબ્રુતિ કરીને અને તેની સાધનાને
 સ્વીકારીને અરવિન્દ બાપૂએ કારાગૃહમાં એક વત્સર જેટલો દીર્ઘ
 કાળ આનન્દ પૂર્વક ચીતાડી દીધો. અર્થાત્ કારામારની યંત્રણાઓનું
 કાંઈ પણ પરિણામ તેમના ઈશ્વરમય અનંતકરણમાં અવશિષ્ટ રહી શક્યું
 નહિ. આ કારણથી એ વિપતિના અંત પછી પણ અરવિન્દ બાપૂની
 કાર્યકારિણી શક્તિ નિમગ્ન તથા સ્તબ્ધ રહી શકી નહિ અને
 તેથી કારાગૃહમાંથી મુક્ત થવા પછી અપ્પ સમયમાં જ તેમણે

• અરવિન્દ બાપૂએ પોતાના કારાગૃહવાસસમયના જીવનની કથા
 ‘કાસમ્બદિની’ નામક મંથમાં પોને જ વર્ણવેલી છે તેમ જ તેમને કારા-
 ગૃહમાં યથેશ્ઠ જાગૃતસાધકારનું ‘*Living with Suffering*’ માં વર્ણ-
 વેલું છે. પ્રસિદ્ધ ‘અરવિન્દ વિચારમંથા’ ના દ્વિતીય પુસ્તકમાં એ કથા
 તેના અનુચિતે આપવાના હોવાથી અત્ર એ વિષયનું વિસ્તૃત વિવર-
 ન સચિત્ પાસીને નથી અપાવું.

‘કર્મયોગિન’ નામક અંગ્રેજી સાપ્તાહિક પત્ર તથા ‘ધર્મ’ નામક બંગાળી સાપ્તાહિક પત્ર મળીને બે સંવાદપત્રોને પ્રકાશિત કરવા માંડ્યાં અને એ પત્રોમાં લેખો લખીને સનાતન હિન્દુધર્મના પ્રથેના સત્ય અથેને પ્રકાશમાં લાવવાના ગંભીર કાર્યનો આરંભ કરી દીધો. એ ઉભય સંવાદપત્રોનો ભારતીય પ્રજાએ અતિશય સત્કાર કર્યો અને અરવિન્દ બાપૂના ધાર્મિક લેખોની સર્વત્ર સ્તુતિ થવા લાગી.

ઈ. સ. ૧૯૧૦ ના માર્ચ માસમાં ‘કર્મયોગિન’ માં રાજ-પક્ષની માન્યતા અનુસાર રાજપ્રોહસ્યક પ્રમંથ લખવામાટે અરવિન્દ બાપૂ વિરુદ્ધ પુનઃ અભિયોગ પ્રસ્તુત થયો અને ન્યાયાધીશે તેમને કારાગૃહમાં મોકલવામાટેની આજ્ઞા પણ આપી દીધી; કિન્તુ અરવિન્દ બાપૂ પોતાની યોગશક્તિક્ષણ એ આવનારી વિપત્તિને પ્રથમથી જ જાણી ગયેલા હોવાથી પણ માત્રનો પણ વિસંધ ક્યાં વિના કલકતાથી ફ્રેંચોના ભારતવર્ષમાંના પાટનગર ચન્દ્રનગરમાં ગયા અને વિઠ્ઠના આદેશ અનુસાર ચન્દ્રનગરથી એક લઘુ નૌકામાં કલકતા આવી ત્યાં બારામાં પડેલી અને પૌડીચેરી જ્ઞનારી એક બાધ્ય-નૌકા-રેડીમર-ના કુપ્તને મળીને તેમણે કહ્યું કે: “મારી પાસે આ થોડા રૂપિયા છે તે દ્યો અને રૂપા કરીને મને પૌડીચેરી પહોંચાડી દો.” કુપ્તના અંતઃકરણમાં દયાનો આવિર્ભાવ થયો અને તેણે તેમને રેડીમરમાં બેસાડીને પૌડીચેરી પહોંચાડી દીધા. અરવિન્દ બાપૂએ પોતાના પૌડીચેરી પ્રતિ પ્રયાજી કરી જ્ઞાની વાર્તા મોકળે પણ જ્ઞાની નહોતી અને તે એટલે સુધી કે તેમનાં સદ્વર્ગિણી મૃજાસિની પણ પોતાના અષ્વઙ્ગતબાગ્નદેવ પનિદેવના એ બગવાન મુદના મદાબિનિદમજી મગાન દેવત્વામની પદનાથી મુદપત્ની જેવી સ્ત્રીપર પ્રગાળે નવંધા અત જ દેવતા દતા.

અરવિન્દ બાપૂના એ દેવત્વામને કેદલા દેવો પસાવન કરી રાપુગવાના ભરણુ તરીકે મોકલ્યા. કે પા ૧ પાનુત તેમના એ

અન્યાયમાં મર્યાદાનો અંશ માત્ર પણ નથી; કારણ કે, અરવિન્દ માત્ર એ તત્ત્વને સારી રીતે જાણી ચૂક્યા હતા કે: “જો કર્મક્ષેત્રમાં અવતીર્ણ થવું હોય તો તેમાટે અધિકાર શક્તિની આવશ્યકતા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જ્યાંમુઠી અંતરરચિત ઐશી-કંધરી-શક્તિને સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જામત ન કરી શકાય અને શ્રદ્ધાનેગતી યથેષ્ટ પ્રાપ્તિ ન કરી શકાય ત્યાં સુધી મારાથી કંઈ કાંઈ અન્ય પુરોષથી આ પતિન ભૂતિનો ઉદ્ધાર કદાપિ કરી શકાય તેમ નથી અને તે શક્તિને મેળવવામાટે એકાગ્ર સાધનાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.” અર્થાત્ એ એકાગ્ર સાધનાની સિદ્ધિમાટે જ તેમણે અચાત-વાસને સ્વીકાર્યો છે અને તેથી જ્યારે એ સાધનાના અન્તે તેમને અભીષ્ટ શક્તિની પ્રાપ્તિ થશે તે વેળાએ તેઓ પાછા સ્વરૂપમાં આવીને કર્મક્ષેત્રમાં અવતીર્ણ થશે, એવી અનેક ભારતસંતાનોની દૃઢ શ્રદ્ધા છે.

સાધના

જો મૈત્રિક સાધનાનો અભાવ હોય તો અંતરરચિત ઐશી શક્તિને પૂર્ણરૂપથી જામત કરી શકાતી નથી અને તે શક્તિ જામત ન થાય, તો કાંઈ પણ મહત્ત્વ ધાર્યું નથી થતું તેમ જ કાંઈ પણ પ્રયત્ન શક્તિ સમક્ષ દગાયમાન થઈને વિરોધ દર્શાવી શકતો નથી. જીવનના અંતરમાં સર્વદા વિરાગ્જમાન ભગવાનને જો જામત ન કરી શકાય, તો પોતાની શક્તિના અશ્વય સ્વરૂપનું વદન થઈ શકતું નથી અને એટલામાટે જ જીવના જૂમા-સર્વવ્યાપક-સ્વરૂપને ‘ભગવાન’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અર્થાત્ જો મનુષ્ય પોતે પૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત ન થઈ શકે, તો માનવગતિમાટે નીચી સંવૃત્તાની ભિત્તિ-રચના ઉપયુક્ત થઈ શકતી નથી. સાધનાની એ આવશ્યકતાને અરવિન્દ આત્મ જ્યારે વડોદરામાં હતા તે વેળાએ જ જાણી ચૂક્યા હતા અને તેથી સ્વદેશદારના સંજ્ઞા આપીર્ણ થઈ પૂર્વ જ તેમણે

સાધનાનો આરંભ કરી દીધો હતો એ તો ઉપર દર્શાવેલું જ છે એટલે પૌડીચેરીમાં આઘ્યા પછી તેમણે પોતાનો યદુધા સર્વ સમય તત્વ-જ્ઞાન તથા યોગના અભ્યાસ તથા અનુસંધાનમાં જ વીનાડવા માંડ્યો અને ઇ. સ. ૧૯૧૪ સુધીનાં ચાર વર્ષમાં યોગના માર્ગમાં તેઓ કેટલી સીમા પર્યન્ત આગળ વધ્યા હતા એ તેમની યોગશક્તિના પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષક મહાશય પૌત્ર રિચર્ડના નિમ્ન ઉદ્ગારોથી પ્રત્યક્ષ સમાન આપણા જાણવામાં આવી શકે છે. મહાશય પૌત્ર રિચર્ડ લખેછે કે:—

“તેઓ—અરવિન્દ બાપુ—દક્ષિણભારતમાં એટલે કે પૌડી-ચેરીમાં આઘ્યા હતા અને ત્યાં કેટલાક ધ્રુવરનિર્મિત યોગાનુયોગથી મને તેમનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. પૌડીચેરીમાં આઘ્યા પછી અરવિન્દે યોગના મૌનયુક્ત અભ્યાસમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને પાંચ વર્ષના કાળમાં તેમનો તે અભ્યાસ અધિકાધિક મહત્ત્વ ધરાવતો ગયો હતો. ન્યારે હું પાંચ વર્ષ પછી બીજી વાર તેમને મળ્યો તે વેળાએ તેમને પરમાત્મપ્રકાશ તથા પરમાત્મશક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી હતી. અરવિન્દને જે પરમાત્મપ્રકાશની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે પ્રકાશ એવા પ્રકારનો હતો કે તેના યોગે જૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્ય કાળ અને સ્વર્ગ, પૃથ્વી તેમ જ અન્ય કોઈ પણ લોકની સર્વ ધટનાઓ મંપૂર્ણ ભાવથી તેમના જાણવામાં આવી શકતી હતી અને કોઈ પણ લોકની એવી કોઈ પણ ધટના નહોતી કે જે તેમનાથી અજ્ઞાત રહી શકે. એ જ પ્રમાણે તેમને જે પરમાત્મશક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે શક્તિદારા તેમની સાર્વભૌમ ધારણા કોઈ પણ પ્રકારની ઈચ્છા કિંવા વાસના, કોઈ પણ પ્રકારના પરિશ્રમ, કોઈ પણ પ્રકારની અધીરતા તથા કોઈ પણ પ્રકારની બીનિ વિના શાશ્વત સત્ય પર-માત્માની ઈચ્છાનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતી હતી.”

જે અરવિન્દ પોપનો કિચિત્ પવિત્ર

થા નિવિંદ હે; એટલું જ નહિ, પણ જે મહાત્મ્ય દામ
પાંના સંદેશમાં ફીડે, નો "જે અરવિન્દ નામક મનુષિ કિત
પરત્રાના એલિયાના શુક થશે અને મુખ્ય નિષ્ણા નિષ્ણ તથા
પરેલના આગ્રપર નિષ્ણો; ધરણ કે. નિષ્ણા ઉદારો તથા
ઉપરેલો નિરંતર એલિયામાં જ ઉપમ થયેલા છે જે તે એક મર્ત.
માન્ય સત્ય છે અને જે સત્ય અમારે નીનતાથી પ્રતિષ્ઠિત
થવાનું છે.

અરવિન્દ બાળને પ્રાપ્ત થયેલા યોગમામર્ધના રિપમાં એમ
જોવાય છે કે તેમનો દેહ પાડીચેરીમાં દોવા છતાં તેઓ પોતાની
ધ્વિજ અનુસાર બાલ પ્રદેશમાં જમણ કરી શકે છે, કાંઈ પણ અઘાત
મનુષ્યના આગ્રપંતર બાલે તથા સત્ય સ્વરૂપને જાણી શકે છે તેમ જ.
તેમનો આસીર્વાદ કદાપિ વ્યર્થ નથી થતો. એક વાર એક અઘાત
મનુષ્ય તેમને મળવામાટે આવતાં તેને તેમણે પૂછ્યું કે: "આપનો
વ્યવસાય શો છે?" એટલે જે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેણે તેમને કહ્યું કે:
"હું એક વ્યાપારી છું." તેના આ ઉત્તરથી હૃદયમાં મંડાવેલો
સંચાર થતાં અરવિન્દ બાળએ અન્ય ક્ષમાં જઈને સત્યની પરીક્ષા
કરી જોઈ અને ત્યાર પછી બાલ ક્ષમાં આવીને તે મનુષ્યને કહ્યું
કે: "આપના બાલપ્રદેશમાં સી. આઈ. ડી. જે અક્ષરો રપટ
લખેલા દોવા છતાં આપ પોતાને વ્યાપારી તરીકે જોળખાવો છો?
આપ અસત્યવાદી છો અને તેથી હું આપ સાથે મંભાપણ કરી શકતો
નથી." મહર્ષિ અરવિન્દની આ અદ્ભુત યોગશક્તિના સાક્ષાત્કાર્ય
તે સી. આઈ. ડીના હૃદયની શી અને કેવી સ્થિતિ થઈ હતી એ
કદવના સદજ કરી સમ્પ્રત તેમ છે. પાડીચેરીમાં અને તેના આ
પાસના પ્રદેશમાંનાં કેટલાંક ભવંકરોગમસ્ત ઓપુરો મહર્ષિ
અરવિન્દના કેવળ આસીર્વાદેય દિવ્ય ઔષધની એક જ માત્ર
વ્યાધિમુક્ત થયેલાં છે અને તેઓ અદ્યપિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મ

મહાશય પાંચ રિચર્ડના અરવિન્દ બ્રાહ્મ સાથેના એ મીઠા વારના સાક્ષાત્કારની ઘટના ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં ઘટી હતી અને ઈ. સ. ૧૯૧૪ ના ઑગસ્ટ માસની ૧૫ મી તારીખે એટલે કે પોતાની જન્મતિથિના દિવસે મહાશય પાંચ રિચર્ડની મંત્રજ્ઞાથી અરવિન્દ બ્રાહ્મએ અગ્રેજી ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક 'આર્ય' નામક માસિક પત્રનો પ્રથમ અંક પ્રકટ કર્યો હતો કે જે માસિક અઘાપિ વર્તમાન છે. એ 'આર્ય' માસિક પત્રના તંત્રી અરવિન્દ યોગ, પાંચ રિચર્ડ તથા તેમનાં પત્ની માધુરા રિચર્ડ છે; એમાં પ્રતિમાસ ૧૪ ૪૪ ભરીને લેખો આવે છે અને તેમાંનાં ૬૦ પૃષ્ઠો અરવિન્દ બ્રાહ્મની પોતાની લેખિનીથી જ લખાય છે. એ માસિક પત્રના અત્યાર સુધીના પ્રકટ થયેલા અંકોનો પ્રયંત્ર સમુદાય આર્ષતત્ત્વજ્ઞાનના સોમોત્તર ભાંડાગારરૂપ છે એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ.

'આર્ય' માસિક પત્રની વિશેષ મહત્તા તો અત્માભાટે છે કે અરવિન્દ બ્રાહ્મએ એ માસિક પત્રમાંના પોતાના લેખોદ્વારા પોતાને સાધનામાં પૂર્ણયોગના જે જે સલાંસિની ઉપશાંધિ થયેલી છે તે તે સત્પરિણામે જ પારાવાદિકૃતાથી પ્રચાર કરેલો છે અને કરે છે. તેમના આજ સુધીના આરિઅયોગે તેમ જ તેમના પોતાના કથનથી એ તો ૨૫૬ બહુ શકાય છે કે તેમની સાધના કેવળ પોતાની મુખિમાટે જ નથી અને તેથી તેઓ આત્મેત્તિ મેળવીને નિમેષ થઈ બેસી રવા નથી; અર્થાત્ તેમની સાધના વ્યતિ, હેરા તથા ત્રિપન્થ કાયાજુમા? દેવતા પતિનોના ઉદ્ધારમાટે બ્રાહ્મવૃદ્ધ્ય બેદધિમત્ત પ્રમાણે તેઓ આ પતિન જાનિના સર્વાંગીય ઉત્તરિષ્ઠમાં પોતાની સાધનાને માર્ગ-કાંતિની કયામાટે બ્રાહ્મ થઈ આ હિસાબ અતિમાનવ-આદર્શને પોતાના જીવનમાં માર્ગ કરી રવા છે. માર્ગેષ કે, પોતાની સાધનાના પિન્નને દરે નિદેનો લાભ મળના જ અર્થોક્ક કરેલી અને અત્યાર અરવિન્દ બ્રાહ્મ પોતાના કથનમાં અનુદિર્ગ થને એ

સર્વથા નિર્વિવાદ છે; એટલું જ નહિ, પણ જો મદાદપ પાત રિચાના શબ્દોમાં ક્લીએ, તો 'એ અરવિન્દ નામક મહર્ષિ કિંવા ભારતવાતા એશિયાના ગુરુ થશે અને સમસ્ત વિશ્વના શિશુક તથા હિપેશકના આસનપર વિરાજશે; ધરણુ કે, વિશ્વના ઉદ્ધારકો તથા હિપેશકો નિરંતર એશિયામાં જ ઉત્પન્ન થયેલા છે એ તો એક સર્વ-માન્ય સત્ય છે અને એ સત્ય અસારે નાશિનતાથી પ્રતિષ્ઠિત થવાનું છે.'

અરવિન્દ બાબુને પ્રાપ્ત થયેલા યોગસામર્થ્યના વિવિધમાં એમ બોલાય છે કે તેમનો દેહ પાંડીચેરીમાં હોવા છતાં તેઓ પોતાની ધર્મજાનુસાર બાહ્ય પ્રદેશોમાં ભ્રમણ કરી શકે છે, કાંઈ પણ અચાત મનુષ્યના આભર્યંતર ભાવો તથા સત્ય સ્વરૂપને જાણી શકે છે તેમ જ તેમનો આશીર્વાદ કદાપિ વ્યર્થ નથી થતો. એક વાર એક અચાત મનુષ્ય તેમને મળવામાટે આવતાં તેને તેમણે પૂછ્યું કે: "આપનો બ્યવસાય શો છે?" એટલે એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેણે તેમને કહ્યું કે: "હું એક વ્યાપારી છું." તેના આ ઉત્તરથી હૃદયમાં મંત્રાપનો સંચાર થતાં અરવિન્દ બાબુએ અન્ય કક્ષમાં જઈને સત્યની પરીક્ષા કરી જોઈ અને ત્યાર પછી બાહ્ય કક્ષમાં આવીને તે મનુષ્યને કહ્યું કે: "આપના ભાલપ્રદેશમાં સી. આઈ. ડી. એ અક્ષરે સ્પષ્ટ લખેલા હોવા છતાં આપ પોતાને વ્યાપારી તરીકે ઓળખાવો છો? આપ અસત્ત્વવાદી છો અને તેથી હું આપ સાથે મુંબાપણુ કરી શકતો નથી." મહર્ષિ અરવિન્દની આ અદ્ભુત યોગશક્તિના સાક્ષાત્કારથી તે સી. આઈ. ડી.ના હૃદયની થી અને કેવી સ્થિતિ થઈ હશે એની કલ્પના સહજ કરી શકાય તેમ છે. પાંડીચેરીમાં અને તેના આસપાસના પ્રદેશોમાંનાં કેટલાંક ભયંકરરોગગ્રસ્ત સ્ત્રીપુરુષો મહર્ષિ અરવિન્દના કેવળ આશીર્વાદરૂપ દિવ્ય ઔષધની એક જ માત્રાથી બાધિમુક્ત થયેલાં છે અને તેઓ અઘાપિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મહર્ષિ

મહર્ષિ અરવિન્દ ચોખ્ખો કિંચિત્ પરિચય

અરવિન્દ ચોખ્ખોના અગૌકિલ લેખોના પરિશીલનનું ઇચ્છના રાજ્ય-
કવિના હૃદયમાં એવું તો અપૂર્વ પરિણામ થયું હતું કે તેમની પ્રેરણાને
તેમણે "આપણા સામાન્યમાંના આવા નરરત્નને તો નિરંતર
સ્વનંત્ર તથા મુક્ત જ ગણવા લેઈએ!" એવી સત્તાદ પંચમ
જ્યોર્જને પ્રાર્થના કરી હતી અને એ વાર્તા અનેક ગંધર્વપ્રેમમાં પ્રકટ
થઈ ચૂકી છે.

મુગોના ગમન તથા આગમનનો ચામોમાં એવો નિયમ સ્વીકા-
રાયસો છે કે પ્રથમ સત્યપુત્ર, પછી ત્રેતાપુત્ર, ત્યાર પછી દ્વાપરપુત્ર
અને અંતે કલિપુત્રનું આગમન થાય છે; કલિપુત્રની સમાપ્તિ પછી
પ્રથમ થાય છે અને ત્યાર પછી પુનઃ સત્યપુત્રનું આગમન થયેલું
હેખાય છે. અર્થાત્ એ નિયમ જો સત્ય હોય તો વર્તમાન કલિપુત્રનો
અંત થતાં મધ્યાનુક્રમ સત્યપુત્રનું આગમન થાય એ સ્વાભાવિક જ છે
અને તે સત્યપુત્રપૂર્વ સૂર્યના ઉદયના પૂર્વસૂચક અરવિન્દરૂપ અમર-
જ્યોતી રક્તજ્વોતિનો વર્તમાનભારતરૂપ ગમનમંડળમાં પ્રસાર થયેલો
છે એવી અનેક ભારતસંતાનોની શ્રદ્ધા છે અને તેમની એ શ્રદ્ધામાં
તથ્યના પ્રબળ અંશો રહેલા છે એનો કાંઈ પણ ધર્મશ્રદ્ધ ભારત-
સંતાનથી અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે જ નહિ; કારણ કે, એ આશ-
કારિક વાક્ય દિવા રૂપકનો જો સદૃશ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે, તો
તેના યોગે રપટ જણાઈ આવે તેમ છે કે આત્મા અનાદિ હોવાથી
તેમાં અનંત કાળના જે મંદકારો રહેલા હોય છે તેમનામાંના ઉત્કૃષ્ટ
સંસ્કારોના યોગે, આત્મા જ પરમાત્મા હોવાથી, જે ભગ્ન કિંચિ
ગોળી પુરુષ પરમાત્માના સમગ્ર સ્વરૂપમાં રિયન થવાની શક્તિને
કરી શકે છે તે અગૌકિલ પુરુષ જ્યારે ધારે ત્યારે પોતાની ઇચ્છા-
નશીન મુગને હાલન કરી શકે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ
મુગ વર્તમાન હોવા છતાં જો તેમાં જ અન્ય મુગને આરોપવાની
ઇચ્છા થાય, તો તે કલિપુત્રમાં જ સત્યપુત્રનો સમગ્ર સહિત
પ્રકાર કરાવી શકે છે.

ત્રાંત પરિચયપરાયણતા દિવા અખંડ ઉદ્યોગશીલતા પ્રમંડ રૂપમાં વિદ્યરતી હોય છે અને તેથી તેઓ અતિશય અધિક પરિભાષામાં લેખો લખી શકે છે; પરંતુ એ વર્ગના લેખકોમાં પ્રતિભા, મંદૃતિ તથા અન્ય આવશ્યકીય યોગ્યતાનો હાં તો સર્વથા અભાવ હોય છે અને હાં તો પ્રતિભા આદિનું પરિભાષુ તેમની પરિચયપરાયણતાની પુલકનામાં એટલું તો ન્યૂન હોય છે કે તેથી તેમના લેખો સારકીન થઈ જાય છે અને પાઠકવર્ગના હૃદયમાં કશું પણ યોગ્ય પરિણામ નિપજાવી શકતા નથી. કેટલાક લેખકો વળી એવા પ્રકારના હોય છે કે તેમની લેખનશક્તિ માત્ર એક જ વિશિષ્ટ દિશામાં સીમાબદ્ધ થયેલી હોય છે અને તેથી અમુક વિશિષ્ટ વિષય વિના અન્ય વિષયનું તેમનાથી ભાગ્યે જ યથેષ્ટ નિરૂપણ કરી શકાય છે; એટલે કે, કેટલાક લેખકો પોતાની એક વિશિષ્ટ સ્વીકૃત પદ્ધતિથી શૃંગાર, ભક્તિ, પ્રેમ ક્રિયા પીરરસાત્મક કાવ્યની જ રચના કરી શકે છે; કેટલાક લેખકો કેવળ સંસ્કૃત કિંવા અન્ય બાપાના મહાપદ્ધાત્મક મથોના ઉત્તમ અનુવાદો જ કરી શકે છે અને મૌલિક એક પંક્તિ પણ લખી શકતા નથી; કેટલાક લેખકો ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ લખવામાં નિષ્ણાત હોય છે તો સામાજિક નવલકથા તેમનાથી નથી લખી શકાતી અને ઉભય પ્રકારની નવલકથાઓ લખી શકતા હોય તો નાટકરચનાના પ્રદેશમાં તેમનાથી પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. કેટલાક લેખકો સાંસારિક વિષયોના નિરૂપણમાં નિષ્ણાત હોય છે તો ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક વિષયોથી સર્વથા અજ્ઞ હોય છે અને કેટલાક લેખકો ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક વિષયનું જેટલું ઉત્તમ વિવેચન કરી શકે છે તેટલું જ વ્યાવહારિક વિષયોમાં તેમનું અધ્યાન પ્રખળ હોય છે. સારાંશ કે, જેવી રીતે નક્ષત્રો પોતાના મંદ પ્રકાશને અમુક સીમા પર્યન્ત વિસ્તારી શકે છે તેવી રીતે પોતાની વિષયનિરૂપણશક્તિ દિવા લેખનશક્તિને વિશિષ્ટ વિષયની સીમા પર્યન્ત વિસ્તારી શકનારા નક્ષત્રરૂપે વિપુલ સંખ્યામાં મળી આવે છે; પરંતુ જેવી રીતે સૂર્ય-

(૫) Evolution; (૬) Thoughts and Glimpses;
 (૭) The Superman; (૮) The Yoga and its
 Objects; (૯) Isha Upanishad; (૧૦) War and
 Self-determination; (૧૧) Ahimsa and other
 Poems; (૧૨) Love and Death; (૧૩) The Dawn
 over Asia; અને (૧૪) Songs of the Sea.

૧૯૫૩ વિદાનો એવા પ્રતિભામય દોષ છે કે તેઓ
 પારે તો ઉત્તમ સેઓ લખી શકે છે; પરંતુ તેમનામાં ઉત્તમ સેખાની
 પ્રતિભા, મંરૂતિ તથા યોગ્યતા સાથે જે આલસ્ય નામક શરીરસ્થ
 મતાનુ શરૂનો નિવાસ દોષ છે તે આલસ્યથી શરૂ તેમની પ્રતિભા,
 મંરૂતિ તથા યોગ્યતાને પરગિત કરી નાખે છે અને તેથી તેઓ
 કાં તો કંઈ લખના જ નથી અને બગાડારે કાંઈ વાર કંઈ લખે છે
 તો તે બધું જ અત્યંત પરિમાણમાં; એટલે તેમની પ્રતિભા મંરૂતિ
 તથા યોગ્યતાનો અન્ય જનોને લાગે જ લાલ મગા શકે છે; તેમ જ
 સેખાનો એક વચ્ચે એવો દોષ છે કે તે વચના સેખામાં અવિ-

૧ આ મંથ મહાલય પાંચ વિચો ફ્રેન્ચ ભાષામાં લખ્યા હતા અને
 અરવિન્દ બાબુએ એનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરેલો છે.

૨ સુવિખ્યાત દેશભક્ત અને અરવિન્દ બાબુના મિત્ર ડરિયાર
 વિચારજન દારો બંગાળી ભાષામાં 'સાવરસંચીવ' નામક એકમંથમંથ
 રચેલો છે અને તે મંથનો તેમણે પોતે જ 'Songs of the Sea'
 નામક અંગ્રેજી અનુવાદ પણ કરેલો છે; પરંતુ તેમણે બંગાળી મંથનો
 અંગ્રેજી ગદ્યમાં અનુવાદ કરેલો દોષથી અરવિન્દ બાબુએ બંગાળી
 મંથનો અંગ્રેજી મંથનમાં જ અનુવાદ કરેલો છે અને તેથી જ કલ્પ
 અર્થો અનુવાદો એક જ મંથન એક જ પ્રકારિત ગદ્યમાં આવ્યા છે.
 અર્થો આ મંથનો જ આ મંથનો અરવિન્દના મંથનમાં સમાવે છે.

જ્ઞાન પરિશ્રમપરાવજ્ઞતા ક્રિયા અખંડ ઉલ્લેખશીલતા પ્રયંત્ર રૂપમાં વિદરતી હોય છે અને તેથી તેઓ અતિશય અધિક પરિભાષામાં લેખો લખી શકે છે; પરંતુ એ વર્ગના લેખકોમાં પ્રતિભા, યોગ્યતા તથા અન્ય આવશ્યકીય યોગ્યતાનો કાં તો સર્વથા અભાવ હોય છે અને કાં તો પ્રતિભા આદિનું પરિભાષી તેમની પરિશ્રમપરાવજ્ઞતાની તુલનામાં એટલું તો ન્યૂન હોય છે કે તેથી તેમના લેખો સારકીન થઈ જાય છે અને પાઠકવર્ગના હૃદયમાં ઠરું પજી યોગ્ય પરિણામ નિપજાવી શકતા નથી. કેટલાક લેખકો વળી એવા પ્રકારના હોય છે કે તેમની લેખનશક્તિ માત્ર એક જ વિશિષ્ટ દિશામાં સીમાબદ્ધ થયેલી હોય છે અને તેથી અમુક વિશિષ્ટ વિષય વિના અન્ય વિષયનું તેમનાથી બાગ્યે જ થયેલ નિરૂપણ કરી શકાય છે; એટલે કે, કેટલાક લેખકો પોતાની એક વિશિષ્ટ સ્વીકૃત પદ્ધતિથી શૂંઘાર, ભક્તિ, પ્રેમ ક્રિયા વીરરસાત્મક કાવ્યની જ રચના કરી શકે છે; કેટલાક લેખકો કેવળ સંસ્કૃત ક્રિયા અન્ય ભાષાના મધ્યપદાત્મક ગ્રંથોના ઉત્તમ અનુવાદો જ કરી શકે છે અને મૌલિક એક પંક્તિ પણ લખી શકતા નથી; કેટલાક લેખકો ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ લખવામાં નિષ્ણાત હોય છે તો સામાજિક નવલકથા તેમનાથી નથી લખી શકાતી અને ઉત્તમ પ્રકારની નવલકથાઓ લખી શકતા હોય તો નાટકરચનાના પ્રદેશમાં તેમનાથી પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. કેટલાક લેખકો સાંસારિક વિષયોના નિરૂપણમાં નિષ્ણાત હોય છે તો ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક વિષયોથી સર્વથા અજાણ હોય છે અને કેટલાક લેખકો ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક વિષયનું જેટલું ઉત્તમ વિવેચન કરી શકે છે તેટલું જ વ્યાવહારિક વિષયોમાં તેમનું અજ્ઞાન ગ્રંથજ હોય છે. સારાંશ કે, જેવી રીતે નક્ષત્રો પોતાના મંદ પ્રકાશને અમુક સીમા પર્યંત વિસ્તારી શકે તેવી રીતે પોતાની વિષયનિરૂપણશક્તિ ક્રિયા લેખનશક્તિને અમુક વિશિષ્ટ વિષયની સીમા પર્યંત વિસ્તારી શકનારા નક્ષત્રરૂપે લેખકો તો વિપુલ શ્રેણીમાં મળી આવે છે; પરંતુ જેવી રીતે સૂર્ય

નારાયણ પોતાના વિષયાપક પ્રણયને. વિષ્ણુ મને મ્હાતેમાં વિસ્તાર કરી શકે છે તેની રીતે મને પ્રતિષ્ઠા વિનાનું કયાપ્રમગ એન્જિનિરીની વાળીવડે મધેટ નિરપણ કરી ચક્રાગ્ર ચૂરણ લેખકોની શૃંગાર પ્રત્યેક યુગમાં તથા પ્રત્યેક દેશમાં અપ્ય કિંવા અપ્ય જ હાય છે અને તેથી જ એવા સર્વદેશીય વિરલ વિદ્વાન લેખકોને પરમાત્મ-વિમુક્તિરૂપ માનવામાં આવે છે. એક અદિક્ષિપ્રતિભામય તથા અપૂર્વવિદ્વાન લેખક કિંવા મધકાર તરીકે અરવિન્દ માત્ર પરમાત્મ-વિમુક્તિ જ છે; કારણ કે, અચાર સંત્રીમાં તેમણે જે જે રાજનૈતિક, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, વ્યાવહારિક તથા પ્રેમ વિષયક લેખો લખ્યા છે તે લેખોમાં તેમની વિચારમૌલિકતા, સર્વવ્યાપક બુદ્ધિ, વિશ્વ-માહકતા, એન્જિનિરીની વાળી, પ્રમદ્ભ રૂઢી અને દુષકથાના અભોધ શક્તિશાલી વારિપ્રવાહ સમાન પ્રમગ વિશ્વનિરપણશક્તિનો આપ-ણે એવો તો અચૂનપૂર્વ સાક્ષાત્કાર થાય છે કે તે સાક્ષાત્કારથી સાનન્દ્યાર્થમુખ્ય થઈ જવાય છે ! અરવિન્દ ધોષની મહાલેખનશક્તિ જેટલા પરિમાણમાં અપૂર્વ છે તેટલા જ પુઞિમાણમાં અમેજી જેવી વિદેશીય ભાષામાં કાવ્ય રચવાની તેમની શક્તિ પણ સર્વથા અદ્ભુત, આશ્ચર્યજનક તથા અરૂર્ણનીય છે એમ તેમના રચના 'Ahana and other Poems', 'Love and Death' તથા 'Songs of the Sea' આદિ કાવ્યમયોના પરિનીવનપુત્ર પા-નથી તત્કાલ આપણા મનુષ્યમાં આવી શકે છે. 'Ahana' નામક કાવ્યમાં અરવિન્દ ધોષે રૂઢિકાવ્ય રોપનું એક રચને આવા પ્રકારનું સ્નેહમુધાનરગિત્રીમાં કીર્તાવનારે અનિશ્ચય રમ્ય તથા ઉદયમમ વર્ણન કરેલું છે:—

રૂઢિકા છે, છે કે ... કે પ્રેમો, કે પ્રાણુજીવન, મરામટે આપનો વિયોગ કેસો આં કેટલો અમગ છે તે આપ જાણતા જ નથી કે જ્યારે વૈદનમરેન્મત તથા બીરુદ્ધતા હતી તે વેળાએ

શ્રી

અરવિન્દ વિચારમાળા

પ્રથમ પુણ્ય-ધર્મવિચાર

પ્રથમ હલ-ગીતાની ભૂમિકા

દસ્ય સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી; તથાપિ જનસમાજના મનને પરિચાલિત કરવામાં તેમ જ જનસમાજના કાર્યસમૂહમાં રહેલા દોષોની ભયનિર્દેશિની તથા તીવ્રતમ સમાધોયના કરવામાં તેઓ મિદ્દહસ્ત હતા અને તેથી જ એ જ દૃષ્ટિથી તેમના રાજનૈતિક કાર્યને જોવામાં આવે, તો તેમના રાજનૈતિક કાર્યનું યથેટ નિર્દર્શન કરી શકાય તેમ છે. ”

અરવિન્દ ઘોષની રાજનૈતિક ચોમ્પના, એક મહાપુરુષ તરીકેની ચોમ્પતા તથા એક ઋષિ તરીકેની ચોમ્પતાના સંબંધમાં જેમના યશઃ સૌરભનો આજે અખિત ભારતવર્ષ તથા યુરોપમાં સર્વત્ર વિભાવ થયેલો છે તે વંચવાસી કરીશ્વર રવીન્દ્ર નાથ ટાગોરે પોતાના એક પત્રમાં નીચે પ્રમાણેના પૂજ્યભાવદર્શક ઉત્તરો કહેલા છે:—

“આપણી સમસામયિક રાજનીતિ સાથેનો મારો પરિચય આકસ્મિક કિંવા અનિયમ તથા અસ્થિર કિંવા અનિયમિત હોવાથી આજની ધરિકા (તા. ૩૦-૧૧-૧૯૧૬) પર્વત અરવિન્દ ઘોષની રાજનૈતિક નિર્દિષ્ટ જૂમિ ક્ષેત્રે અને થી છે તે હું જાણતો જ નથી; તથાપિ એ તો હું નિયતપૂર્વક જાણું છું કે તે એક મહાપુરુષ છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અત્યારે આપણા મધ્યમાં જે મદનમ પુરુષો અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમનામાંના એક મદનમ પુરુષ છે અને નેદલામાટે જો તેમના મિત્રો પણ તેમના આશય કિંવા ભાષાને મધ્યસ્થ રૂપમાં ન સમજી શકે તો તે સ્વાભાવિક છે. મારા હૃદયમાં તેમનામાટે જે ભાવ જન્મી રહ્યો છે તે મુશ્કેલ કિંવા પ્રશ્નમાત્રે બાવ

“ “ Aravind's political work does not now exist in any tangible shape. For if political work implies opinion and the right and freedom of expression of public sentiments have any value in the political work. ”

આ અવતરણ થી વિષ્ણુભટ્ટ સુ. ૧૭૮૧ * એ અર્થેન્ડ * નવમ પુસ્તકમાંથી લેવાના અર્થ છે. ૧૪ ૨૪-૨૬

નથી, હિન્દુ તેમની શ્વશુરશ્રીનાનો મદનના, - જાનો દરિયો નિઃશયના અને તેમની વિશ્વાસક દિવા હરખક નિર્દોષના નુષા બેલનકુળ અભ્યુદયનું નિર્માણ આદિત્યશ્રીના આશીર્વાદો દેવજ સંગેથી પુનઃજાવ છે. તેઓ એક વાચનવિદ્ધ અર્થે તથા કલ્પ દર્શક છે અને તેથી જો વેળાએ પ્રથમ તેમને દુઃખનો આધાન થયો હતાં અને તેના પરિણામે તેઓ વાંચનમિત્રે ત્યાગીને અર્વાચીનશાસ્ત્રી શ્વશુરના ને વેળાએ એ તેમને જો નમસ્કાર કર્યા હતા તે જ નમસ્કારની અભારે પણ હું પુનઃશરણ લઈ છું. *"

એ ઉપરાંત મહાશય પાદ દિગ્દિગ્ધ અરવિન્દ પાપના સંજયમાં દેવા પુન્ય બાંધા છે એ નો પ્રસ્તુત મહર્ષિ અરવિન્દ પાપના દિગ્દિગ્ધ પરિવ્રજના પ્રારંભમાં જ દર્શાવેલા છે એટલે તેમના તે બાંધાની દિગ્દિગ્ધ દિવા પુનઃશરણ કરવાની આવશ્યકતા નથી. કૃતીશ્વર સ્વીચ્છનાથ હામોરનું શ્રવણ એક ઝળિયે સમાન છે અને એ ઝળિયે દિવે જ અપાર અરવિન્દ

* " My acquaintance with the literature of our contemporary politics being casual and desultory, I do not, even to this day (20-11-1919) definitely know what is the political standpoint of Aurobindo Ghosh. But this I positively know that he is a great man, one of the greatest we have and therefore liable to be misunderstood even by his friends. What I myself feel for him is not mere admiration but reverence for his depth of spirituality, his largeness of vision and his literary gifts, extraordinary in imaginative insight and expression. He is a true Rishi and a Poet combined and I still repent my Namaskar which I offered to him when he was first assailed by the trouble which ultimately made him an exile from the soil of Bengal."

"Modern Review" January, 1920.

મર્મજ્વિ ને વીરજ્વિ આ ભારતનું જગત્વા માનું;
 વીરદાકી ઉઠા વીર નગનારી ભારતનાં સન્તાન;
 ઉત્તિમાટે અમ્મ વધારી હમે બેદપર શરમધાન;
 અદી મેઝવે મયઃ કીર્તિ ને અમરલોકમાં મુક્તિવિધાન. "

અદ્યમદાવાદ (અમદાવાદ)
 વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૮, માર્ગશીર્ષ,
 કૃષ્ણપંચમી, તા. ૧૬ મી
 ડિસેમ્બર ૧૯૨૧ સોમવાર.

હમ્મર નારાયણ

શ્રી

અરવિન્દ વિચારમાળા

પ્રથમ પુષ્પ-ધર્મવિચાર

પ્રથમ હલ-ગીતાની ભૂમિકા

ૐ તત્સત્પરમાત્મને નમઃ.

ગીતાની ભૂમિકા

પ્રથમ કલ્પ

પ્રસ્તાવના

વિશ્વમાં જે કંઈ પણ શ્રેષ્ઠતમ ધર્મગ્રંથ હોય, તે તે કેવળ
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા જ છે. ગીતામાં અસિદ્ધ સ્વરૂપમાં જે
જ્ઞાનનું વ્યાખ્યાન કરાયેલું છે, તે જ જ્ઞાન ચરમ અથવા
અંતિમ અને શુદ્ધતમ છે, ગીતામાં જે ધર્મનીનિતો પ્રચાર કરાયેલા
જે તે જ ધર્મનીનિતિમાં અન્ય કોઈ ધર્મનીતિઓનો સમાવેશ થયેલો છે
એટલે કે અન્ય સર્વ ધર્મનીતિઓ એ ધર્મનીતિમાં જ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી
છે અને ગીતામાં જે દર્શનમાર્ગ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે જ દર્શન-
માર્ગ ઉત્તમશુભી જગતનો સંતાપન માર્ગ છે.

ગીતા અયુગ્મનિમિત્ત સમુદ્ર સમાન દોષાર્થી મમરત કલ્પનકાલ
પર્યંત એ મમુદના નિમ્ન ગુણગા વારવાર દુષ્ટાઈમાં મારવા પડ્યાં
પણ તેની મદનતા અથવા તેના ઉદ્ધાત્ત અનુમાન કરી શકાનું
નથી અને તેનો તત્કાલે જ નિવારણમાં આવી શકતા નથી. આપણે એ
સર્વ પર્યંત દોષિતા અથવા બોગના નિર્લેપ નો પણ તે અનન્ત રુદ્ધ-
ભાંડારમાંના ધનના દળ આ અંશને પણ જીતે જ પ્રાપ્ત કરી શકીએ
હોઈએ; એટલે કે, એ રુદ્ધભાંડારમાંના ધન જે સર્વ જીતેલી પ્રાપ્તિની જ

એ રાત્રે એટલે કે પાપનિવૃત્તિ દ્વારા દેવાથી ભગવાનને શ્રી કૃષ્ણ
જાણે આજુબાજુ. પરંતુ એને કૃષ્ણને અને મુક્તિલાભિની
એને પાંડવનેના રાત્રી આગામી આજુબાજુ છે. પરંતુ આવી
જેટલા પદ્મિભાષામાં મહાભારતને કાવ્યરસમાં દીન રસન
આગામી આજુબાજુ છે, જેટલે કે, જેટલા પદ્મિભાષામાં તેની અનિવૃત્તિ-
કાવ્યો અગ્રીકાર દેવામાં આજુબાજુ છે. તેટલા જ પદ્મિભાષામાં શ્રીનાની
મહારાત્રા. કમળીરોના જીવનમાં યનાગી તેની ઉપયોગિતા અને તેમાં
રહેલી ઉચ્ચ માનવજાતિની ઉન્નતિદારિણી સિદ્ધાન્ત તથા નવ
ચંદ્ર જાણ છે, એ કાષ્ઠ પદ્મ જાણી શકે તેમ છે. કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ તે
ગીતાગિત્રની કેવળ દેશ નથી, કિન્તુ ગીતામાં આપાપથી સિદ્ધાન્ત
મુજ કારણ તેમ જ ગીતાનિર્દિષ્ટ ધર્મના મપાદન અથવા ઉપાસનાનું
શ્રેષ્ઠતમ કોષ છે. એટલામાટે જ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધના દાર્શનિક અર્થને
જ રસીકારી લેવામાં આજુબાજુ, તે ગીતાના ધર્મ તે પીંગતો ધર્મ તથા
મંગારતો આચરણીય ધર્મ ન થતા મસાગમાટે સર્વથા અનુપયોગ
તથા નિરર્થક શાન્ત ગન્મામર્મમાં પરિણત થઈ જાય, એ સર્વ
જ્ઞાત્રાવિક છે: અને જો એમ થાય, તે ગીતાની અન્ધારે જે મદા...
છે તે તે અવિચળ ન જ રહી શકે એ અપર છે

ગીતાના પદ્મ શ્રી કૃષ્ણ છે અને શાસ્ત્રોમાં એવો રૂપ
ઉદ્દેશ્ય દર્શાવેલો છે કે શ્રી કૃષ્ણ તે ભગવાન પોતે જ છે.
ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ પોતે પદ્મ પોતાને ભગવાન તરીકે જ
જાણાવેલા છે. ગીતાના અનુર્થ અધ્યાયમાં અવતારવાદ તથા
દશમ અધ્યાયમાં વિમુક્તિવાદનું અવલંબન કરીને ભગવાન સર્વ જાતો-
જીવોના દેહમાં પ્રવચ્ચન-ગુપ્ત-આચરી અભિહિત થયેલા છે, અમુક
નિર્દિષ્ટ જાતોમાં એટલે કે નિર્દિષ્ટ પુરોષોમાં સ્થિતિવિદ્યાસના પોતે
જેટલાક પદ્મિભાષામાં વ્યક્ત થયેલા છે અને શ્રી કૃષ્ણના દેહમાં
પૂર્ણાંગતે અવતરી જાય છે એટલે કે શ્રી કૃષ્ણ દેહરત્ન સંપૂર્ણ
અવતાર છે એવા પ્રકરના અપદ વિધાન દર્શાવેલ છે. જેટલાક પુરોષોની

એવી માન્યતા જોવામાં આવે છે કે શ્રી કૃષ્ણ, અર્જુન અને કુરુક્ષેત્ર આદિ સર્વ રૂપક હોવાથી એ રૂપકને ત્યાગી દઇને જ ગીતામાં સમાયલી શિક્ષાને તારવી કાઢવાની આવશ્યકતા છે; તથાપિ આશ્ચર્યનો વિષય એ જ છે કે આવા આક્ષેપકો પોતે જ તેમનાં પોતાનાં માનેશ્વરો એ રૂપકોને ત્યાગીને ગીતામાં સમાયલી શિક્ષાના અંશને જૂદા તારવી શકતા નથી; એટલે કે, તેમનાથી શ્રી કૃષ્ણ, અર્જુન તથા કુરુક્ષેત્ર આદિનો ત્યાગ કરી શકાનો નથી; કારણ કે, જે અવતારવાદ સત્ય હોય, તો પછી શ્રી કૃષ્ણનો અસ્વીકાર કેવી રીતે અને કેમ કરીને કરી શકાય વાં? એટલામાટે ગીતામાં સમાયત્રાં જ્ઞાન તથા શિક્ષણના પ્રચારક સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન અને સર્વવ્યાપક પરમાત્મા પરમેશ્વર પોતે જ છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ.

શ્રી કૃષ્ણ પરમેશ્વરના અવતાર હોવાથી માનવ દેહમાં અવતરીને મનુષ્યના શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક ધર્મને સ્વીકારી તદનુસાર લીલા કરી ગયા છે. તેમની એ લીલાની દૃશ્ય તથા અદૃશ્ય અથવા પ્રકાશ તથા ગૂઢ શિક્ષાને આપણે આપણા અધિકારમાં લાવી શકીએ, તો એ વિશ્વવ્યાપિની લીલાનાં અર્થ, ઉદ્દેશ તથા પ્રજ્ઞાથી આદિ પોતાની મેળે જ આપણા જીવનમાં આવી શકે તેમ છે. પૂર્ણ જ્ઞાનપ્રવર્તિત ધર્મ એ લીલાનું પ્રધાન અંગ છે અને તે ધર્મના મધ્યમાં તથા એ લીલાના મૂળમાં કયું જ્ઞાન સમાયતું હતું, એનો જ ગીતામાં પ્રકાશ કરાયેલો છે.

મહાબારતના શ્રી કૃષ્ણ ધર્મવીર, મહાપ્રેમી, મહામંસારી, સામાન્યરૂપક, રાજનીતિજ્ઞ તથા યોદ્ધા દના અને કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધકાળની દના. તેમના જીવનમાં મહાશક્તિનો અનુભવી વિદ્યામ અને તેમની રદરમખી કીડા દિગોચર થયા કરે છે અને તે રદરમખી જો બાપ્પા છે તેનું જ નામ મીના છે.

શ્રી કૃષ્ણ જન્મ-મૃત્યુ તથા વિશ્વવ્યાપક કામુદેવ દેવતાની નેમરૂ

પોતાના મનિમાને યુગ રાખીને તથા પિતા, પુત્ર, માતા, પતિ, સખા, મિત્ર અને શત્રુ પ્રિયારિ સંબંધોને મનુષ્યો સાથે રચાવીને પોતાની લીલા કરેલી છે. મી કૃષ્ણના જીવનમાં આર્ષા યાત્રાનું જે ક્રિતમ ૨૮મ અને અભિમાર્ગનું ઉત્તમ સિદ્ધિ મૂઠ ભાગી ભરેલું છે, તેનું તત્ત્વ પણ ગીતામાં અપાયલા ઉપદેશમાં જ મમાયતું છે.

કાર્યકરમાં અથવા તો યુગયુગમાં ભગવાન પૂર્ણિમ રૂપી અવતાર મારે છે, એવો નિયમ દોઢાથી મી કૃષ્ણ ભગવાને પણ દ્વાપર તથા કલિયુગના સધિકાગમાં જ અવતાર મારેલો છે. કલિયુગ મારે યુગમાં જેટલો સર્વથી અધમ છે તેટલો જ મર્વથી એક યુગ પણ છે; દારણુ કે, એ યુગના એટલે કે માનવજાતિની ઉન્નતિના પ્રધાન ઠરુ અને પાપમવર્તક કલિના રાત્ત્વમળમાં ને કે માનવજાતિની અત્યન્ત અવનતિ તથા અપોગતિ થઈ જાય છે; તથાપિ એથી એટલે સાજા તો અવસ્થા થાય છે કે જેની રીને વિપ્રા કિંવા બાધાઓ સાથે મુદ્દ કરતાં કરતાં સક્તિની રદિ થતી જાય છે અને જીર્ણતાનો ખંધ થતાં નરીનનાનો ઉરભવ થતો દેખાય છે; તેવો જ પ્રકાર અને તેવો જ નિયમ કલિયુગમાં પણ દષ્ટિગોચર થાય છે; એટલે કે, વિમ્બા કમવિકાસના ગોજે જે અશુભતર અરોનો વિનાશ થતો જાય છે, તે અશુભતર અંશો કલિયુગમાં અતિવિકાસના પરિણામે મર્વથા નટ થઈ જાય છે એટલે તેમના ખાલી પડેલા સ્થાનમાં શુભતર અરોના બીજ પ્રેરાય છે, અંકુરિત થાય છે અને ત્યાર પછી સત્ત્વયુગમાં રક્ષના રૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે. જેની રીને જ્યોતિર્વિદ્યાના નિયમ અનુસાર એક મદની દયામાં સર્વ મહેલની અન્તર્દયાનો ભોજ આવી પડે છે, તેની જ રીને સત્ત્વ, જોતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચારે યુગો પોત પોતાની અન્તર્દયાને કમાનુસાર વારંવાર ભેગવતા હોય. આપ પ્રકારની ચક્રમનિયા ભરજીથી કલિયુગની સત્તાના સમયમાં એક વાર જન્મનિ થાય છે તો વળી પાછી ઘોર અપોગતિ થઈ જાય છે અને ૨ ઘોર અવનતિ અમાનક ઉત્તનિના રૂપમાં ફેરવાઈ જતાં તે

હિતતિના યોગે સાક્ષાત્ ભગવાનના દર્શન તથા સાક્ષાત્કારનો અસંખ્ય યોગ પશ્ય આવી મળે છે. હાપર અને કલિયુગના સંધિકાળમાં ભગવાને અવતાર ધારીને અશુભનો અતિવિકાસ, અશુભનો નાશ, શુભના બીજનું આરોપણ અને અંકુરનો વિકાસ કરવામાટે અનુકૂળ થઈ પડે તેવી પરિસ્થિતિની વ્યવસ્થા કર્યા પછી કલિયુગનો આરંભ થયેલો છે. શ્રી કૃષ્ણ સત્યયુગને લાવવામાટે હિપયુક્ત યનારાં શુભ ગાન તથા કર્મપ્રણાલીને ગીતારૂપ બંડારમાં રાખી ગયા છે એને તેથી કલિયુગની સત્ય અંતર્દશાના આગમનકાળમાં ગીતાધર્મના વિશ્વ-વ્યાપક પ્રચારની અત્યંત આવશ્યકતા છે, એનો તે કાઠથી પણ અરવીકાર કરી શકાય તેમ છે જ નહિ; અને અત્યારે કલિયુગની સત્ય અંતર્દશાનો સમય વર્તમાન હોવાથી એ ગીતાનો, કેવળ સીની, અને પંડિતો જ નહિ, કિન્તુ સર્વ જાતિનાં અને સર્વ સ્થિતિનાં મનુષ્યો સમલાવધી આદર કરવા લાગ્યાં છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પરંતુ જે દેશનાં ભેદો સનાતન આર્ય ધર્મનાં અનુયાયી નથી તેવા વિધર્મિયાના દેશોમાં પણ ગીતાના આદરસત્કારયુક્ત પ્રચારનો આરંભ થઈ ગયો છે.

આ સર્વ કારણોથી વક્તા શ્રી કૃષ્ણથી તેમના ગીતારૂપ વાક્યને બિન દિવા વિભક્ત કરી શકાય તેમ છે જ નહિ. શ્રી કૃષ્ણ ગીતામાં શુભ રહેલા હોવાથી ગીતા શ્રી કૃષ્ણની વાક્યમયી શ્રુતિ છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નથી.

પાત્ર

ગીતામાં હિપદેશાયસા જ્ઞાનનું પાત્ર પાંડવશ્રેષ્ઠ મહાવીર ઇન્દ્રનન્દન અર્જુન છે. જેની રીતે ગીતાથી તેના વક્તાને વિભક્ત કરતાં ગીતાના હેતુ તથા નિમ્મૂલ અર્થના ઉદ્ધારનું કાર્ય હલિન થવાનો સંભવ છે; તેની જ રીતે ગીતાના પાત્રને કદી નાખવાથી પણ ગીતાના અર્થની

અરવિન્દ વિચારમાળા

નિ યશની સંભાળના છે, એ મદા સર્વદા સમજાયા રાખવા
આ વિષય છે.

અર્જુન શી કૃષ્ણનો સખા હતો. જેઓ શ્રી કૃષ્ણના સમ-
સામયિક એટલે કે સમકાલિક હતા અને એક જ કર્મક્ષેત્રમાં અનન્યતા
હતા, તેમણે માનવદેહધારી પુરુષોત્તમ માથે પોતપોતાના અધિષ્ઠા-
અને પૂર્વકર્મના બેદ અનુસાર નાના પ્રકારના સંબંધો સ્થાપ્યા હતા.
ઉદ્ય શ્રી કૃષ્ણનો ભક્ત હતો, સાન્યકિ તેમનો અનુમન મદયર તથા
અનુચર હતો અને રાજા યુધિષ્ઠિર તેમની મંત્રણાથી ચાલતો આત્મીય
તથા બન્ધુ હતો; કિન્તુ એમનામાંની કોઈ પણ વ્યક્તિ શ્રી કૃષ્ણ સાથે
અર્જુન સમાન ધનિકતમ સંબંધને સ્થાપી ચક્રી નહોતી. સમવયસ્ક
પુરુષોનો જેટલા પરિભાજામાં પરસ્પર મધુરતમ તથા નિકટતમ સંબં-
ધ થઈ શકે છે; તેટલા પરિભાજામાં શ્રી કૃષ્ણ તથા અર્જુનનો પરસ્પ-
મધુરતમ તથા નિકટતમ સંબંધ વિદ્યમાન હતો. અર્જુન શ્રી કૃષ્ણ
બ્રાતા હતો, સખા હતો અને તેમની પ્રાણપ્રતિમ ભગિની સુમતી
સ્વામી હતો. ગીતાના ચતુર્થ અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે અર્જુ-
ગીતાના પરમ રહસ્યના શ્રવણના પાત્ર તરીકે દર્શાવતાં પોતાના એ-
કપર ધનિક સંબંધનું પણ દર્શન કરાવ્યું છે અને તે આ પ્રમાણે—

“સ પૈવાડ્યં મયા તેડ્ય યોગઃ પ્રોક્તઃ પુરાતનઃ ।
મક્તોઽસિ મે સત્વા ચેતિ રહસ્યં હૈતદુત્તમમ્ ॥”

“આ પુરાતન, ઉત્તમ અને શ્રેષ્ઠ યોગનો મે આજે તારા સમક્ષ
એટલામાટે જ પ્રકાશ કર્યો છે કે તું મારો ભક્ત અને સખા-મિત્ર-
છે. જે જગતનું કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ તથા પરમ રહસ્ય હોય તે તે એ
જ છે.”

“એ જ પ્રમાણે ગીતાના અટ્ટાદશ અધ્યાયમાં ગીતાના કેન્દ્રીય
“મયા મયમંત્રે વ્યક્ત કરતી વેળાએ શ્રી કૃષ્ણના મુખથી એ જ

પ્રતાપી પુનરુદ્ધિ થયેલી છે અને તે આવી રીતે:—

“સર્વગુહ્યતમં શ્રુયઃ શ્રુણુ મે પરમં વચઃ ।
ઇષ્ટોઽસિ મે દદમિતિ તતો વક્ષ્યામિ તે હિંતમ્ ॥”

“હવે તું મારા સર્વથી ગુહ્યતમ તથા પરમ વચનને માંગી લે; કારણ કે, તું મને અત્યંત પ્રિય છું અને તેથી જ તારા સમક્ષ મારે એ એક માર્ગનો પ્રકાશ કરવાનો છે.”

ઉપર આપેલા જનને શ્લોકોનું તાત્પર્ય શ્રુતિને અનુકૂલ છે; કારણ કે, ‘કદોપનિષદ’ માં કહેવાયું છે કે:—

“નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો
ન મેઘયા ન વહુના શ્રુતેન ।
યમેવૈષ દૃણુતે તેન હ્રિમ્ય
સ્તસ્યૈષ આત્મા દૃણુતે તન્નું સ્વામ્ ॥”

“એ પરમાત્મા દાર્શનિકાની વ્યાખ્યાદ્વારા નથી મળતો, મેઘાશક્તિદ્વારા પણ નથી મળતો અને શાસ્ત્રોના વિશાળ જ્ઞાનદ્વારા પણ નથી મળતો; કિન્તુ પરમેશ્વર જેના પર પ્રસન્ન થાય છે તેને જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે અને તેના સમક્ષ જ પરમાત્મા પોતાના શરીરનો પ્રકાશ કરે છે.” એટલામાટે જે ભગવાન સાથે સખ્ય અથવા મૈત્રી વાદિ મધુર સંબંધને સ્થાપવા સમર્થ થયો હોય, તે અર્જુન જ જે ગીતામાં વ્યક્ત કરાયેલા જ્ઞાનના ઉત્તમ પાત્ર તરીકે સ્વીકારાયો હોય, તે તે સર્વથી સ્વભાવિક જ છે.

આમાં વળી જે એક બીજી અન્યન પ્રયોગનીય કથા ગુપ્ત રહેલી છે, તે એ કે, ભગવાન થી કૃષ્ણ અર્જુન એકશરીરધારી હોવા છતાં તેને ભક્ત તથા સખા એવાં સંબોધનોવડે સંબોધેલો છે અને તેનું કારણ એ છે કે ભક્તો નાનાવિષ દોષથી રાહતે પણ ‘ભક્ત’

સંબોધનથી બોધાનતા સ્વાભાવિક જ ગુરુ તથા શિષ્યના મંતવનું
સ્મરણ થઈ આવે છે; અર્થાત્ ભક્તની ભક્તિના મૂળમાં પ્રેમ તો
હોય છે જ, છતાં પણ સાધારણતઃ જાણના, સુન્માન અને અંધ-
ભક્તિ અથવા અંધશ્રદ્ધા એનું વિદિષ્ટ દૃશ્ય છે અને તેથી ભક્ત
તથા શ્રુતિ વચ્ચે મદદ અંતર્યામ રહેલી છે. જેઓ શ્રુતિ અથવા
મિત્ર દોષ છે તેઓ એક બીજાનું સુન્માન કરતા નથી, પરંતુ
કીડાકીડા, આશોષ અને સ્નેહસંભાળ કરતા રહે છે; કીડાકીડા
તેઓ એક બીજાનો ઉપદાસ કરે છે અને કશિર માત્ર પણ ભક્તિ
છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કોઈ વેળા તમાચાગાજી અને હોમ-
ખાજી પણ કરી બેસે છે; મારાંક છે, એક શ્રુતિ સદાસંભાળ પાતાના
સખાનો દબાવ્યો દોતો નથી એક શ્રુતિ દાનચરિત્ર તથા કપલ-
દીન વિનિવિનાથી મુજબ થાને અન્ય મિત્ર કશિર તેના ઉપદેશ
અનુસાર ચાલતો દોષ, તો પણ ભક્ત પ્રમાણે તે અંધશ્રુતિ નથી
ચાલતો, કિન્તુ તેની સાથે તર્કવિતર્ક કરે છે, તેને પાતાના મુદ્દા
દર્શાવે છે અને કેટલીક વાર તેના વાદનો પ્રવળ પ્રતિવાદ પણ કરે
છે. ભક્તિ ત્યાજ એ પ્રેમીમંત્રની પ્રથમ દિશા છે અને સંપ્રાપ્ત
બાલ આંખરનું નિમલન એ તેની દ્વિતીય દિશા છે; તેમ જ મૈત્રી-
સંબંધની પ્રથમ તથા અંતિમ દશા એક માત્ર પ્રેમમાં જ સમાઈ જાય છે.
મારાંક છે, જે કોઈ પણ જાતના ક્રિયા મમાગને સાધુમંત્ર, રદમંત્ર,
પ્રેમમંત્ર તથા આનંદમંત્ર કીડા જાણીને અત્યંતને કીડાના માર્ગ
રૂપે સ્વીકારી પ્રેમીના સંબંધથી જાણી લે છે તે જ પ્રેમીમાં પ્રકટિત
થયેલા જ્ઞાને પાત્ર થઈ શકે છે. એ નિર્વિવાદ છે. જે ભક્તિવદ્
મદિયા, પ્રભુત્વ, જ્ઞાનોગ્રેવ તથા જીવજીવને પણ હાવનંત્ર કરી લે
છે, એટલે કે, તેમની ભક્તિના ન જતાં તેની સાથે નિર્વિવાદ તથા
દમિત મુખથી રહેતા રહે છે, તે જ પ્રેમીમાં વર્ણવવાના જ્ઞાને
જન થાય છે, જેમાં નહવંતે મનન છે જ નહિ.
મનનમંત્ર પ્રેમ મૈત્રીમંત્ર કીડાના જાણી અને મન

સંબંધો અંતર્લુપ્ત થઈ રહે છે. જો વચ્ચે ગુરુશિષ્યસંબંધની પ્રતિષ્ઠા થાય, તો તે અતિશય મધુર થઈ પડે છે અને તેટલામાટે જ અર્જુને ગીતાના પ્રારંભમાં શ્રી કૃષ્ણ સાથે એ ગુરુશિષ્યના મધુર સંબંધની જ રચાપના કરેલી છે; એટલે કે, અર્જુને શ્રી કૃષ્ણને મુખ્યપાત્રીને કહેલું છે કે: "હે કૃષ્ણ, આપ મારા પરમ હિતૈષી બન્યું હોવાથી હું આપના વિના અન્ય કોના સરણને સ્વીકારું વા? કારણ કે, મારી જીવિ દણાઈ ગઈ છે, કર્તવ્યના ભયથી હું બીત થયેલો છું; કર્તવ્યના સંબંધમાં મારા વિચારો સંદિગ્ધ રહ્યા કરે છે અને મારા અંતઃકરણમાં તીવ્ર શોક વ્યાપી રહ્યો છે. આપ મારી રક્ષા કરો, મને યોગ્ય ઉપદેશ આપો અને મને યોગ્ય માર્ગ દર્શાવો; કારણ કે, મારા ઔદિક તથા પારસીકિક કલ્યાણનો સમસ્ત ભાર મેં આપના શિર-પર જ મૂકી દીધો છે એટલે હવે મારા કલ્યાણની વ્યવસ્થા આપે જ કરવાની છે." અર્જુન આવા ભાવને હૃદયમાં ધારીને સમસ્ત માનવજાતિના સખા અને સદાસત્ક શ્રી કૃષ્ણ સમક્ષ યાને મેળવવાની જાણપાથી આજ્ઞો દત્તો. આમાં દેહલોક અંગે માનુસંબંધ અથવા વાતસલ્યભાવનો પણ પ્રભાવેશ થયેલો દેખાય છે; કારણ કે, વિષ્ણુને એક એવો નિયમ જ છે કે જે વચમાં ભયેષ તથા યાનમાં એક દોષ છે તે પાતાથી વચમાં આપ તથા આપવિષ સખાનું માતા સમાન કલ્યાણ હવે છે, તેની રક્ષા કરે છે. તેનું મનપર્યંક લાઘવપાત્રન કરે છે અને તેને સદાસંવદ પાતાના બદ-મેળા-માં રાખીને વિપત્તિ તથા બદન્યાયથી તેનું પરિવાળ ક્યો કરે છે. અર્થાત્ જેને શ્રી કૃષ્ણ સાથે સખા તરીકેના સમ્બંધ પ્રાપ્તિ દત્તો. તે અર્જુન સમક્ષ શ્રી કૃષ્ણે પાતાના માનુષ્યો પણ પ્રકાશ કર્યો હતો. પણ સખ્ય અથવા મૃતીમાં જેની રીતે માનુષ્યની મર્જાસ્થા કરેલી દોષ છે તેની રીતે તેમાં કાંઈપણ ક્રિમની તીવ્રતા તથા ઉન્નત અવસ્થા પણ નિર-દોષ છે. એક મિત્ર પાતાના અન્ય મિત્રના સંદિગ્ધ અથવા મરેજા વિના પાતાના કરે છે, તેનું નિર-અથવા વિનાશનું નિર-અથવા

યર્ષ નય છે, તેના શરીરના સ્પર્શથી પુષ્ટિન થાય છે અને તેના માટે જે પોતાના પ્રાણોનું પણ વિસર્જન કરવું પડે, તે પ્રાણુવિસર્જનમાં પણ તેને આનન્દનો જ સાક્ષાત્કાર થવા કરે છે. મૈત્રીની ક્રોડમાં જે દાસ્તગંધ અથવા દાસ્તભાવ પણ આવીને સમાવિષ્ટ થઈ જાય, તે તેથી વધી મૈત્રીસંગ્રંથ વિશેષ મંદુર થઈ જાય છે અને એટલામાટે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે વ્યક્તિ જેટલા પરિભ્રાજુમાં પુરુષોત્તમ સાથે મંદુર સંગ્રંથ સોંપી શકે છે તેટલા વિશેષ પરિભ્રાજુમાં તેનો મૈત્રીભાવ અથવા સખ્યભાવ પ્રસ્ટુટિન થાય છે; એટલે કે, તેટલા વિશેષ પરિભ્રાજુમાં જોનામાં વર્ણનાયલા સ્થાનનું પાતળ્ય તેનામાં આવી શકે છે.

કૃષ્ણનો મિત્ર અર્જુન મદાભારતના પ્રધાન કર્મી છે અને જોનામાં કર્મયોગનું શિક્ષણ જ સર્વથી પ્રધાન શિક્ષણ છે, એ નીતિનાથી કહેવાની કે સખવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ. સ્થાન, ભક્તિ અને કર્મ એ ઇશ્વરપ્રાપ્તિના ત્રણ માર્ગો પૈકી માત્ર પણ પરસ્પર વિરોધી નથી, કારણ કે, કર્મમાર્ગમાં જ્ઞાનપ્રવર્તિત કર્મવડે ભક્તિથી પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિના ઉપયોગ અથવા પ્રયોગ કરીને જગવાનના ઉદ્દેશથી ભગવાન સાથે મળી જતા તેના જ દેખાડેમાં એટલે કે તેની આગળ પ્રમાણિત કર્મ કરવા, એ જ નીતિના ઉપદેશ છે. જેઓ ભગવાન દ્વારાથી ભગવાન થવાના દ્વાર, નિઃશયથી પીછા પછા દેવ જેમનામાં કર્મભયો જ નૃણાના અભય કહેવા દેવા અને હોમને સત્તા ભરવાના કર્મ અભયના અકરમાં જ અદભ્ય થઈ જાય છે. જન પુત્રના દેવ તથા પુત્રના માતૃ એ માર્ગથી સર્વ સિદ્ધિ તથા સર્વ દુઃખ નિવર્તન થઈ શકે છે પણ તેમ જ પાત્ર પુત્રના જન્મના અનુભવો એ. કર્મ પણ દેવના સિદ્ધિ ભગવાન દ્વારા જ નહિ અને જ. કૃષ્ણ કનકન તરફ દેવના મંથનની સિદ્ધિ કરે છે નહિ તોતે નહિ આ સિદ્ધિ ભગવાન પ્રદાન ન

કરતાં તેમ જ કોઈ અદિસાપરાયણુ શ્રાવણુને પોતાના ઉપદેશને પાત્ર ન ગણતાં મહાપરાક્રમી, તેજસ્વી અને ક્ષત્રિય સુલટ અર્જુનને જ અતુલનીય જ્ઞાનલાલના ઉપર્યુક્ત પાત્ર તરીકે સ્વીકારી લીધો, તેનું કારણ પણ એ જ છે; કારણ કે, જે સંસારસમરાંગણમાં જન્મ દિવા પરાજયના પ્રસંગે અચલ અને એકરૂપ રહે છે તે પુરુષ જ આ ઉપદેશના ગૃહતમ સ્તરમાં પ્રવેશવાને સમર્થ થઈ શકે છે. આ કારણથી જ એમ કહેવાયકું છે કે: “નાડયમાત્મા ચલદીનેત્ત લભ્ય:” જે પુરુષ મુમુક્ષા એટલે કે મુક્તિને મેળવવાની ઇચ્છા કરતાં ભગવાનને મેળવવાની આકાંક્ષાને જ પોતાના અંતઃકરણમાં વિશેષતાથી પોષે છે, તે જ પુરુષ ઇશ્વરસાક્ષાત્કારનો આસ્વાદ પામીને પોતાને નિત્યમુક્ત સ્વભાવવાન તરીકે જાળખી શકે છે અને મુમુક્ષાને અજ્ઞાનના અંતિમ આશ્રય તરીકે જાળખી તેને ત્યાગી દેવાને સમર્થ થાય છે. જે પુરુષ તામસ તથા રાજસ અહકારને ત્યાગીને સાત્ત્વિક અહંકારમાં પશુ બદલ થવા નથી ઇચ્છતો, તે પુરુષ જ ગુણાતીત થઈ શકે છે. અર્જુનને જ્ઞાન ધર્મને પાળવામાં રાજસ વૃત્તિની અસ્થિતાર્થતા કરી હતી અને તેથી જ રીતે સાત્ત્વિક આદર્શને સ્વીકારવામાં રજઃશક્તિને સત્પ્રભુષી કરી નાખી હતી એટલે એ પાત્ર જે ગીતામાં વર્ણવાયલા ઉપદેશનો ઉત્તમ આધાર થાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેનું શું હોઈ શકે તાર ?

અર્જુન તેના સમકાલિક મહાપુરુષોમાં કાઈ સર્વથી એક પુરુષ ન હોતો; કારણ કે, આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના વિષયમાં શ્રી વ્યાસજી તેનાથી એક હતા; તે યુગના સર્વ પ્રકરના સાંસારિક જ્ઞાનના વિષયમાં પિતા-મદ લીખ્મ જેવી શ્રેષ્ઠતા અન્ય કોઈ પણ પુરુષની નહોતી; જ્ઞાનતૃપ્તિના વિષયમાં રાજા યુનગપ્ત તથા વિદુરજી સર્વશ્રેષ્ઠ હતા; ભક્તિના વિષયમાં દેવ તથા અમૂરની શ્રેષ્ઠતા અદિતીય હતી; સાધુના તથા સાત્ત્વિક ગુણના વિષયમાં ધર્મરાજ મુધિષ્ઠિર સર્વથી એક હતા અને સ્વાભાવિક રીતે નાથ પગકમના વિષયમાં પાંડવોના નજીક જ્ઞાના અને મદારથી

દેવતાની રૂપમાં વિવિધ સમાનતા હોય તેથી એના અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ
ની જે કાલમાં અસ્તિત્વ પામે છે તે નેત્રોનો; છતાં પણ જગત્પ્રભુએ
અર્જુનને પ્રેરે છે પોતાની પ્રગલ્ભતા દર્શાવી, અને તેના દાનમાં જે
અવશ્યતા સ્વયંથી તથા માણીને પાડેલી આદિ વિવિધ અર્જુનો સમર્પણ
તેણે દાનથી જે ભારતરણમાં સદસ્યત્વે વિચરિત્વાન પોતાઓનો
ભૂલ કરાવી શુષ્કિરના નિઃસહ માથાઓની અર્જુનના પરાક્રમથી
મેનવેલા શત્રુએ રથાપના કરી દીધી; મારા એટલું જે નહિ, પણ
શીતલમાં વર્ણવાવશ્ય પરમ સાનના પાત તરીકે પણ અર્જુનને જે
શૂંદી કાઢ્યો, એનું પણ કાર્ત્ત્વ કરણ તે દોષ જે જે હોય, વગા
મહાભારતનો ન્યાય અને પ્રમાણ કમચીર પણ અર્જુન છે અને તેથી
તે કામનો પ્રયેજ અસ તેની જે વસ પ્રાપ્તિની યોગજ કરી રહ્યો છે.
આ પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણ ક્રિયા મહાભારતના રચયિતા શ્રી વ્યાસજીનો
અન્યાય કે પદપાત તે નથી જે, કરણ કે, એ ઉત્કર્ષમાં સંપૂર્ણ
શ્રદ્ધા રાખવાનું તથા આત્મસમર્પણનું જે એક પરિણામ ક્રિયા મધુર
રજ છે, એ તત્કાલ આપણા નજરામાં આવી સહે તેમ છે. અર્જુન
જેણે પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણના પરમ શ્રદ્ધા રાખી કોઈ પણ પ્રકારના
સ્વત્ત્વને ન દર્શાવતાં પોતાના શૂન તથા અશુભ, મંચળ તથા અમંચળ
અને પુણ્ય તથા પાપ આદિનો સમસ્ત ભાર શ્રી કૃષ્ણને જે સમર્પણ
દીધો હોય; પોતાના પ્રિય કમમાં આસક્તિ ન રાખતાં જે શ્રી કૃષ્ણની
આજ્ઞા અનુસાર કર્મ કરવાને તૈયાર થયો હોય; જેણે પોતાની પ્રિય-
કૃતિઓની સાર્થકતા ન કરતા ની કૃષ્ણની પ્રેરેલી કૃતિઓને સ્વીકારી
લેવી હતી અને પોતાના પ્રચલિત ગુણને આમલક પૂર્વક વળગી
રહેતાં શ્રી કૃષ્ણના આપેલા ગુણ તથા તેની પ્રેરણાને તેના જે કાર્ય
નિયુક્ત કયા હતા, ન શ્રદ્ધાવાન અને અહંકારરહિત કર્મયોગ
પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણના પ્રિયતમ રાખા અને સક્રિયા ઉત્તમ આ
અર્જુન દ્વારા જે વિશ્વનુ વિરાટ કાર્ય નિર્દોષ રૂપથી સં-
ચલ્ય મધુર થઈ તેમ તેમાં આધર્મનો અવગણ છે જે

દરસામ ધર્મના પ્રવર્તક હજારત મહામહા પદમંથર પણ એવા જ એક યોગીશ્વર હતા. અર્જુન પણ એવી જ રીતે આત્મસમર્પણના કાર્યમાં નિરંતર તત્પર રહ્યા કરતો હતો અને તેની એ તત્પરતા જ શ્રી કૃષ્ણની તેનાપરની પ્રસન્નતા તથા તેના માટેની શુભ લાવનાનું મુખ્ય કારણ હતું, એ સર્વથા સ્પષ્ટ હોવાથી એના વિશેષ વિવરણની આવશ્યકતા નથી. આરાંશ કે, જે ક્રોધ પણ સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણનો દૃઢ ઉલ્લેખ કરે છે, તે જ ગીતામાં વર્ણવાયેલા જ્ઞાનનો ઉત્તમ અધિકારી થાય છે અને શ્રી કૃષ્ણ તેના શુરુ તથા મિત્ર થઈને તેના આ લોક તથા પરલોકના સમસ્ત ભારને પોતાના શિરપર ધારી લે છે.

અવસ્થા અથવા પરિસ્થિતિ

મનુષ્યની પ્રત્યેક કૃતિ તથા ઉક્તિના ઉદ્દેશ તથા કારણને જાણવામાટે તે કાર્ય કંઈ અને કેવી અવસ્થામાં કરાયેલું છે તેમ જ તે ઉક્તિ કંઈ અને કેવી પરિસ્થિતિમાં વ્યક્ત થયેલી છે, એ પ્રથમ જાણી લેવાની આવશ્યકતા છે. ત્યારે અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે ત્યારે ગીતાનો પ્રકાશ થયો હતો તે વેળાએ અવસ્થા અથવા પરિસ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી? એનું ઉત્તર એ જ છે કે, કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધના મારંભકાળમાં ત્યારે શસ્ત્રપ્રયોગનો આરંભ થયો હતો—‘મૃદુસ્તે શસ્ત્ર-ખંપાતે’—તેજ વેળાએ લગવાનું શ્રી કૃષ્ણે ગીતાનો પ્રકાશ કર્યો હતો. ગીતાના પ્રકાશસમયની આવી વિશ્લેષણ પરિસ્થિતિને જોઈને અનેક જનો આશ્ચર્યચકિત તથા સંશયશીલ થઈને પોતાનો એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે: ‘આ અવસ્ય કવિની અસાવધાનતા કેવા શુદ્ધિની વિકૃતિનું જ પરિણામ હોતું જોઈએ.’ પરંતુ અમારો તો એવો જ દૃઢ નિશ્ચય છે કે તે સમય અને તે સ્થાનમાં, દેશ, કાળ તથા પાત્ર આદિનો વિચાર કરીને, અર્જુન જેવા લાવાપક્વ અથવા શ્રદ્ધાળુ પાત્ર સમક્ષ જી કૃષ્ણે લગવાને ગીતાનું જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરેલો છે અને કવિને

પ્રસાધિત પદના વળુ વેલી દોવાથી એમાં કવિનો કાંઈ પણ દોષ છે નહિ.

કુશ્મેતના મુદ્દનો પ્રારંભકાળ તે જ ગીતાના પ્રકાશનો સમય છે. જેમણે પ્રખ્યાત કર્મના પ્રવાહમાં પડીને પોતાના વીરુદ્ધ તથા શક્તિ વિકાસની પરીક્ષા જ કરી નથી, તેઓ કદાપિ ગીતામાં વર્ણવાયેલા જ્ઞાનના અધિકારી થઈ શકે તેમ નથી. એથી વિરુદ્ધ, જેમણે કાંઈ કંઈ મહાવ્રતનો આરંભ કરેલો હોય છે કે જે મહાવ્રતમાં અનેક બાધાઓ, વિધો, શત્રુઓની શુદ્ધિ તથા પરાજય આદિની આસંકા સ્વાભાવિક જ ઉત્પન્ન થાય છે અને એવા મહાવ્રતના આચરણથી જેમનામાં દિવ્ય શક્તિનો ઉદ્ભવ થયેલો હોય છે; તે વેળાએ તે મહાવ્રતની અવશિષ્ટ ઉઘાપના-પૂર્તિ-માટે અથવા તે જ જ્ઞાનના કાર્યની સિદ્ધિમાટે તે મહાવ્રતધારીઓ સમસ્ત આ જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે. ગીતા કર્મયોગવર્ત્તે જ્ઞાનવાનના સાક્ષાત્કારની ઘટનાનો પણ જ્ઞાનમાં સમાવેશ કરી દે છે. કારણ કે, શક્તિ તથા શક્તિપૂર્ણ કર્મમાંથી જ જ્ઞાનનો જન્મ થાય છે, એટલામાટે ગીતામાં દર્શાવાયેલા માર્ગનો પ્રવાસી પોતાના માર્ગને ત્યાગીને દૂરના ચાન્તિમય આશ્રમમાં, પર્વતમાં કિંવા નિર્ગુણ અરુણમાં પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર નથી કરતો; કિન્તુ પોતાના માર્ગના મુખ્યભાગમાં અને કર્મના કોસાદત્તના મધ્યમાં જ તેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યાં જ તે સ્વર્ગીય દીપ્તિ આપીને વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે અને પરમાત્માની મંત્ર તથા તેજોમયી વાણી તેના કણ કણમાં પ્રવેશ કરી દેખાય છે.

અર્થાત્ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગીતાના પ્રકાશનું સ્થાન કુશ્મેત એટલે કે નમન્દાના પુર અને તે સ્થળ ઉપર સંપોના મધ્યમાં આવેલું નેત્રાવા ત્યાં જ જ્ઞાન થયેલો હોય, નો તે સ્વાભાવિક જ હતો. જ્યાં જ નમન્દાના મુખથી હોય છે અને આવા પ્રકારના કર્મમાં અર્ચન થતો હોય છે, તેમણે તે જ વેળાએ એટલે કે આવા દેવ પણ મુન્દા દેવના પાદ સમક્ષમાં કે જ્યારે કર્મયોગના કર્મ

અનુભવ તેમના અદૃશ્યની ગતિ અ. દિગ્દર્શી છે ને દિગ્દર્શી ગંધાતિત
 થવાનો અંબર દોષ છે, તેવા અમયમાં જ અદૃશ્યના અને અચાનક
 તેમના યોગની શિદ્ધિ માંડે તેમને પરમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે; કારણ
 કે, તેમનું જ્ઞાન હર્ષને અદૃશ્યના દોષ નથી, કિન્તુ હર્ષ સાથે સંબંધ
 મળી ગયેલું દોષ છે. એ વાતથી પણ અન્ય જ છે કે નિર્લેપ જ્ઞાનમાં
 નિવાસ કરીને જ્ઞાનમય થવાથી જ્ઞાનના આભાસો જ્ઞાન સાથે
 સંયોગ થાય છે અને તેથી જ હૃદિમાન પુરોષ અરુપનિવાસને
 વિશેષ પરિચાળમાં દબાવે છે; કિન્તુ ગીતામાં ઉપદેશાવધા યોગમાર્ગના
 પ્રવાસીઓ મન, માણસ તથા દેહકે આધારને એવા ભાવ સદિન
 વિમુક્ત કરી દે છે કે તેના યોગે તેઓ જ્ઞાનમાં નિર્લેપના,
 પ્રાણદક્ષમાં શાંતિ તથા ધોર હર્ષપ્રવૃત્તિમાં અપૂર્ણ નિર્વૃત્તિનો ઉપ-
 ભોગ અથવા સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. તેઓ આભ્યંતરને બાજુ દ્વારા
 નિયંત્રિત કરતા નથી, કિન્તુ બાહ્ય વસ્તુને આભ્યંતર વસ્તુદ્વારા જ
 નિયંત્રિત કરે છે. સાધારણ યોગી સંસારથી લિપ્તબીન થઈ જાય છે
 અને તેથી સંસારમાંથી પલાયન કરી નિર્લેપ રથનમાંના યોગાશ્રમનો
 આશ્રય લઈ ત્યાં જ પોતાના સ્વીકારેલા યોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે;
 પરંતુ હર્ષયોગીના યોગનો અશ્રમ આ સંસાર દોવાથી તે સંસારને
 ત્યાગીને અન્યથ ક્યાં જાય વાર? સાધારણ યોગી બાહ્ય શાન્તિ તથા
 નીરવતાનો અભિલાષ રાખે છે અને તેની બાજુ શાન્તિના ભંગથી
 તેના તપનો ભંગ થઈ જાય છે; પરંતુ હર્ષયોગી અંતરમાં વિશાળ
 શાન્તિ તથા નીરવતાનો ઉપભોગ કરતો હોય છે, બાહ્ય પ્રાણદક્ષના
 યોગે તેની એ અવસ્થા વળી વિશેષ ગંભીર થાય છે અને બાહ્ય
 તપોભંગથી તેના સ્થિર આંતરિક તપનો ભંગ થતો નથી; કિન્તુ તેનું
 તપ અવિચલ જ રહે છે. કેટલાક લોકો એવી સંકે દર્શાવે છે કે,
 ‘યુદ્ધભરે ઉદ્ધુક્ત થયેલી સેનાઓના મધ્યભાગમાં શ્રી કૃષ્ણ તથા
 અર્જુનનો આવા પ્રકારનો તાત્વિક સંવાદ કેવી રીતે સંભવી શકે
 વાર?’ એના ઉત્તરમાં જે કહેવાયું છે તે એ જ કે, યોગના પ્રભાવથી

એ અમંભવનીય મદના પણ સંભવનીય થઈ જાય છે; અર્થાત્ એ
 ગોમના જગથી મુક્તિના કાસાદતના મધ્યમાં હોવા છતાં સી કૃષ્ણ
 તથા અર્જુનના આંતરિક તથા બાહ્ય પ્રદેશમાં અર્ખંડ શાન્તિ વિરાજ
 થી હતી અને તેથી મુક્તો કાસાદત તે ઉત્તમ જ્ઞાને રપઈ કરી
 શાખો નડોતો. આમાં કર્મમાર્ગમાં ઉપયોગિની થઈ પડે તેથી એક
 શિક્ષાનો સમાવેશ થયેલો છે અને તે એ કે જેઓ જીતામાં ઉપદેશ
 મક્કા યોગનું અનુશીલન કરે છે. તેઓ એટલે કર્મ દોવાથી કર્મ
 આસક્ત હોતા નથી એટલે કે કર્મના મધ્યમાં જ આત્માના આમ
 તર આબ્દાનને સાંભળીને તેઓ કર્મથી વિરક્ત થઈ યોગમય ત-
 તપસ્યામય થઈ જાય છે. તેઓ એ તરવને સારી રીતે જાણતા
 હોય છે કે: 'કર્મ ભગવાનનું છે, રજ ભગવાનનું છે, આપણે મન
 મમાન છીએ અને તેથી રજમાં આપણો કર્મ પણ અધિકાર નથી.
 આવા પ્રકારના જ્ઞાનથી, તેઓ કર્મના રજને મેળવવામાટેની ઉત્કંઠાને
 કદાપિ પોતાના ઉદયમાં રધાન આપના જ નથી વળા તેઓ એ
 રક્ષણને પણ જાણે છે કે, કર્મયોગની સુવિધામાટે, કર્મની ઉત્તિ-
 માટે અને જ્ઞાન તથા સક્રિયતા શુદ્ધિમાટે જ તે આબ્દાન થાય છે
 અને તેથી તેઓ કર્મથી વિરક્ત થતાં જતાં પણ દરતા નથી; કારણ
 કે, તપસ્યામાં વીતારેલો સમય કદાપિ બચે જતો નથી, એવો તેમનો
 દૃઢ નિશ્ચય થયેલો હોય છે.

પાતંગી ભાવ કર્મચાતુર્યના કેવળ નિવૃત્તિનાં જ થઈ પડે
 છે. વિશ્વસ્યમય, મુખ્ય જનમય અને પાપ તથા પુણ્ય આદિની
 સમસ્યાથી વ્યાકુલ થઈને અને જ્ઞાન મમારમાથી પસાવન કરી જ્ઞાને
 જ મેળવે માની નિવૃત્તિ, વૈનવ તથા એન્ધામરી જ પ્રસંગ
 દરતા રહે છે. બુદ્ધિને જાળવે અનિચ્છ તથા કુઃખમય દશાંતિને
 નિવર્તનની પ્રતિભા માત્ર દશાંતિ છે, જેમનું કારણ અને મહાત્મા
 દોષદોષ દર્શાવે પુરો માનવ જાતિની મનાને પાદિસ વિવાદપદનિ
 તથા જ્ઞાનના જિવન નિયમનું વાર વિશેષી હોય એમ રપદ

દેખાઈ આવે છે; અન્યાયીઓ કહે છે કે: 'કેવો જાન્ય અન્યાયીઓ
 થયેલો દોષથી ક્યાંને ન્યાયો, ક્યાંથી દુઃખો? અને ક્યાં મરણ મરણ
 શાન્ત તથા નિષ્ક્રિય જ થયું હશે?' અને અન્યાયીઓ કહે છે કે:
 'તમામ મિત્રો દોષથી શાન્ત બ્રહ્માં હોય થયું હતું.' એ આ
 મુદ્દે વિધાનો મન્ય દોષ, નો એવી સ્વાભાવિક જ પ્રજા હોવાને છે કે:
 'તો પછી આ જગતના અસ્તિત્વનું કારણ શું છે અને ક્યાં મરણ
 શા કારણથી અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે?' એ જગતના અસ્તિત્વને
 સ્વીકારવામાં આવે, નો તેણે એક છુદ્દિની અને મૂર્ખ આપવપગ
 બાજુ પ્રમાણે આ સર્વ નિષ્ક્રિય તથા અર્થ પરિભ્રમણ નીરસ
 ઉપદ્રાસનો આરંભ શામાટે કરેલો છે, એવી સંકલનો સ્વાભાવિક જ
 આવિર્ભાવ થાય છે. એ આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારવામાં આવે અને
 જગતને માયા તરીકે જ માનવામાં આવે, તો જોયો એ મરેદ આવીને
 જોયો રહે છે કે આત્માના અસ્તિત્વનું પ્રયોજન શું છે અને તેણે આ
 ધૃત્વાકારક દિવા અધમ સ્વપ્નનો પોતાના નિર્મળ અસ્તિત્વમાં અધ્યાસ
 શા કારણથી કર્યો છે? નાસ્તિકની એવી માન્યતા છે કે: 'જગતના
 પશુ નથી અને આત્મા પણ નથી; અર્થાત્ એ કંઈ પણ દોષ, તો
 તે અન્ય શક્તિની અન્ય દિવા માત્ર જ છે.' આ વળી કેવા પ્રકારની
 ક્યા વાક્ય? શક્તિ દાની, તેનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થયો અને તે અંધ તથા
 ઉન્મત્ત શા કારણથી થયું; આ સર્વ પ્રશ્નોની સતોતજનક મીમાંસા
 કાંઈ પણ કરી શકે તેમ નથી; એટલેકે, ક્રિમિયન્સ, બ્રાહ્મ, અદૃત-
 વાદી, નાસ્તિક, અને વૈજ્ઞાનિક છત્યાદિ સર્વ જનો આ વિષયમાં
 નિરુત્તર હોવાથી તેઓ આ સમસ્યાને ત્યાગીને પછી પોતાના પદ્ધતિ
 સમર્થન કર્યો કરે છે. માત્ર એક ઉપનિષદ અને તદનુકૂલ ગીતા એવી
 રીતે એ સમસ્યાને ત્યાગીને શુદ્ધાંત મારી જવાના કાર્યથી અસિદ્ધ રહે
 છે અને તેટલામાટે જ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં ગીતા ગીતા થયેલી છે
 એટલે કે ગીતા ગવાયેલી છે. ધોર સાંસારિક કર્મ, શુદ્ધત્યા, બ્રાહ્મત્યા
 અને આત્મીય જનોની કત્યા એ જ ગીતાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે, એ

“અમંચ્યાં જિમંદાગક યદના આરભનો તેજ છે અને તેથી
તીગશિરોમજિ અર્જુન દનન્દિ થતાં પોતાના માંડીવ પનુચને ફર
ફેડા દહને સમરક્ષેવમાં પ્રવેશનાં શી કૃષ્ણને કાનર સ્વરથી આ
પ્રમાણે પૂછે છે—

“તર્ત્તિક કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજવાસે કેસવ ?”

“હે કેસવ, તમે મને આ ઘોર કર્મમાં શાખાટે મોલ્લે છે વણ ?”
અને એના ઉત્તરમાં યુદના દાસાદહના મધ્યમાં બચવાન શી કૃષ્ણ
બુધ્ધિમાંથી વચ્ચસમાંન ગંભીર સ્વરથી ને મહાગીતનો આશ્રય થયો
છે તે આ પ્રમાણે છે—

કુરુ કર્મૈવ તસ્માપ્યં પૂર્વ પૂર્વતરં કૃતમ્ ।

યોગસ્યઃ કુરુ કર્મણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનઞ્ચપ ।

બુદ્ધિયુક્તા મહાતીહ ઉમે મુક્તદુષ્કૃતે ।
તસ્મા યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મમૃ કૌશલમ્ ॥

અસક્તો શાચરન્ કર્મ પરમામોનિ પૂરુષઃ ।

માયે સર્વાણિ કર્મણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।
નિરાશી નિર્મયો ભૂત્વા યુજ્યસ્વ વિગતઞ્ચરઃ ॥

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥

અજ્ઞાનેનાદૃતં જ્ઞાનં તેન મુદ્યાન્તિ જન્તવઃ ।

મોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।
મુદ્દદં સર્વ મૃતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમૃચ્છતિ ॥

મયા હતોં સ્ત્વં જહિ મા વ્યથિષ્ઠા ।
બુદ્ધ્યસ્ય જેતાઽસિ રણે સપત્નાન્ ॥

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિ ર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।
હત્વાપિ સ ઇમાંલ્લોકાન્ન હિન્તિ નૃ નિયમ્યતે ॥

“ એટલામાટે તું કર્મ જ કરતો રહે; કારણ કે, તારા પૂર્વજો ને કર્મ પરાપૂર્વથી કરતા આવ્યા છે તે જ કર્મ તારે પણ કરવાનું છે અને કરવું જ પડશે.....યોગીની અવસ્થામાં રહી આસક્તિનો પરિત્યાગ કરીને કર્મ કર.....જેની જુદી યોગસ્થ થયેલી છે તે આ કર્મક્ષેત્રમાં જ પાપ તથા પુણ્યનો અતિક્રમ કરી જાય છે એટલે યોગ-માટે સાધના કર; કારણ કે, જો કર્મનું કોઈ એક સાધન હોય, તો તે યોગ જ છે.....મનુષ્ય જો અનાસક્ત બાવથી કર્મ કરતો રહે, તો તે નિશ્ચયપૂર્વક પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, એટલે કે, ભગવદ્ભ્રામિના લાભને મેળવી શકે છે.....જ્ઞાનથી બરેલા હૃદયવડે તું પોતાનાં સર્વ કર્મોના બારને મારા શિરપર નાખી દે અને કામના, અહંકાર તથા દુઃખ આદિનો પરિત્યાગ કરી મુક્તકાર્યમાં અગ્રેસર થઈ જા.....જે મુક્ત છે, આસક્તિથી રહિત છે અને જેનું ચિત્ત સદાસર્વદા જ્ઞાનના પ્રદેશમાં જ નિવાસ કરી રહેતું છે તેમ જ જે યજ્ઞને માટે જ કર્મ કરે છે તેનાં સર્વ કર્મો તેનાં જાપેનનાં કારણ ન

થતાં તત્કાળ આરામાં સંજોડે રૂપથી વિલીન થઈ જાય છે..... મર્મ પ્રાણીઓનું આંતરિક જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂઢે દંડપદ્ધતિ દોવાથી તે અજ્ઞાનના મોતે તે સુખદુઃખ તથા પાપ અને પુણ્ય આદિ દંડભાવની શરૂિતે નિર્માણ કરી અજ્ઞાતજ્ઞ મેદમાં પડી જાય છે..... મને મર્મ સેધિગ્રેહ મદેપર, થઈ તથા તપસ્યા આદિ મર્મ કર્મોનો ભોક્તા તેમજ સર્વ જૂનોનો સખા તથા જોડું જળવાથી પરમ શાન્તિનો સામ થાય છે..... મેં જ તારા સર્વ શત્રુઓને મારેલા છે એટલે તું મન્ય થાને તેમનો મંદાર કરી નાખ; તુલ્યમાં બચાને સ્થાન ન આપ અને મુદ્દના દાર્પમાં લાગી જ એટલે તું સમુદા તારા શત્રુઓ પર અવગ્રહ વિજય મેળવીશ..... જેનું અંતઃકરણ અજ્ઞાનથી રેદિત છે અને જેની જીદિ લેપાપથી નથી, તે પુણ્ય જે મરજી જગતનો મંદાર કરી નાખે, તો પાપ તે દુઃખ કરતો જ નથી, એમ જ માની લેવાનું છે અને તેથી તેને પાપરૂપ જાણના સ્પર્શ થતો જ નથી."

પ્રસન્ને ઉદારી જેવાનું કે મુખાંદ મારીને આચળ વધવાનું આમાં કયું કંઈ સજ્જન નથી; છતાં આ પ્રમ પશિષ્ઠાત્માવથી જ અપારે ઉપચિત્ત કમવતે દં, કારણ કે, ભગવાન શું કહે, જમન શું છે, મમાર શું છે, પર્ષમાન શું છે અને પાપ શું છે એ મર્મ પ્રસોનાં મીત્રમાં મરુિમ ઉત્તરે અપાવળા છે; મારગે કે, મન્યામરિદ્ધા ન્દિ કિન્તુ ર્ષ્મિત્તજ જ નીવાતો પ્રધાન ઉદેશ છે અને એમાં જ નેત્રની સ્વચ્છતિ ઉપોદ્ધિવા મમાવળી છે.

દ્વિતીય કંઠ્ય

પ્રથમ અધ્યાય

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાન્ડવાથૈવ કિમકુર્વત સંજ્ઞપ ? ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે:—

“હે સંજ્ઞપ, ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધભાટે એટલેકે યુદ્ધની ઇચ્છાથી એકત્ર થયેલા મારા તથા પાંડુના પુત્રોએ શું કર્યું?”

સંજ્ઞપ ઉવાચ

દૃષ્ટ્વા તુ પાન્ડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ।

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચન વ્રત્તવીત્ ॥ ૨ ॥

સંજ્ઞપે ઉત્તર આપ્યું કે:—

“ત્યાં પાંડવોની સેનાને (યુદ્ધભાટે) વ્યૂઠપદ થયેલી જોઈને આચાર્ય (દ્રોણાચાર્ય) પાસે જઈ (દુર્યોધન) રાજા નીચે પ્રમાણે વચન બોલ્યો:—”

પश्यैतां पाण्डुपुत्राणा माचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां दृपदपुत्रेण तव शिष्येण भीमता ॥ ૩ ॥

“હે આચાર્ય, તમારા શુદ્ધિશાળી શિષ્ય અને દૃપદ રાજાના પુત્રે જેની વ્યૂદરચના કરેલી છે તે પાંડવોની આ મહત્તી સેનાને જુઓ.”

અત્ર શૂરા મહેન્વાસા મીમાર્જુનસમા યુધિ ।
 યુધુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથઃ ॥૪૮॥
 ઘૃષ્ઠકેતુશ્ચેકિનાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ।
 પુરુજિતકુંતિમોજશ્ચ ધૈવ્યશ્ચ નરપુંગવઃ ॥૪૯॥
 યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાન્ત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ।
 સૌમદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥૫૦॥

“એ વિરાટ સૈન્યમાં ભીમ તથા અર્જુન જેવા મહાપુરુષો
 વીર પુરુષો દિગ્ગોચર થાય છે; તેમ જ યુધુધાન, વિરાટ અને મહારથી
 દ્રુપદ રાજા; ઘૃષ્ઠકેતુ, એકિનાન તથા મહાપ્રતાપી કાશિરાજ, વગેરે
 પુરજિત, કુંતિમોજ અને નરપુંગવ શેષ; માત્ર એટલું જ નહીં,
 પણ પરાક્રમવાળા યુધામન્યુ, પ્રતાપવાળા ઉત્તમૌજ, મુખતાનો મુન
 અભિમન્યુ તેમ જ દ્રૌપદીના પુત્રો પણ વિદ્યમાન છે અને એ
 મહારથી એકમેક અતિ પદીના પુત્રો પણ વિદ્યમાન છે અને એ
 ત્રીય ગોદાઓ છે.”

અસ્માકં તુ વિદ્યમાનૈર્મૈત્રેયૈર્મહાબીરૈઃ ॥
 નાયકા મમ મૈત્રિણા યે તાદિવોષ દ્વિતોત્તમ ।

સૈન્યસ્ય સંસાર્ય તાન્નૃવીમિ ને ॥૫૧॥
 એ દિવસે મૈત્રેયેના મહાબીરો આપણા સૈન્યમાં પડ્યા છે અને તેમના
 આચાર્ય, અર્જુન, એ પછી મૈત્રેયમાં પણ જે અમરપુત્ર
 અને જેઓ આપણી મેદાનમાં જાય છે તેમના
 રત્નમંદિરે આપ સમગ્ર ઉચ્ચાર કરી શકો છો, તે તે

અશ્વગ્યામા વિક્રાન્ત
 કુપ્ય મનિર્વિજયઃ ।
 મૌમદાતિ ર્જયદ્રઃ ॥૫૨॥

અન્યેચ વદ્વઃ શૂરા મદર્યે ત્યક્તજીવિતાઃ ।

નાનાશસ્ત્રમહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥૧૧॥

“પ્રથમ તો આપ પોતે, દ્વિતીય પિતામહ લીખ્મ, તૃતીય કર્ણ, ચતુર્થ કૃપાચાર્ય કે જેઓ સંગ્રામજ્ઞતાના નામથી ઓળખાય છે તે, પંચમ અમરત્યામા, ષષ્ઠ ચિકિર્ણ, સપ્તમ સૌમદત્તિ એટલેકે ભૂશિખવા અને સપ્તમ જયદ્રથ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ખીજા અનેક વીર પુરુષો મારામાટે પોતાના પ્રાણોની મમતાને ત્યાગીને યુદ્ધ કરવાને રણ-ભૂમિમાં આવી લાગ્યા છે. એ સર્વ વીરો યુદ્ધવિદ્યાવિશારદ તથા નાના-વિધ શસ્ત્રાસ્ત્રવડે સુસજ્જિત છે.”

અપર્યાપ્તં તદસ્માકં વલં મીપ્માભિરક્ષિતમ્ ।

પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેષાં વલં મીપ્માભિરક્ષિતમ્ ॥૧૦॥

“લીખ પિતામહવડે રક્ષાયથી આપણી સેના અપરિમિત એટલે કે જોતો માપ ન કરી શકાય તેટલી પ્રચંડ છે અને લીખવડે રક્ષાયથી પાંડવોની સેના પરિમિત એટલે કે તત્કાળ ગણી શકાય તેટલી અપ્રમત્તિ છે.”

અયનેષુ ચ સર્વેષુ યથા ભાગમવસ્થિતાઃ ।

મીપ્મમેવાભિરક્ષન્તુ ભવંતઃ સર્વે એવ દિ ॥૧૧॥

“એટલામાટે આપ સર્વ યુદ્ધનાં જોટલાં પ્રવેશસ્થળો હોય તે સર્વ માર્ગોમાં પોતપોતાને સ્થળે રહીને લીખ પિતામહની જ રક્ષા કરો.”

તસ્ય સંજનયન્ હર્ષ કુરુદ્ધઃ પિતામહઃ ।

સિંહનાદં વિનયોચૈઃ શંખં દધ્મૌ પ્રતાપવાન્ । ૧૨॥

“(દુર્યોધનનાં આ વચનો સાંભળીને) કુરુકુળમાં સર્વથી વૃદ્ધ અને પ્રતાપવાન્ પિતામહ લીખે ઉચ્ચ સિદ્ધનાદથી રણભૂમિને

કંપાતીને પોતાનો સંખ વગાડ્યો અને તેથી ડુબોંધનના કર્મો અનિરૂદ્ધ થયા સાચો."

તતઃ શંભાથ્ય ધૈર્યથ પળવાનકગોમુસાઃ ।
સહસૈવાભ્યહન્યન્ત સ શ્વન્દસ્તુમુલોઽમવન્ ॥૧૩॥

"ત્યાર પછી શંખો, બેરીઓ, પજુઓ, નગારાં તથા ગોમુખ આદિ વાદ્યો અહરમાત્-એકદમ-ચાલવા લાગ્યાં અને તેથી રજુમિમાં ભયંકર નાદ સંભળાવા લાગ્યો."

તતઃ શ્વેતૈર્દ્યૈર્પુક્તે મહતિ સ્યન્દને સ્થિતૌ ।
માધવઃ પાંદવચૈવ દિવ્યૌ શંસૌ મદધ્મનુઃ ॥૧૪॥

"પછીથી એન અંધો નેમાં લેટેલા દત્તા એવા વિચાર રથમાં વિરાજેલા માધવ એવને કે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન અને પાંડુપુત્ર અર્જુને પોતાના દિવ્ય શંખોને વગાડ્યા."

વિજન્યં હપીકેશો દેવદત્તં ધનંજયઃ ।
જિહ્વં દધ્મૌ મહાર્ણવં મીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥૧૫॥

"હાકિયા શા કૃષ્ણે પોતાના પાંચજન્ય નામક શંખને, ને પોતાના દેવદત્ત નામક શંખને અને ભયંકર કર્મ કરનારા સેને પોતાના પૌંડ્ર નામક મહાશંખને વગાડ્યો."

અનન્તાવિજયં રાજા કુન્તીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।
નકુલઃ સહદેવથ યુધોપમાણિપુષ્પકૌ ॥૧૬॥

"અમરકોષ" માં શ્રી કૃષ્ણના રથમાં એવાના ચાર અંગોનાં ને તે અંગેનાં ૭ તે અનુષ્ઠે સૌખ્ય, મુખીય, મિયપુષ્પ તથા બજાહક ૭.
"અમ્બાજી" શ્રીય્યસુગ્રીવમેયપુષ્પવલાહકાઃ"
શ્રુત શાપમાં દિવ્યનના પ્રત્યેકે દોષા બધાં મહા
વાદ્યો એ અંગો મેલો વધારે એટલે કે ચારજ દોષાને પ્રયોગ
"૧૫૭.

“કુન્તીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાના અનન્તવિજય નામક સંખને, અને નકુલ તથા સહદેવે અનુક્રમે પોતાના મુષોષ તથા મણિપુષ્પક નામક સંખોને વગાડ્યા.”

કાશ્યથપરમેષ્વાસઃ શિશ્વંદી ચ મહારથઃ ।

ધૃષ્ટપુત્રો વિરાટથ સાત્યકિઆપરાજિતઃ ॥૧૭॥

કુપદો દ્રૌપદેયાથ સર્વજઃ પૃથિવીપતે ।

સૌમદ્રથ મદાવાહુઃ શંભાન્દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥૧૮॥

“મદાધનુધારી કાશિયાજી, મહારથી શિશ્વંદી, ધૃષ્ટપુત્ર, વિરાટ, જેને કોઈ પણ છત્રી હોય તેમ નહોતું એવો રાજા સાત્યકિ, કુપદ રાજા, દ્રૌપદીના પુત્રો અને મુલદાનો પુત્ર મદાવાહુ અભિમન્યુ છત્રાદિ સર્વ વીરશ્રેષ્ઠોએ, હે પૃથ્વીપતિ (કૃતરાષ્ટ્ર), પોતપોતાના સંખોને પૃથક્ પૃથક્ વગાડ્યા.”

સ યોયો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ।

નમથ પૃથિર્વાં ચૈવ તુમુલો વ્યવ્રુનાદયન્ ॥૧૯॥

“તેમના સંખોનો તે ઘોષ અથવા નાદ આકાશ તથા પૃથ્વીને તુમમ રવરી પ્રતિબિંબિત કરીને કૃતરાષ્ટ્રના કુર્ગોપન આદિ મૃત્રાનાં ઘરોનો વિસાગ્ર સ્પર્શે.”

અથ વ્યવસ્થિતાન્દદ્રા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ।

મહર્ષે સ્વસ્તસંપાતે ધનુરુપમ્ય પાંદવઃ ॥૨૦॥

હર્ષાકેતં તદા વાક્ય મિદમાહ મહીષને ।

“અંતમાર્ગા કપિના ચિન્દયાથી હે પંડવ જેની એવા અમુરે ન્હોતે રાજાના આપનો મયમ આવી જાગે ત્યારે તારા મુગનો

અનરથા પૂર્વકે ગાઠવાયલા નેરત્રી પોતાના મનુષ્યને ઉચું ઉપાડી, દે
જવાસ, દન્ડિયોના નિવાસકે બગવાન થી દુશ્મને સંબોધીને આ
વાક્ય કહ્યું:—

અર્જુન ઉવાચ

સેનયોરુપયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥૨૧॥

યાવદેતાન્નિરીસેઽહં યોદ્ધકામાનત્રસિનાન્ ।

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમાસ્મિન્ રણસમુદયમે ॥૨૨॥

યોત્સ્પમાનાનવેસેઽહં ય એતેઽત્ર સમાગતાઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્યુદ્ધે યુદ્ધે મિયચિકીર્ષવઃ ॥૨૩॥

“હે અચ્યુત, આપ મારા રથને ઉત્તમપક્ષીય સંયોના મધ્ય
ભાગમાં લઈ નેરત્રી ગમેા રાખો કે નેથી યુદ્ધની ધ્વજવાળા જે
વિપક્ષીયો રણભૂમિમાં આવેલા છે તેમનું મારાથી નિરીક્ષણ કરી
સકાય અને કેાની સાથે મારે આ રણોત્સવમાં યુદ્ધ કરવું પડી એ
મારાથી જાણી શકાય. સારાંસ કે, જેઓ કુદરતી દુર્યોધનને જ
અપાવવાની આકાંક્ષાથી રણરેખામાં આવેલા છે, તે સર્વને મારે
પ્રાણપૂર્વકે નિહાળેલા છે.”

સત્ત્વય ઉવાચ

एव मुक्त्वा हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

સેનયોરુપયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રયોત્તમમ્ ॥૨૮॥

भीष्मद्रोणममुखनः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्કુરુ નિતિ ॥૨૫॥

“સંજ્ઞે નામ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે: ‘હે ભારત, મુદ્ધેય
અર્જુનનું એ કથન સાંભળીને દુઃખી થી દુઃખો ગ્યને ઉત્તમ સંયોના

મધ્યમાં લઈ જઈને બેઠો રાખી દીધો અને ત્યાં લીધે પિતામહ, દ્રોણાચાર્ય તથા અન્ય સર્વ રાજાઓ સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈને પછી અર્જુનને સંબોધીને કહ્યું કે: 'હે અર્જુન, અહીં એકત્ર થયેલા સર્વ કૌરવોને નિહાળી લે.'"

તत्रापश्यत् स्थितान्पार्थः पितृनयपितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातૄन्પુત્રાન્પौત્રાન્સखींस्तथा ॥૨૬॥
असुरान्मुहदथैव सेनयो रुभयो रपि ।

"અર્જુનને જોયું તો તેને હિલચ પડતાં સૈન્યોમાં પિતા, પિતા-મહ, આચાર્ય, માતુલ (મામા), બ્રાતા, પુત્ર, પૌત્ર, સખા, અસુર અને મુહદ એટલે કે ચોતાના હિતકારી આદિ સર્વ આત્મીય જનો જ બેઠેલા તેના જોવામાં આવ્યા."

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्यधूनवस्थितान् ॥૨૭॥
कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

"તે સર્વ બંધુ બાંધવોને આવી રીતે સૈન્યોમાં બેઠેલા જોઈને કુન્તીનો પુત્ર અર્જુન અનિશ્ચય કૃપાવશ થઈને શોક તથા જેદપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે:—

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वैमान्स्त्रजनान्कृष्ण युयुत्सुंममवस्थितान् ॥૨૮॥
सीदन्नि मम गात्राणि मुखं च परिभृष्यति ।
षेपभुष्य हस्तिरे मे रोमदर्पश्च नायने ॥૨૯॥
गांढीवं संमते हस्ताच्छरश्चैव परिदधते ।
न च दान्ताम्पदम्यातું भ्रमर्त्राणि च मे मनः ॥૩०॥

'હે કૃષ્ણ, મમ સાર આત્મીય જનોને મુદ્ધરે રજેશ્વરે

મરણ દગ્ગ અને મરણ કલ્યાણિ માંગે તિથિય મનાં જળ્યાય છે; મુખ મગ્ગ છે. સમાન શરીરમાં કેવો અગ્નિમાં ધાય છે, તેમાં જ ખર્ચ મનાં જેવાય છે; માફે ગાંડીય મનુષ્ય માગ દાવમાંથી મરી જાય છે અને માગ શરીરની લગ્ગામાં દાદ મને અનુભવાય છે; મેળી દુઝી અદી કમે રહી શકે નથી; અરજ કે, માફે મન પણ અમિટ થયા સાચું છે.”

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેન્નવ ।

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ દત્વા સ્વજન માહવે ॥૩૧॥

“હે કેશવ, અને સર્વ સક્ષ્મો વિપરીત કિંચ અગુભ જ દેખાય છે; અર્થાત્ મુક્તમાં આત્મીય જોવાને દગ્ગામાં દુઝી પણ પ્રાર્થના મેળ અથવા કમ્યાજીને વેંછ શકે નથી.”

ન કાંસે વિપ્રપં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં મુલ્લાનિ ચ ।

કિં નો રાજ્યેન ગોવિન્દ કિં મોગૈર્જીવિતેન વા ॥૩૨॥

યેષામર્થે કાંસિતં નો રાજ્યં મોગાઃ મુલ્લાનિ ચ ।

ત ઇમેઽવસ્થિતા મુદ્દે ષાળોસ્ત્યક્ત્વા ધનાનિ ચ ॥૩૩॥

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ।

માતૃજ્ઞાઃ શ્વમુરાઃ પૌત્રાઃ શ્યાલા સંબંધિનસ્તથા ॥૩૪॥

ષ્તાન્મ હન્તુમિચ્છામિ પ્રતોઽપિ મધુમૂદન ।

અપિ ત્રૈલોક્ય રાજ્યસ્ય દેતોઃ કિં નુ મહીકૃતે ॥૩૫॥

નિહતા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્મઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાજ્જનાર્દન ।

પાપયેવાશ્રયે દક્ષાન્હન્વૈના નાતનાયિનઃ ॥ ૩૬ ॥

તસ્માન્માર્હ વયં હન્તું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વવાંધવાન્ ।

સ્વજનં હિ કયં હત્વા સુશ્વિનઃ સ્યામ માધવ ॥૩૭॥

“હે કૃષ્ણ, હું વિજયને કે મુખને હચ્છોતો જ નથી; કારણકે, હે ગોવિન્દ, જેમના માટે જીવન ધારવામાં આવે છે અને રાજ્ય તથા ભોગ આદિની ઈચ્છા રખાય છે; તે આચાર્યો, પિતા, પુત્રો, પૌત્રો, પિતામહ, માતુલ (મામા), અસુર, શ્યાલક તથા અન્યાન્ય દૈત્યગ્રિહક ક્રિયા સંબંધિજનો યોતાનાં જીવન તથા ધન આદિને ત્યાગીને બ્યારે રણ-ક્ષેત્રમાં આવીને જીભા રણા છે, તો પછી મારા જીવનનું પ્રયોજન શું છે અને રાજ્ય તથા ભોગથી મને શો લાભ થવાનો છે વાર? એટલા-માટે, હે અધુસૂક્ષ્મ, મારો યોતાનો લગ્ને તેમના હસ્તથી વધ થઈ જાય, તો પણ તેમનો વધ કરવાની મારી ઈચ્છા નથી. હું ત્રિશોકના રાજ્યના ભોગથી પણ તેમને મારવા નથી હચ્છોતો, તો પછી આ પૃથ્વીના રાજ્યમાટે તેમને મારવા હું તત્પર થાઉં, એ તો જની જ કેમ શકે વાર? હે જનાર્દન, આ દ્રુતરાષ્ટ્રના પુત્રને મારવાથી આપણને શું સુખ મળી શકે તેમ છે વાર? સારાંશ કે સુખ તો નથી જ મળવાનું પણ એ આતતાયીઓને હજુવાથી આપણા શિરપર પાતકનો જ ભાર અટકાવો છે. આ સર્વ કારણોનો વિચાર કરતાં દ્રુતરાષ્ટ્રના પુત્ર આપણા આત્મીય જન અથવા જાંધવ દોવાથી તેમના સંહારનો આપણને અધિકાર નથી એટલે કે તેમને મારવા એ આપણામાટે યોગ્ય નથી. હે માધવ, આપણે આત્મીય જનોની હત્યા કરીને દેવી રીતે અને ક્યાંથી સુખી થઈ સકીશું વાર?”

+ આતતાયીનાં સૂક્ષ્મ આ પ્રમાણે કહેવામા આવ્યાં છે:—

“અમર્ગિયો ગરદર્શિવ શસ્ત્રાણિ ધંનાપહઃ ।

ક્ષેત્રદારાપહર્તા ચ પદ્ધતે આતતાયિનઃ ।”

એટલે કે: અગ્નિથી બાળનાર; વિષ દેનાર; વસુ, વસુધેવ તથા વનિજને હરિ લેનાર અને સાક્ષ ઉગ્રથી મારવા અવનાર; એ જ કર્મ કરનાર આતતાયી હોવાય છે.” આતતાયીને હાલનામાં સાક્ષકોએ દોષ મારેલો નથી.

યથપ્યેતે ન પ્રગ્વન્તિ લોભોપહતચેતસઃ ।

કુલસપકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥૩૮॥

“જે કે એઓ લોભથી શુદ્ધિપ્રદ થતાં કુળનો ક્ષય કરવામાં ને દોષ રહેલો છે અને મિત્રના દ્રોહમાં ને મહાપાપ સમાવતું છે, તે દોષ તથા પાપને જોઈ કે જાણી શકતા નથી;

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતમ્ ।

કુલસપકૃતં દોષં પ્રપચ્ચન્નિર્જનાર્દન ॥૩૯॥

“પરંતુ આપણે તો કુળનો ક્ષય કરી નાખવાથી થતા દોષને જાણીએ છીએ; તો પછી કે જનાર્દન, આપણે જાનનો આશ્રય શામાટે ન લેવો અને આ પાપથી નિવૃત્ત શામાટે ન થવું? (કારણ કે,)

કુલસયે પ્રગ્વન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્ત્વમધર્મોઽભિમવસ્યત ॥૪૦॥

“કુળના ક્ષયથી સનાતન કુળધર્મોનો નાશ થાય છે અને ધર્મનો નાશ થવાથી તે કુળને અધર્મ આરે દિશાથી ઘેરી લે છે એટલે કે તે કુળનાં મનુષ્યો ધર્મ તથા કર્તવ્યથી દીન થઈ જાય છે.

અધર્માભિમવાત્કૃણ્ણ પ્રદુષ્યન્તિ કુલસિયઃ ।

ત્રીપું દુષ્ટામુ વાર્ણ્યં જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥૪૧॥

“અધર્મનો પ્રચાર થવાથી, તે દુષ્ટ, કુળની ઓંઓ અથવા કૌટુંબી કાન્તાઓ દુષ્ટરિયા અથવા વ્યભિચારિણી થઈ જાય છે અને તે વાર્ણ્ય, ઓંઓ વ્યભિચારિણી થતાં નેમનામાંથી વર્ણસંકર પ્રભવ અથવા જાન ઉત્પન્ન થાય છે.”

સંકરો નરકાયૈવ કુલજ્ઞાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતન્તિ પિતરો દોષાં લુપ્તપિંદોદકક્રિયાઃ ॥૪૨॥

“પ્રજ્ઞ વશુસંકર થઈ જતાં કુળના માતૃકા તથા તે કુળ પોતે પણ નરકવાસને પામે છે અને પિંડધન તથા તર્પણ આદિ ક્રિયાઓ અટકી જતાથી ઉત્પન્નાં પિતૃકા (પૂર્વજો) નરકમાં જ પડ્યાં રહે છે એટલે કે નરકવાસને જોગવનાં રહે છે.”

દૌષેરૈઃ કુલધ્રાનાં ઘર્ણસંકરકારકૈઃ ।

જત્સાઘન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥૪૩॥

“કુલધાતકોના ઘર્ણસંકર પ્રજ્ઞને ઉત્પન્ન કરવાના દોષના પરિણામે સમસ્ત સનાતન જાતિધર્મ તથા સમસ્ત કુળધર્મ નષ્ટ થઈ જાય છે.”

જત્સશ્ચ કુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।

નરકે નિયતં વાસો ભવતીત્યનુશ્ચયમ્ ॥૪૪॥

“જેમના કુળધર્મેનો નાશ થઈ ગયેલો હોય છે, તે મનુષ્યોનો કે જનાર્દન, અવશ્ય નરકમાં જ નિવાસ થાય છે, એમ જ પ્રાચીન કાળથી આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ.”

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।

યદ્રાજ્યસુખલોભેન હન્તું સ્વજનમુચ્ચતાઃ ॥૪૫॥

“હાય, મહાશોક! કે આપણે રાજ્યસુખના લોભથી પોતાના આત્મીય જનોને મારી નાખવામાટે બીડી બોલા થઈ ઘેર પાપ કરવાને તૈયાર થયા છીએ.”

યદિ મામ પ્રતીકારમશક્તં શસ્ત્રપાણયઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુ સ્તન્મેક્ષેમતરં ભવેત્ ॥૪૬॥

“એટલામાટે જો નિઃશસ્ત્ર થઈને હું તેમના આધાતનો પ્રતિકાર એટલે કે પ્રાણરક્ષણનો કાંઈ પણ પ્રયત્ન ન કરું અને શસ્ત્રધારી કૌરવો રણક્ષેત્રમાં મારી હત્યા કરી નાખે, તો તેથી મારું અધિક કેટલાયુ થવાની સંભાવના છે.”

નંજન ઉત્થાન

एव मुनराऽर्मुनः संतपे रगोपस्य उपाभिन् ।
विगृह्य सगरे वापं नोक्तसंविप्रमानमः ॥४७॥

સંતને પૂતરાઈને કુલુકે. " જોના મિત્રમાં ખિનના આવી રહી હતી એવો અર્જુન મી કુલુકને આ પ્રમાણે કહીને ચોનાનાં પુત્ર તથા બાળને ત્યાંથીને રથને લાંડાના રથાનમાં બેસી ગયો.

સંજયને દિવ્ય ચક્રની પ્રાપ્તિ

ગીતા મહાભારત નામક મહાપુરુષના આરંભમાં કથાપતી દોષાથી સંજયને રાજા એ પુરુષના સમાચાર આપુરનાથી પૂછે છે, એવું હમ આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે; કારણ કે જે જે સ્ત્રો રણમિમાં ઉપ રિયત થયાં હતાં તેમની પ્રથમ એટા થી હતી, એ જાણવામાટે રાજા પૂતરાઈ ઉત્તરે અર્જુન આપુર થયેલો હતો, અને તે જાણના પછી જાણવામાં આવી શકે તેમ છે. પરંતુ સંજયને દિવ્ય ચક્રની પ્રાપ્તિ થવાની કથા વર્તમાન ભારતવર્ષના અંગ્રેજ વિદ્યાવિભાગિન અથવા તે જોમને 'એન્કાયક્લોડી' કહેવામાં આવે છે તે લોકોની દૃષ્ટિમાં કેવળ કવિની કાપના સમાન મિથ્યા કથા તરીકે જ દેખાય છે. જો એમ કહેવામાં આવ્યું હોત કે અમુક મનુષ્યોને દૂરદૃષ્ટિ (Clairvoyance) તેમજ દૂરઅવજ્ઞાન (Clairaudience) ની પ્રાપ્તિ થયેલી હોવાથી તેઓ દૂરના રણક્ષેત્રમાંના લોકમુદર્શક દમ્યને જોઈ શક્યા હતા અને પુરુષમાં લડના મહાવીરોના સિંહનાદને સાંભળી શક્યા હતા; તે કદાચિત્ત આ કથા આદલી સીમા પર્યંત અવિચાલને પાત્ર થા

નહિ; અને તેમાં પણ વળી સંજ્ઞાને એ દિવ્ય ચક્ષુ વ્યાસજીએ
 આપેલાં હોવાથી એ કથાને જો ગંધાદક ગણીને વાયુમાં ઉડાવી
 દેવાની પ્રવૃત્તિ થાય, તો તે સ્વાભાવિક જ છે; પરંતુ જો એને બદલે
 એમ કહેવામાં આવે કે એક વિખ્યાત યુરોપીય વિદ્યાનવેતાએ અમુક
 મનુષ્યને સ્વપ્નાવસ્થામાં નાખી દધને (તેને હિપ્નોટાઇઝ્-Hypno-
 tise કરીને) તેના મુખથી તે દૂરના સ્થાનમાં ચતી ધટનાનું કેટલુંક
 વર્ણન કરાવ્યું હતું અને તેથી એ ધટનાનો કેટલોક વૃત્તાન્ત જાણવામાં
 આવ્યો હતો; તો એથી જેમણે પાશ્ચાત્ય 'Hypnotism' ના પ્રયો
 મનન પૂર્વક વચિલા છે એવા લોકો એ કથનમાં કેટલેક અંશે વિશ્વાસ
 રાખી શકત. હવે જો વાસ્તવિક વિચારની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે, તો
 Hypnotism યોગશક્તિનું એક અત્યંત નિદ્રા/અને ત્યાગ્ય અંગ
 માત્ર છે. મનુષ્યમાં એવી અનેક શક્તિઓ ગુપ્ત રહેલી છે કે જે શક્તિ-
 ઓને પ્રાચીન કાળની સભ્ય માનવજાતિ સારી રીતે જાણતી હતી
 અને તેમનો વિકાસ પણ કરતી હતી; પરંતુ કૃતિ મુગના પ્રભાવથી
 વ્યાપેલા અજ્ઞાનના પ્રવાહમાં તે વિદ્યા તથાર્થ ગર્ભ છે અને તેથી કેવળ
 અંશરૂપે અલ્પસંખ્ય મનુષ્યોમાં જ ગુપ્ત તથા મૂઢ જ્ઞાન તરીકે
 રક્ષાતી આવી છે. જેને સૂક્ષ્મ દષ્ટિ કહેવામાં આવે છે તે સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિ-
 યોથી અતીત બિન્ન સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય છે અને એ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયદ્વારા
 જ જે પદાર્થોને આપણે સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયદ્વારા પ્રાપ્ત નથી કરી શકતા
 તે પદાર્થોને તેમ જ જ્ઞાનને સરજનાથી પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ,
 એટલે કે, સૂક્ષ્મ વસ્તુનું દર્શન, સૂક્ષ્મ સજ્જનું શ્રવણ, સૂક્ષ્મ ગંધનું
 આપ્રાણ, સૂક્ષ્મ પદાર્થનો સ્પર્શ અને સૂક્ષ્મ આદારનો અપ્સવાદ,
 એ સર્વ કાર્યોને આપણે સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયદ્વારા જ સિદ્ધ કરી શકીએ
 છીએ. સૂક્ષ્મ દષ્ટિના ચરમ અવસ્થા અતિમ પરિણામને દિવ્ય ચક્ષુ
 કહેવામાં આવે છે અને એ દિવ્ય ચક્ષુના પ્રજ્ઞાવૃત્તિ દ્વરણ, ગુપ્ત અવસ્થા
 અન્ય લોક (સ્વર્ગ આદિ લોક) માંના સર્વ વિષયો આપણા જોવા
 તથા જાણવામાં આવી શકે છે અને જો વાસ્તવિકતા પરિણામમાં

નીએ તોને માં વિશેષ આપણને માન્યોગર થઈ શકે છે. અર્થાત્ ૧૦મ
 ચોક્કસનિવારણ આપણને મદામુનિ વ્યાસજી જે સંજ્ઞાને એ દિવ્ય ચક્ષુ
 આપણને મદદ થવા દેવા, તો એ ૪૫માં અનિવાર્ય સ્વરૂપ
 અને એ પાનાને અસાધ્ય વિના અમંજલીય માનવાનું કાંઈ ૧
 કાંઈ નેવામાં આવી શકતું નથી. બ્યારે આપણે પાનાનું ૧૧૫મ
 કાંઈ ની અદ્ભુત સન્નિમાં અનિવાર્ય અથવા સંસય નથી રાખત,
 તો પછી અદિતીય શાની પુણ્ય થી વ્યામદેવની સન્નિમાં અનિવાર્ય
 રાખવાનું શું કારણ છે વાર? સન્નિમાં પુરુષની સન્નિ અન્ય મનુ
 બના સરીરમાં સકલ થઈ શકે છે એટલે કે અન્ય મનુષ્યના દેહમાં
 પ્રવેશ કરી શકે છે અને એનાં જોડમાં જોડાં એ તેટલાં અમુક પ્રમાણે
 કલિદામના પ્રત્યેક પાનાં અને માનવજીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાં દર્શિ-
 જાયર થઈ શકે છે. નેપોલિયન બોનાપાર્ટ અને હરો આદિ મદા-
 મુકોએ અને કર્મધીરોએ પોતાને ઉપયોગી દેખાતા અને યોગ્ય પાત્ર
 ૬૫ મનુષ્યોના સરીરમાં પોતાની એ સન્નિનું સંક્રમણ કરીને એ
 સન્નિદાસ ૪ પોતાના સ્વીકૃત કાર્યના સદશરીએના સમુદાયને
 ઉત્પન્ન કર્યો હતો. એક અત્યંત સાધારણ યોગી પણ કોઈ એ
 સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થતાં અમુક સમય પર્યંત અથવા તો કોઈ વિશિષ્ટ
 કાર્યનો પ્રયોગ કરી નેવામાટે પોતાની સિદ્ધિ અન્ય મનુષ્યને આપી
 શકે છે; તો પછી થી વ્યાસજી જેવા એક વિશ્વવંશ વિદ્વાન અ
 અસાધારણ યોગસિદ્ધ પુરુષ જે સંજ્ઞાને દિવ્ય ચક્ષુ આપી શકે,
 તેમાં આશ્ચર્ય જેટલું શું દોષ શકે વાર? એટલામાટે જે વાસ્તવિક
 સ્તીએ, તો દિવ્ય ચક્ષુનું અસ્તિત્વ સર્વથા કાર્યનિક નથી, કિન્તુ એક
 પ્રાપ્યત યોગનિક સત્ય છે, એમાં મંડળને ભેદ માત્ર પણ મંડળ
 નથી. આપણે એ તો સારી રીતે જાણીએ છીએ કે, કોઈ પણ વસ્તુને
 આપણાં નેચાં જેઈ શકતાં નથી, કોઈ પણ સજ્જતે આપણાં થવડો
 સાંભળી શકતાં નથી, આપણી નામિક કોઈ પણ પદાર્થને સંધી
 શકતી નથી, આપણી ત્વચા કોઈ પણ વસ્તુના સ્પર્શગાનને મેળવી

શક્તી નથી અને આપણી રસના અથવા નિષ્ક્રિય કોઈ પણ વસ્તુનો આસ્વાદ સર્વ શક્તી નથી; કિન્તુ મન જુએ છે, મન સાંભળે છે, મન સંધે છે, મન સ્પર્શના જ્ઞાનને મેળવે છે અને મન જ આસ્વાદ લે છે. દર્શનશાસ્ત્ર તથા મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં આ સત્યનો દીર્ઘ કાળથી સ્વીકાર કરાયેલો છે અને ‘હિપ્નોટિઝમ’ માં વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગદ્વારા પરીક્ષા કર્યા પછી એ પ્રમાણપૂર્વક સિદ્ધ થયું છે કે અમુક બંધ હોવા છતાં પણ દર્શનેન્દ્રિયનું કાર્ય કોઈ નાભિકાદ્વારા આધ્યા કરે છે અને એથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે અમુક ઇત્યાદિ સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનપ્રાપ્તિના કેવળ સુવિધાજનક ઉપાય છે અને સ્થૂલ શરીરના દીર્ઘકાલિક અભ્યાસના બંધનમાં જકડાઈ આપણે તે ઉપાયોના દાસ બની ગયા છીએ; એટલે વાસ્તવિકતાથી જોતાં તો એમ જ જણાય છે કે જેવી રીતે અંધ મનુષ્ય સ્પર્શદ્વારા પદાર્થના આકાર તથા સ્વભાવની પ્રમાણરહિત ધારણા કરી શકે છે; તેવી જ રીતે મનુષ્ય કોઈ એક વિશિષ્ટ શારીરિક પ્રણાલીદ્વારા તે જ જ્ઞાનને મન પર્યન્ત પહોંચાડી શકે છે એટલે કે જે કાર્ય સ્થૂલ ઇન્દ્રિય પાસેથી લેવાનું હોય છે તે ‘કાર્ય’ તે મન પાસેથી સર્જી શકે છે; પરંતુ અંધ મનુષ્યની દષ્ટિ અને સ્વભાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલી વ્યક્તિની દષ્ટિમાં એટલો ભેદ અવશ્ય જણાઈ આવે છે કે સ્વભાવસ્થામાં પડેલી વ્યક્તિ પોતાના મનમાં પદાર્થની પ્રતિબિંબિત સ્પષ્ટ રૂપમાં જોઈ શકે છે અને એને જ વસ્તુદર્શન કહેવામાં આવે છે; પરંતુ આવા પ્રકારના વસ્તુદર્શનને લાભ અંધ વ્યક્તિને મળી શકતો નથી. સારાંશકે, આપણે આપણાં નેત્રો સમક્ષ પડેલા પુસ્તકને જોઈ શકતા નથી, કિન્તુ તે પુસ્તકની જે પ્રતિબિંબિત અથવા પ્રતિમા આપણાં અમુક અથવા નેત્રોમાં ચિત્રિત થાય છે, તેને જોઈને મન બોલી જાડે છે કે: ‘મેં પુસ્તક જોયું’ અથવા તો ‘હું પુસ્તકને જોઉં છું.’ પરંતુ સ્વભાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલી વ્યક્તિ દરના પદાર્થોને દેખી શકે છે અને દર-દરના નાદને સાંભળી શકે છે, એથી તો વળી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે પદાર્થના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં કોઈ પણ શારીરિક પ્રણાલીની આવ-

સ્વકતા છે જ નહિ; કારણ કે, સૂક્ષ્મ દષ્ટિદારા કોઈ પણ પદાર્થનું કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધ વિના દર્શન કરી શકાય છે. એક મનુષ્ય લંકામાંના પોતાના ગૃહમાં હોવા છતાં તે જ વેળાએ એશિયારમાં થતી સર્વ પદનાઓને તેમના મધ્યાર્થ સ્વરૂપમાં મનદારા જોઈ શકે છે અને આવા પ્રકારના દષ્ટાન્તોની સંખ્યા દિવસાનુદિવસ વધતી જાય છે. જેને સૂક્ષ્મ દષ્ટિ કહેવામાં આવે છે તે એ જ છે. પરંતુ સૂક્ષ્મ દષ્ટિમાં અને દિવ્ય ચક્ષુમાં જે એક ભેદ રહેલો છે તે એ છે કે સૂક્ષ્મ દર્શી મનુષ્ય પોતાની સૂક્ષ્મ દષ્ટિદારા પોતાના મનમાં જ અદૃષ્ટ પદાર્થોની પ્રતિમાનું દર્શન કરે છે અને દિવ્ય ચક્ષુદારા આપણે અદૃષ્ટ પદાર્થોનું મનમાં જ દર્શન ન કરતાં આપણાં શારીરિક ચક્ષુ સમક્ષ તે અદૃષ્ટ પદાર્થોને ઉપસ્થિત થયેલા જોઈ શકીએ છીએ અને ફરના માટે ચિન્તાનદારા ન સાંભળતાં શારીરિક અવલોકદારા જ સાંભળી શકીએ છીએ. એનો એક સામાન્ય દષ્ટાન્ત જગતમાં અથવા સિંચાલીમાં સમકક્ષિક પદના તરિક્ષે જોવામાં આવી શકે તેમ છે; પરંતુ જેને દિવ્ય ચક્ષુની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે તેવા યોગીને એવાં ઉપકરણોની કમી પણ આવશ્યકતા હોતી નથી; કારણ કે, તે તો એ સમિતના વિશ્વ-સત્ત્વે એવાં ઉપકરણો વિના જ દેશ તથા કાળ દબાઈના બંધનને ઉઠીને અન્ય દેશ તથા અન્ય કાળની સર્વ પદનાઓને જોઈ તથા જાણી શકે છે. દેશબંધનથી મુક્ત થવાનાં પ્રયાણો તો આપણને જોઈએ તેટલાં મળી ચૂક્યાં છે પરંતુ કાળના બંધનને પણ ઉઠી શકાય છે; કારણ કે મનુષ્ય ત્રિકાલદર્શી થઈ શકે છે, એ સત્ય છે; છતાં એનાં સંતોષાત્મક પ્રયાણો વિશેષ સંખ્યામાં અથાપિ જનમ સમક્ષ રજૂ કરવામાં નથી, એ પણ સર્વથા સત્ય છે. વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની રહેવા છતાં પણ જ્યારે દેશની જાણનું નિયંત્રણ કરી શકાય છે એટલે કે એક દેશની પદના એકમમધ્યસ્થે અન્ય દેશના મનુષ્યના જોવામાં આવી શકે છે; તો પછી કાળની જાણનું નિયંત્રણ સર્વથા અદૃષ્ટ દિવ્ય અર્થમયનીય છે, એમ તો ન જ કહી શકાય. અનુ:

અભિપ્રાયને ન સ્વીકારીને તે અન્યાય તથા અકારણના માર્ગને જ સ્વીકારી લે છે, એટલે પછી પોતાના અભિપ્રાયને તિલાંશસિ આપી અધર્મયુદ્ધ, સ્વમતિરક્ષા અને યત્નનો મંદાર દત્ત્યાદિ કાર્ગો નિરૂપાય-વશાત્ કરવા જ પડે છે; તેવી રીતે અનિચ્છ પૂર્વક ભીષ્મને પણ દેવોના પશુનું અસ્વજન કરવું પડ્યું હતું; પરંતુ ભીષ્મ પિતામહના હૃદયનો આ ભાવ પણ દુર્યોધનના જાણવામાં આવી શકે તેમ ન હોવાથી જો તેણે ભીષ્મ સમક્ષ ઉપસ્થિત થવાને બદલે દ્રોણ સમક્ષ ઉપસ્થિત થવાનું વિશેષ ઉચિત ધાર્યું હોય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ માની શકાય તેમ છે; કારણ કે, એ માર્ગને સ્વીકારવામાં પણ તેનો એક ગુમ આશય સમાયેલો હતો અને તે એ કે દ્રોણનું પાંચાસ દેશના ગુજાએ એક વાર ભયંકર અપમાન કરેલું હોવાથી દ્રોણે વ્યક્તિગત ભાવથી પાંચાસ દેશના રાજાનો ધોર યત્ન હતો અને અધૂરામાં પૂરું પાંચાસ દેશના રાજકુમાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ગુરુ દ્રોણને મંદારવાની દંડ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી એટલે દુર્યોધને પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે: 'જો હું દ્રોણાચાર્યને અત્યારે તેમના પાંચાસગંજ સાથેના ગુપ્ત વૈર-ભાવનું સ્મરણ કરાવીશ, તો તેઓ શાન્તિના પક્ષપાતને પરિત્યાગીને પૂર્ણ ઉત્સાહથી યત્ન સાથે લડશે.' જ્યાં પણ એ વાતી દુર્યોધને દ્રોણાચાર્યને સ્પષ્ટ સંજ્ઞામાં ન દર્શાવતાં પોતાના ભાવણમાં કેવળ 'ધૃષ્ટદ્યુમ્ન' નામનો જ ઉલ્લેખ કર્યો અને ત્યાર પછી ભીષ્મ પિતામહને પણ સંતુષ્ટ રાખવામાટે તેમને કુરુરાજ્યના સ્થૂક તથા વિજયના આધારસ્તંભ તરીકે ઓળખાવીને તેમના ઝારવને વધારી દીધું. પ્રથમ દુર્યોધને પોતાના યત્નપક્ષના મુખ્ય મુખ્ય ચોદાઓનાં નામોને ઉચ્ચાર્યાં અને ત્યાર પછી પોતાના સૈન્યમાંના સર્વ નેતાઓનાં નામ, કિન્તુ કેટલાક નેતાઓનાં નામોનો ઉચ્ચાર કર્યો; કારણ કે, તેના પોતાના આશયની સિદ્ધિમાટે તો કેવળ ભીષ્મ પિતામહ તથા દ્રોણાચાર્યનાં નામોની જ આવશ્યકતા હતી, તથાપિ તેમનાં નામો વિચિત્ર ઉદ્દેશથી જ ઉચ્ચારવામાં આવ્યાં છે એવા મંદાપનો તેમના હૃદયમાં ઉદય ન થાય એટલામાટે-એટલે કે પોતાના આશયને અંત પૂર્વેના ગુપ્ત રાખવામાટે-તેણે ખીળું

દારજો, લીધે પિતામહ પાંડવોના પડપાની દના અને હસ્તિના-
પુરના શાન્તિપ્રથ જનસમુદાયના એક મુખ્ય નેતા દના; એટલે કે,
પાંડવોચ્ચાએના પુદ્ધિમાટે તેમની અનુમતિ હતી જ નહિ અને તેથી જ
પાંડવો તથા કૌરવોનું જ પરરપર પુદ્ધિ થયું હોત, તો લીધે પિતા-
મહ શરૂએ પુદ્ધિમાટે કદાપિ દરનમાં ધારન નહિ; પરંતુ કુરુવંશના
પ્રાચીન શત્રુ અને સમસ્તસામ્રાજ્યોએ પાંચાવળનિદાતા કુરુનામને
આક્રાન્ત થતું જોઈને કુરુજાતિના પ્રધાન પુત્ર, અદિતીય યોદ્ધા અને
અનુપમ રાજનીતિવિચારક લીધે પિતામહ સેનાપતિના પડપર
આરંભ થઈને પોતાના બાલુબળવડે દીર્ઘકાળથી રક્ષાના આવેલા પોતાના
જાતિભૈરવ તથા પોતાની જાતિના પ્રધાનવને રક્ષવામાટે જ શત્રુ
ધારીને રજુમિમાં ઝંઝવાને તૈયાર થયા દના અત્યુઃકુર્યોધન રાને
અસુગ, હાનવ તથા રક્ષસ સમાન પ્રકૃતિના હોવાથી જ તેનાં મર્વ
કાર્યોના ઉદ્દેશ કિંવા હેતુને જોઈએ, તો કેવળ રાત્ર અને દેવ વિના
તેનો અન્ય કોઈ પણ ઉદ્દેશ કિંવા હેતુ લાભે જ જોવામાં આવી શકે
હતો; એટલે કે, તેનું અનઃકરણ જીનપ્રેન રાત્ર અને દેવથી જ ભરેલું
હતું, એમ કહેવામાં અનિશયોક્તિ કિંવા એકપક્ષીયતાનો એક માત્ર
પણ સંભવ નથી મારાંચ કે, 'પિતે તેનું બધાં' એ કિંવંતી અનુમાર
દેવપરાયણ કુર્યોધનમાં કર્તવ્યપરાયણ મહાપુરુષ લીધેના આશંકર
બાવ અથવા મનોભાવને તેના મધ્યસ્થ સ્વરૂપમાં જાણવાની શક્તિ હતી
જ નહિ અને તેથી લીધે પિતામહનો પાંડવોમાં ભલે પોતાના પ્રાણ
કરતાં પણ અધિક પ્રેમ હોય છતાં પણ પોતાના કર્તવ્યના પાલન
માટે તે પ્રાણપ્રિય પાંડવોને પણ સમરમિમાં મંદારી નાખવા જોઈયું
આત્મભળજ એ ઉત્તરપત્ની લીધે પિતામહમાં વિચારાન છે, એમ તે
વિચાર પૂરંક માની શકે ન હોય. લીધે પિતામહની સ્થિતિ એવી
હતી કે જેવી રીતે કોઈ દેશદિનેશી પુરુષને, દેશાધારના ઉપાયના
પરામર્શની વેળાએ પોતાના સ્વ અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી પોતાની જાતિ
અથવા પોતાના પડને અન્યાય તથા અકલ્યાણના માર્ગમાંથી નિઃકુર
પોતાથી કરી શકાય તેટલા પ્રયત્નો કરવા છતાં ભોક્ષા તેનું

સિદ્ધાપને ન રવીદારીને તે અન્યાય તથા અકર્યાળના માર્ગને જ
 રીદારી લે છે, એટલે પછી પોતાના અભિપ્રાયને નિર્ણયસિ આપી
 ધર્મયુદ્ધ, રવજાતિરક્ષા અને યત્નો મંદાર દત્તપદિ કાર્યો નિરુપાય-
 થાત કરવાં જ પડે છે; તેવી રીતે અનિચ્છા પૂર્વક બીજાને પણ
 રવોના પદાનું અવલંબન કરવું પડ્યું હતું; પરંતુ બીજા પિતામહના
 હૃદયનો આ ભાવ પણ દુર્યોધનના જાણવામાં આવી શકે તેમ ન
 હોવાથી જો તેણે ભીષ્મ સમક્ષ ઉપસ્થિત થવાને બદલે દ્રોણ સમક્ષ
 ઉપસ્થિત થવાનું વિશેષ ઉચિત ધાર્યું હોય, તો તે સર્વથા સ્વા-
 ભાવિક જ માની શકાય તેમ છે; કારણ કે, એ માર્ગને રવીદારવામાં
 પણ તેનો એક ગુપ્ત આશય સમાયલો હતો અને તે એ કે દ્રોણનું
 પાંચાસ દેશના રાજાએ એક વાર ભયંકર અપમાન કરેલું હોવાથી દ્રોણ
 વ્યક્તિગત ભાવથી પાંચાસ દેશના રાજાનો ધોર સત્તુ હતો અને અધૂરામાં
 પૂરું પાંચાસ દેશના રાજાકુમાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને શત્રુ દ્રોણને સંહારવાની દૃઢ
 પ્રતિજ્ઞા કરી હતી એટલે દુર્યોધને પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે:
 'જો હું દ્રોણાચાર્યને અત્યારે નેમના પાંચાસરાજ સાથેના ગુપ્ત વૈર-
 ભાવનું સ્મરણ કરાવીશ, તો તેઓ શાન્તિના પક્ષપાતને પરિત્યાગીને પૂર્ણ
 ઉત્સાહથી શત્રુ સાથે લડશે.' છતાં પણ એ વાર્તા દુર્યોધને દ્રોણા-
 ચાર્યને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ન દર્શાવતાં પોતાના ભાષણમાં કેવળ 'ધૃષ્ટદ્યુમ્ન'
 નામનો જ ઉલ્લેખ કર્યો અને ત્યાર પછી ભીષ્મ પિતામહને પણ
 મંત્રુષ્ટ રાખવામાટે તેમને કુરુરાજ્યના રક્ષક તથા વિજયના આધારસ્તંભ
 તરીકે ઓળખાવીને તેમના ગૌરવને વધારી દીધું. પ્રથમ દુર્યોધને
 પોતાના શત્રુપક્ષના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓનાં નામોને ઉચ્ચાર્યા અને
 ત્યાર પછી પોતાના સૈન્યમાંના સર્વ નેતાઓનાં નામ, કિન્તુ કેટલાક
 નેતાઓનાં નામોનો ઉચ્ચાર કર્યો; કારણ કે, તેના પોતાના આશયની
 સિદ્ધિમાટે તો કેવળ ભીષ્મ પિતામહ તથા દ્રોણાચાર્યનાં નામોની જ
 આવશ્યકતા હતી, નથાપિ તેમનાં નામો વિસિદ્ધ હૃદયથી જ ઉચ્ચારવામાં
 આવ્યાં છે એવા સંશયનો તેમના હૃદયમાં ઉદય ન થાય એટલામાટે-
 એટલે કે પોતાના આશયને અંત પર્વન ગુપ્ત રાખવામાટે-તેણે બીજા

પણ માર પાંચ નેતાઓનાં નામે ઉચ્ચાર્યાં. ત્યાર પછી તેણે કહ્યું કે:
 "આપણી સેના અનંત વિશાળ તથા પ્રચંડ છે અને ભીષ્મ પિતા-
 મહ આપણા સેનાનાયક છે; અને પાંડવોની સેના આપણી સેના સાથે
 સરખાવતાં કુદ અથવા અદ્વિતીય છે અને કેવળ ભીમનું બાદબજા
 જ તેમની આશાનું એક માત્ર સ્થાન છે એટલે પછી આપણે જ
 વિજય કેમ અને શા કારણથી ન થાય વા? આગ્રાં કહે, ભીષ્મ
 પિતામહ જ આપણી આશાની સંરક્ષણના પ્રધાન આધારસ્તંભ
 હોવાથી યજુના આક્રમણ તથા આશાનથી એમની રક્ષા કરવી, એ જ
 આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય છે; કારણ કે, જો એમનું જીવન છે, તો
 આપણે વિજય અવશ્યભાવી છે." કેટલાક સૈન્ય 'અપર્યાપ્ત' સમ્બંધે
 જો વિપરીત અર્થ કરે છે, તે હૃદિપુરઃસર કિંવા યુક્તિમૂલક નથી;
 કારણ કે, દુર્યોધનની સેના દેવી જોઈએ તેથી વધારે વિશાળ હતી
 અને તેની સેનાના નેતાઓ પણ સૌર્ય તથા વીરતા આદિ યુદ્ધમાં
 અન્ય કોઈ પણ સેનાનાયકોથી ઊંચે તેવા નહોતા, તે પછી આત્મ-
 સ્થાપી દુર્યોધન પોતાના બળની નિન્દા કરીને પોતાના તેમ જ
 પોતાના સૈનિકોના રૂમમાં નિરાશાને ઉપભવવાનો પોતે જ પ્રયત્ન
 કરે, એ કદાપિ સંભવી શકે તેમ છે ખરું કે? ભીષ્મે દુર્યોધનના
 મનોભાવને એટલે કે 'પોતાવિશે તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલા મંદબ
 કિંવા અવિશ્વાસને ભણી લઈને તેમ જ તેના આશયને ઝાળખી
 લઈને તેના સન્દેહના નિવારણમાટે સિદ્ધાન્ત તથા સંખ્યાદત્તે આરંભ
 કરી દીધા. ભીષ્મ પિતામહના એ ઉત્તમાદથી પોતાના યુધ્ધ આશયને
 સિદ્ધ થયેલો જોઈને દુર્યોધનના અનુકરણરૂપ અર્જુનના આનંદની
 ઉજ્જ્વળ ભદરીઓ ઉજ્જ્વળ લાગી અને તે મનોમન કહેવા લાગ્યો કે:
 "દ્રોણાચાર્ય તથા ભીષ્મ પિતામહ દંતભાવને ત્યાંથી એક બાવળી
 મુદ્દ કરશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે એટલે માને ઉદેશ સંભવો સિદ્ધ
 થઈ ચૂક્યો છે."

યથેક્ષા આ સર્વ કૌરવોને જોઈ લે." અહીં વિશિષ્ટતાથી રમરણમાં રાખી લેવા એવું વાર્તા એ છે કે અર્જુન પોતે પણ કુરુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી કૌરવ હતો, કુરુવંશ અથવા કુરુજાતિના ગૌરવરૂપ હતો અને તેથી કૌરવ સૈન્યમાં જો મનુષ્યો હતા તે સર્વ કુરુજાતિના હોવાથી તેના આત્મીય, પ્રિયજન તથા જાત્મકાળના સહચર ઇત્યાદિ જ હતા. આ પરિસ્થિતિને વિચાર કરતાં શ્રી કૃષ્ણના મુખ-માંથી નીકળેલા " જોઈ લે, રણભૂમિમાં એકત્ર થયેલા આ સર્વ કૌરવોને જોઈ લે." આ સામાન્ય શબ્દોમાં કેટલો અને કેવો ગહન ભાવ સમાપ્તો હતો એની સહજ કલ્પના કરી શકાય તેમ હોવાથી એના અધિક જિહ્વાપોદાની આવશ્યકતા છે જ નહિ. અર્જુને કૌરવ-સૈન્યમાં દષ્ટિપાત કરતાં જ તેના જ્ઞેવામાં આવી ગયું કે જોમને સંહાર કરીને યુધિષ્ઠિરના સ્વર્ગત્ર તથા નિષ્કંટક સામ્રાજ્યની રચાપના કરવાની હતી તેઓ કેઈ બીજા ન હોતા, કિન્તુ તેના પુર્ણાના પ્રિય આત્મીય જનો, શુરુ તથા બધું બાંધવો જ હતા અને તેથી તેઓ સંહારને પાત્ર નહિ, કિન્તુ ભક્તિ તથા પ્રેમને જ પાત્ર હતા. સારાંશ કે, ભારતવર્ષના બહુધા સર્વ દુઃસ્થિતિઓ એક બીજા સાથે પ્રિય સંબંધદારા બાંધાઈને એક બીજાને સંહારવામાટે એ કુરુક્ષેત્ર નામક મહાભીષણ રણભૂમિમાં આવીને ઉપસ્થિત થયા હતા.

વિપાદનું મૂળ કારણ

અહીં દેવ તથાભાવિક જ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે અર્જુનના વિપાદનું મૂળ કારણ શું હતું? અને જનો અર્જુનના એ વિપાદની પ્રસંગ કરીને શ્રી કૃષ્ણને કુઆમેદંતક તથા અપર્મના અનુ-ભાવ તરફ આગળવાળે તેમની નિન્દા કરનાં પણ નથી અચકાતા; એટલે કે, કિમિયત્ત્વમાં જો દાન-ભાવનો, આદ્ય ધર્મમાં અદિગ્યાન-ભાવનો અને સંપૂર્ણ ધર્મમાં કેમભાવનો ઉપોદય અપાવેલો છે તે જ ભાવ મિત્ર ધર્મ છે અને કુદ તથા નાશના ધર્મ છે અને આનંદના તથા

ગુરુત્વા એ પ્રકારનો છે. આના પ્રકારની માન્યતાના પ્રતાક
 નજીકને જેઓ ગીતિમાં વર્ણવેલી કથાને સંપૂર્ણ અગોચર તથા વિમં
 કા નહિ એવી માન્યતાની મુખ્ય ક્ષતિ છે, એ નીતિનાથી કદાચ
 કે જાણતી અસમજતા છે જ નહિ કિન્તુ એ સર્વ આધુનિક માન્ય-
 તાએ અથવા પારખાએ ક્યારે પુરના મદારીર પાંડવના મનમાં
 કદાચ ઉત્તરી ન દેતી; એટલે કે, અર્ધમાનો બાળ એક છે કિંતુ
 પૂર નહત્યા. આગુત્યા તથા ગુરુત્યા મદાપાપ છે, એમ મારીને જ
 તેને મુદ્દાની પગરમુખ મવાનું ઉચિત માન્યું હતું, એમ આશયને
 દર્શાવતું એક પણ ચિન્હ અર્જુનની કથામાં દષ્ટિએકદમ ધર્મ રાતું
 નહિ દેતે કે અર્જુન એમ અત્યંત જાણ્યો હતો કે: "ગુરુત્યાની
 કથા કરી નાખવા કરતાં ત્રિપ્રાણીનું અવસાનન કરતું એ અધિક
 દેવરકર છે અને જે આપણે બધે તથા પાંધવોની હત્યા કરીશું, તે
 તેના પાપનો બાર અવશ્ય આપણા શિરપર આવી જ પડવાનો!"
 પરંતુ અર્જુને આ વાક્યો કર્મના સ્વભાવને અનુસરીને નહિ, કિન્તુ
 કર્મના ફળના વિચારથી જ ઉચ્ચાર્યાં હતાં. એ અહીં વિશિષ્ટતા
 પૂર્વક સફમાં રાખી લેવાનું છે અને અર્જુને કર્મના ફળના વિચારથી
 જ આવાં વાક્યો ઉચ્ચારેલાં હોવાથી જી કુછે તેના એ વિચારને
 નિવારવામાટે એવા પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો હતો કે "ધર્મ પશુ કર્મ
 કરતી વેળાએ કર્મનાં ફળો નહિ કિન્તુ કર્મના સ્વભાવનો વિચાર કરીને
 જ તે કર્મ ઉચિત છે કે અનુચિત છે, એના નિમિત્ત કિંવા અનિમિત્ત
 નિર્જન્યપર આવતુ, એજ ઉચિત માર્ગ છે. અર્જુનના હૃદયનો પ્રથમ
 ભાવ એવાં હતો કે 'આ સર્વ મારા આત્મીય જનો, ગુરુજનો, બંધુ-
 જનો તથા બાહ્ય સહયરો હોવાથી એ સર્વ મારા રતેક, ભક્તિભાવ
 તથા શુભેચ્છાને જ પાત્ર છે એટલે જો એ સર્વની હત્યા કરીને સ્વતંત્ર
 તથા નિષ્કંટક રાજ્યનો ઉપભોક્તા કદાચ સુખદાયક ધર્મ રાકો નહિ
 અને અમારે વાયવ્યજીવન હું જ તોરણ પમાતાપના પાવકથી દંધ થતું
 પડશે; કારણ કે બધું બાંધવોથી વિહીન સમસ્ત સર્વિનું સામાન્ય દોષ,
 તો પશુ તે સાંચીનીય મનાતું નથી." અર્જુનના અંતઃકરણનો અન્ય

અથવા દ્વિતીય ભાવ એ હતો કે: 'પોતાના પ્રિય જનોની અથવા આત્મીય જનોની હત્યા કરવી, એ કાર્ય ધર્મથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે; કારણ કે, જેઓ દ્વેષને પાત્ર હોય તેવા સત્ત્વજોને જ સંઘાતમાં સંહારવા, એ જ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે.' અર્જુનના ચિત્તને તૃતીય ભાવ એ હતો કે: 'સ્વાર્થની સિદ્ધિમાટે આવા પ્રકારનું ધોર કર્મ કરવું એ સર્વથા ધર્મવિરુદ્ધ છે અને ક્ષત્રિયોમાટે સર્વથા અનુચિત છે.' અને અર્જુનના અંતરનો અતુલ્ય ભાવ એ હતો કે: 'જે બાતુવિરોધ તથા બાતુહત્યાના પરિણામે કુળનો નાશ તથા જાતિનો ધ્વંસ થવાનો સંભવ છે, તે બાતુવિરોધ તથા બાતુહત્યાના ધોર કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું એ પુણ્યરક્ષક તથા જાતિરક્ષક ક્ષત્રિયવીરમાટે એક મહાપાપ છે એમાં શંકા પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ.' આ ચાર ભાવો ઉપરાંત અર્જુનના વિષાદના કારણરૂપ અન્ય કોઈ ભાવ હતો જ નહિ. અર્થાત્ ત્યાં સુધી આપણે અર્જુનના એ ભાવોને અથવા તેના વિષાદના મૂળ કારણોને યથાર્થ સ્વરૂપમાં ન જાણી શકીએ ત્યાં સુધી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના ઉપદેશનો અથવા બોધનો ગૂઢ અર્થ અથવા આશય પણ આપણા જાણવામાં આવી શકે તેમ નથી. કિંમિત્ત ધર્મ, ધૌર્ય ધર્મ અને વૈષ્ણવ ધર્મ સાથે ગીતાના વિરોધ તથા સામંજસ્યનું આગળ ચાલતાં યથાપ્રમેય નિરૂપણ થવાનું જ છે એટલે તે વેળાએ અર્જુનની કથાના ભાવનું સક્ષમ વિચારપૂર્વક નિરીક્ષણ કરીને તેના મનોભાવનું અગ્રેષ્ઠ અમારાં પાઠક તથા પારિજ્ઞોને પ્રદર્શન કરાવીશું.

વૈષ્ણવી ભાવાનું આક્રમણ

અર્જુને પ્રથમ પોતાના વિષાદનું પશુન કરી ધંખગાપ્યું તેનું કારણ એ હતું કે, તેના હૃદયરાશ્વમાં સ્નેહ તથા રૂપનો જે અકરમાત્ વિદોહ થયો હતો તેના પરિણામે તે બ્યાપ્ત તથા પરાન્ત થઈ ગયો હતો, તેના શરીરનું સખસ્ત બળ એક મુદ્ગર્થાગ્રમાં જ ચૂકાઈ ગયું હતું. તેનાં સર્વ જીવો અચરણ થઈ ગયાં હતાં; તેનમાં એક

જે મનુષ્યો આ જન્મમાં દયાળુ હોય છે તેઓ અન્ય જન્મમાં નિર્દય તથા નિષ્કુર યર્ષાળય છે અને જેઓ આ જન્મમાં ક્રમી તથા દુશ્ચરિત્ર હોય છે તેઓ અન્ય જન્મમાં સાધુ તથા પવિત્રચરિત્ર યર્ષાળય છે. નિમ્મલ ન કરવા છતાં પણ ઠવળ વિવેક તથા વિશુદ્ધ બુદ્ધિની સદાયતાથી વૃત્તિઓનો પરિત્યાગ એટલે કે વૃત્તિઓનું નિવારણ કરીને ચિત્તને નિર્મલ અથવા શુદ્ધ કરી શકાય છે અને એને જ 'સંયમ' કહેવામાં આવે છે. જે જ્ઞાનના પ્રભાવથી અજ્ઞાનનું અથવા પ્રકાશના પ્રભાવથી અંધકારનું નિવારણ ન થઈ જાય, તો એ સંયમ સાધી શકતો નથી અને એટલામાટે જ શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનના અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને દૂર દટારીને તેનામાંના સુષ્પ વિવેકને જાગ્રત કરી તેના ચિત્તનું શોધન કરવાની એટલે કે તેના ચિત્તને શુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરી હતી; પરંતુ સર્વ પરિહાર્ય એટલે કે ત્યાગી દેવા યોગ્ય વૃત્તિઓને જ્યાં સુધી ચિત્તમાંથી ઉપાડીને બુદ્ધિ સમક્ષ રજૂ કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી બુદ્ધિને તેના ત્યાગ અથવા નિવારણનો અવસર મળી શકતો નથી એટલે કે જ્યારે સુદ્ધમાં પ્રસન્નિત થાય છે ત્યારે જ અંતર્ય દૈત્ય અથવા રાક્ષસ વિવેકબુદ્ધિને પોતાના બંધનથી મુક્ત કરે છે. યોગની પ્રથમ અવસ્થામાં જે દેહલીકે અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ ચિત્તમાં પોતાના મૂળને હંકાં હિનારીને બેઠેલી હોય છે, તે અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ અજ્ઞાનક પ્રખળ વેગથી બુદ્ધિપર આક્રમણ કરે છે અને અનન્મસ્ત સાધકને બીતિ તથા શોકવેડે વિચ્છેદ કરી નાખે છે. આને જ પાશાત્પદેશવાસીઓ રામવાનના જનના નામથી ઓળખે છે અને યૌદ્ધધર્મિયા આને જ મારના આક્રમણ તરીકે વ્યક્ત કરે છે; પરંતુ વાસ્તવિકતાથી જોતાં તો એમ જ જણાય છે કે એ બીતિ તથા શોક અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે અને એ જનના રામવાનનું નાદિ, કિન્તુ ભગવાનનું જ છે. અન્તમાંથી જમદીશ્વર જ એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓને સાધકની બુદ્ધિપર આક્રમણ કરવામાટે બોલાવે છે; પરંતુ એમાં તેનો સાધકનું અકબાલુ કરવાનો નાદિ, કિન્તુ સાધકના ચિત્તને શુદ્ધ

કરવાનો જ ગુપ્ત ઉદ્દેશ સમાપ્તો હોય છે, એ આપણે કદાપિ બૂઝી જાનારું નથી. પી કૃષ્ણ જેની રીતે પોતાના દમ્ય શરીરથી તથા બાહ્ય જગતમાં અર્જુનના સખા તથા સારથી હતા તેની જ રીતે અંતરમાં તેઓ અશરીરી ઈશ્વર તથા અન્તર્યામી પુરુષોત્તમ હોવાથી તેમણે જ અર્જુનની એ ગુપ્ત રહેલી જ્ઞાતિઓ તથા તેના ગુપ્ત રહેલા ભાવોને પ્રગળાવે તેની ભુદ્ધિ ઉપર ફેંક્યા હતા; સારાંશ કે, એ ગુપ્ત જ્ઞાતિઓ તથા ભાવોના બીજા આધાતથી અર્જુનની ભુદ્ધિ શ્રમિષ્ટ થવા લાગી અને તેના સ્પૃશ્ય શરીરમાં તેના પ્રગળા મનોવિકારનાં સર્વ લક્ષણો કવિના વર્ણન અનુસાર બ્યક્ત થવા લાગ્યાં. અચાનક આવી પડેલા પ્રગળા શોક તથા દારણ કુઝળો શરીરમાં આવા પ્રકારનો વિકાર ઘડી જાય છે, એ તો આપણે પણ સારી રીતે જાણીએ છીએ; કારણ કે, એ માનવજાતિના સર્વથા સાધારણ અને નિત્યના અનુભવની બહુના છે. પરંતુ અર્જુનની ભુદ્ધિમાં જે અચાનક આવે પ્રગળા વિકાર ઘડી ગયો હતો અને તે વિકારને તેના શરીરમાં જે ભયંકર પરિણામ મળ્યું હતું, તેનું કારણ એ હતું કે ભગવાનની વૈષ્ણવી માયાએ અર્જુનને પોતાના અખંડ જગથી નિમેષમાત્રમાં જ અતિશય બાકીશ તથા શ્રમિષ્ટ કરી નાખ્યો હતો અને તેથી જ તેનામાં વિકારની જ્વાલો પણ ઠીક પાપાત્મા મનુષ્ય દવા તથા પ્રેમ ઈત્યાદિ ધર્મના ઠામળ આકારને ધારણ કરીને, અતઃ તથા જ્ઞાનવીન જન જ્ઞાનનો વેર ધારી હ્રદયેશી યજ્ઞને અને ગાંઠ અંધકાર સમાન તમોગુણથી બાંધે મનુષ્ય ઉત્તરવ્યસ તથા વિશદ પવિત્રતા તથા સાત્ત્વિકતાને દર્શાવી એમ જોડવા માટે કે: 'અમે જ ધર્માત્મા છીએ, અમે જ જ્ઞાનશી છીએ, અમે જ સાત્ત્વિક છીએ, અમે જ ભગવાનના પ્રિય । છીએ પુણ્યપ્રીય છીએ અને પુણ્યપ્રવર્તક છીએ; જેટલે એવી તમ નિમગ્ન પૂર્વક જાણી લેવું કે અવશ્ય તે મનુષ્યની ભુદ્ધિમાં વૈષ્ણ

શબ્દ તથા પ્રત્યેક વાક્યમાં મળી આવે છે અને તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

જો ભાવની શુદ્ધતા

અર્જુનનો પ્રથમ વાદ એ હતો કે: 'આ સર્વ આપણા રસના, આત્મીય તથા આપણી શુભેચ્છાને પાત્ર દોવાથી શુદ્ધમાં જો સર્વને મારી નાખવાથી આપણે શું દિન યરાનું છે વાર? શુદ્ધમાં જો સર્વને મારી નાખવાથી વિનય, શાન્ત તથા ધનની પ્રાપ્તિ થતાં વિન્નતાનો ગર્વ, શાન્તનું ઝોરવ અને ધનાદ્યનું સુખ એ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે ખરો, પરંતુ હું જો સર્વ શત્રુ સ્વાર્થોની સિદ્ધિને ઇચ્છતો નથી; કારણ કે, લોકોને શાન્ત, ભોગ અને શ્રવણ આદિ યાથી પ્રિય થાય છે? પત્ની, પુત્ર અને પુત્રી તથા આત્મીય જનિતો સુખમાં રાખી શકવાથી અને બધું બાંધવો સાથે ઐશ્વર્યગ્રન્થ સુખને ભોગવવાથી આપણે આપણા આયુષ્યના દિવસો આનંદમાં વીતાડી શકીએ છીએ તેથી જ જો સર્વ સુખોનું મહત્વ છે અને તેથી જ મનુષ્યને જો સુખોને મેળવવાનો ભોગ થાય છે; પરંતુ જેમનામાટે આપણે શાન્ત, ભોગવિલાસ તથા સુખ આદિને ઇચ્છીએ છીએ, તેઓ આપણા યત્ન બદલે રણભૂમિમાં ઉપસ્થિત થયેલા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપણી સાથે મળીને શાન્ત તથા સુખનો એકત્ર ભોગ કરવાને સંમત ન થતાં આપણી હત્યા કરી નાખવાને જ તૈયાર થઈ બેસ્યા છે, એટલે પછી શાન્ત તથા સુખને મેળવવાથી શું ફળ ફળવાનું છે વાર? એમની ઇચ્છા હોય તો એઓ ભલે મારો વધ કરી નાખે; પરંતુ મારાથી એમનો વધ કરી શકાય તેમ નથી જો એમની હત્યાથી ત્રિલોકનો શાન્તનો અધિકાર મને મળી જાય તેમ હોય, તો પણ મારાથી એમના પર શસ્ત્ર ચલાવી શકાય તેમ નથી; તો પછી આ પૃથ્વીના સ્વતંત્ર સામ્રાજ્યના અધિકારની તો ગણના જ શી છે વાર?' સ્પૂલ દહિં મરાવનારા લોકો અર્જુનની

નિર્મલ આનન્દભાવથી વંચિત થઈ પોતાની એકાગ્રતા આધાર એટલે
 કે શરીર સાથે એકતી દરને 'દુ દેહ હું, દુ પ્રાણ હું, દુ ચિત્ત હું' ને
 દુ લુદ્ધિ હું' એવી શાન્તિવડે શારીરિક તથા માનસિક મુખ તથા
 દુઃખથી મુખી તથા દુઃખી મનો રહે છે. આ સર્વ શાન્તિ અથવા
 પ્રમજાનું મુખ દારજ અશુદ્ધ ચિત્તની અશુદ્ધતા જ છે અને તેથી
 ચિત્તની શુદ્ધિ ઉત્તરિનું પ્રથમ સોપાન મનાય છે. એ અશુદ્ધતા દેવજ
 તામસ તથા રાજસ રતિને જ કુપુષિત ક્રિયા વિદૂત કરીને મંત્રુદ્ધ થી
 નથી; કિન્તુ સાત્ત્વિક રતિને પણ કુપુષિત કરી નામે છે. 'અમુક મન-
 બ્ય મારા શારીરિક તથા માનસિક ભોગની આમથી છે, મને તેઓ જ
 ગમે છે અને તેમના વિયોગથી મને અનિશ્ચય ક્ષેષ તથા કટ થઈ
 પડે છે,' આવે એ અશુદ્ધ પ્રેમ તે શરીર, પ્રાણ તથા ચિત્તને કુપુષિત
 અથવા વિદૂત કરીને શુદ્ધ તથા નિર્મલ પ્રેમને પણ કુપુષિત કરી નામે
 છે. લુદ્ધિ પણ એ અશુદ્ધતાના પરિણામે શાન્ત થઈને એમ કહેવા
 મંડી જાય છે કે: 'આ મારી પત્ની છે, આ મારો બાળ છે, આ
 મારી ભગિની છે, આ મારો સખા છે, આ મારો આત્મીય છે, આ
 મારો મિત્ર છે અને તેથી એ સર્વનું કલ્યાણ મારે હૃદયનું ભેદજે
 દારજ કે એ પ્રેમ જ પુરુષમય દોષથી ને દુઃખ એ પ્રેમથી પ્રતિદુઃખ
 થઈ કહે, તો તે પાપ, દુરતા તથા અધર્મ જ કહેવાય!' આવા
 પ્રકારના અશુદ્ધ પ્રેમના પરિણામે એવી અને એટલી બધવની કૃપાને
 ઉશ્ભવ થાય છે કે તેના યોગે પોતાનાં માનેલાં પ્રિયજનોને કટ
 આપવા કરતાં અને તેમનું અનિષ્ટ કરવા કરતાં સાક્ષાત્ ધર્મને જ
 જ્ઞાનસિ આપી દેવાનું વિશેષ કૃપરકર જણાય છે; માત્ર એટલું જ
 નહિ, પણ અને એ અશુદ્ધ પ્રેમ અથવા કૃપાના પ્રવાહમાં તે એટલી
 સીમા પર્યંત તણાઈ જાય છે કે ને તેની એ કૃપાપર આધાર
 કરવામાં આવે, તો તે ધર્મને અધર્મ તરીકે જોગજારીને પોતાની
 પોતાનું સમર્થન કરવા મંડી જાય છે. આવા સ્વરૂપની વૈષ્ણવી
 પ્રમજા અર્જુનના મુખવડે પ્રારંભમાં ઉચ્ચારવામાં મળે

શબ્દ તથા પ્રત્યેક વાક્યમાં મળી આવે છે અને તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

એ સાવની દુર્દત્તા

અર્જુનનો પ્રથમ વાદ એ હતો કે: 'આ શ્રવ આપણા શત્રુ, આત્મીય તથા આપણી દુર્ભેચ્છને પાત્ર દોષથી મુક્તમાં એ સર્વને ભારી નાખવાથી આપણું શું દિન થવાનું છે વાર? મુક્તમાં એ સર્વને ભારી નાખવાથી વિજ્ઞ, રાજ્ય તથા ધનની પ્રાપ્તિ થતાં વિજેતાનો ગર્વ, રાજ્યનું ઝીરવ અને ધનાઢ્યનું સુખ એ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે ખરો, પરંતુ હું એ શ્રવ યત્ન સ્વાર્થોની શિક્ષિને ધમ્મતો નથી; દારણુ કે, લોકોને રાજ્ય, ભોગ અને જીવન આદિ સાથી પ્રિય થાય છે? પત્ની, પુત્ર અને પુત્રી તથા આત્મીય જીવોને સુખમાં રાખી શકવાથી અને બાંધુ જાંબોલાઓએ ઐશ્વર્યશાળી સુખને ભોગવવાથી આપણે આપણા આયુષ્યના દિવસો આનંદમાં વીતાડી શકીએ છીએ તેથી જ એ સર્વ સુખોનું મહત્ત્વ છે અને તેથી જ મનુષ્યને એ સુખોને મેળવવાનો સોલ થાય છે; પરંતુ જેમનામાટે આપણે રાજ્ય, ભોગવિસાસ તથા સુખ આદિને ધમ્મીએ છીએ, તેઓ આપણા શત્રુ થઈને રણભૂમિમાં ઉપસ્થિત થયેલા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપણી સાથે મળીને રાજ્ય તથા સુખનો એકત્ર ભોગ કરવાને સંમત ન થતાં આપણી હત્યા કરી નાખવાને જ તૈયાર થઈ જોવા છે, એટલે પછી રાજ્ય તથા સુખને મેળવવાથી શું ફળ ફળવાનું છે વાર? એમની ધમ્મ હોય તો એઓ જાણે મારો વધ કરી નાખે; પરંતુ મારાથી એમનો વધ કરી શકાય તેમ નથી જો એમની હત્યાથી ત્રિલોકના રાજ્યનો અધિકાર મને મળી જાય તેમ હોય, તો પણ મારાથી એમના પર શસ્ત્ર ચલાવી શકાય તેમ નથી; તો પછી આ પૃથ્વીના સ્વતંત્ર સામ્રાજ્યના અધિકારની તો ગણના જ શી છે વાર?' સ્પૂલ દષ્ટિ ધરાવનારા લોકો અર્જુનની

“ ન કાશિ વિનય કુળ નમ રાગ્યે યુક્તાનિ ચ ” ।

તેમજ

“ વૃક્ષામ્ રન્તુ મિચ્છામિ પ્રનોઽપિ મયુમ્દન ।
અપિ પ્રેક્ષોવય રાગ્યમ્ય દેનોઃ કિમ્ મરીછ્ને ” ॥ ”

આ ઉલ્લિખોનારે મુખ્ય થઈને તત્કાળ એમ કહેવાને કહિ-
યાઈ જાય છે કે : ‘ અરો, અર્જુનનો દેવે મદાર, હા
અને નિઃશ્વાસ પ્રેમમય ભાવ ! રખિયી લેવાયલાં બોલ તથા સ
કરતાં તેને પરાજય, મરણ તથા ચિરકાલિક દુઃખ આદિ જ અ
આદરણીય દેખાયાં છે ! ” પરંતુ પરતુતઃ અર્જુનના મનોમ
સંક્રમ જીવિયી પરિક્ષેષુ કરનાં તત્કાળ આપણા જાણવામાં આવે
છે કે અર્જુનનો એ મનોભાવ સર્વથા સુદ, કુર્મજનાદયક તથા
એક નરેસકને શોભાતે તેવા પ્રકારનો જ દેવે કુર્મના દિનમાટે :
પ્રિયજનોના પ્રેમથી કુપાને વધ થવાથી તેમ જ રમપાનના
સ્વાર્થનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવે, એ કદાચિત્ અન્યથા જનમાટે
ઉદારતાને દર્શાવનારો જાણ કરી દેવે, એ કદાચિત્ અન્યથા જનમાટે
પુરુષમાટે તો એ મનોભાવ સર્વથા સુદ, કુર્મજનાદયક તથા
માટે તો દેવજ પુરુષ તથા જનવન્ધીત્વ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવે
હતમ ભાવ છે. એમ તથા જનવન્ધીત્વ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવે
તો એમ પણ નિર્વિવાદ જ ને અન્ય રીતિથી પ્રતિપાદન કરવ
અથવા પ્રિયજનોના પ્રેમથી કુપાને વધ થવાથી તેમ જ
ભયથી ને મર્મનો પગિત્યાગ કરી દેવાય, તો ને સર્વથા
છે, એમાં કાઈ પણ પ્રકારનો અસંધ છે જ નહિ; કારણ
પરં તથા જનવન્ધીત્વમાટે દેવે, કુપા તથા ભય આદિ
જ પ્રદત્ત અથવા વાર્તાવિક અર્થમાવ છે. એ સુદ
પત્રમાટે જ અર્જુને રવજનોની હત્યા કરી સામતા પાપને

હવે કે: “કૃતરાજના પ્રેરણે કે દેશરથને મંદારી નાખવાથી આપણને ક્યા સુખ તથા આનંદ મળે? આપણી ધર્મીયતાથી કે, તેઓ આપણા નિષ્ઠાપિતૃ તથા આત્મીય સ્વસ્થ દેવાથી કે તેઓ અન્યાય કરે, આપણી સાથે રાજના કરે, આપણા રાજ્યને હરી લે અને સત્યનો ભંગ કરી નાખે, તો પણ તેમને મંદારવાળી આપણે તો પાપી જ થવાના છીએ: સુખી થવાના નથી.” પરંતુ આ સખ્ત ઉચ્ચારની વેળાએ અર્જુન એ સત્ય તત્ત્વને જાણી ગયો હતો કે તે એ વેળાએ ધર્મયુદ્ધ કરવામાટે રજૂઆતમાં આવ્યો હતો; કોઈ પોતાના સુખ કિંવા યુધિષ્ઠિરના સુખ અથવા સ્વાર્થની સિદ્ધિમાટે કોઈપણ ઉપદેશથી દેશરથની દયાના કાર્યમાં પ્રેરણા નહોતી; કારણ કે, ધર્મની સ્થાપના, અધર્મનો નાશ, દ્વિવિધધર્મનું પાલન અને ભારતવર્ષમાં ધર્મપ્રતિષ્ઠા એક મહત્ત્વાકાંક્ષાની સ્થાપના એ જ કુરુક્ષેત્રના મેદાનારત નામક મહાયુદ્ધનો દિવ્ય ઉદ્દેશ હતો અને તેથી પોતાના સમસ્ત સુખોને જાણીને આપીને તેમ જ જીવનઆપક દુઃખ તથા મંત્રણાઓને સહન કરીને પણ એ દિવ્ય ઉદ્દેશની સિદ્ધિ કરવી, એ એક દ્વિવિધ વીરયુગ્મ તરીકે અર્જુનનું સર્વથી પ્રથમ અને પરમ કર્તવ્ય હતું, એનો કોઈપણ પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે ખરું કે? કદાપિ નહિ.

કુળનારાની કથા

કિન્તુ પોતાની કુર્ણજતાના સમર્થનમાટે અથવા તો પોતાની કુર્ણજતાને છુપાવવામાટે અર્જુનને એક બીજી ઉચ્ચતર યુક્તિ શોધી કાઢી અને તે એ કે: “આ યુદ્ધમાં કુળ તથા જાતિના નાશનો સંપૂર્ણ ભોગ દેવાથી આ યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ નહિ, પણ અધર્મયુદ્ધ જ છે; કારણ કે, આ યુદ્ધમાં બ્રાહ્મણ તથા મિત્રદોષ જ આપણા હસ્તથી થવાના છે; અર્થાત્ જેઓ સ્વાભાવિક જ આપણને અનુકૂળ છે અને આ

પણ મહાપતે છે તેમજ જ આપણે આપણા હૃદયની અનિદ કરું
 પાડો: માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે કુળમાં એટલે કે જે કુળનામ
 દુનિયામાં તથા જાનિયામાં પાંડવ તથા કૌરવ એ ઉભય પક્ષોનો જન્મ
 થયો છે, તે કુળનો નાશ પણ આ મુશ્કેલી અનાયાસ સિદ્ધ થયો
 છે." પ્રાચીન ગ્રંથમાં જાનિયા બહુમા રમના મંગલપર જ આપણે
 રહેતો હતો: કારણ કે, એ કુળ-મહાન કુળ-વિસ્તાર પામીને જાનિયા
 રૂપમાં પરિણમ થઈ જતું હતું: જેમ કે જોગજ્ઞ તથા કુરુવંશ દંત્ય-
 દિ ભારતજાતિના વિચિત્ર વરો પછીથી એક એક બ્રહ્માસિની જાતિ-
 ના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા હતા અને તેથી જ કુળમાં જે અન્તવિરોધ
 ઉપજતો અને એક બીજાનું અનિદ અથવા અકલ્યાણ કરતું એ
 પ્રજાતિને જ અર્થુને 'મિત્રદોહ' ના નામથી ઓળખાવી હતી. હવે
 જો ફેરજ નૈતિક દૃષ્ટિથી જ અવલોકન કરવામાં આવે, તો તો એ
 મિત્રદોહને એક મહાપાપ તરીકે સ્વીકારવા વિના અન્ય કોઈ માર્ગ મળી
 શકે તેમ છે જ નહિ અને અર્થનીતિથી એ 'મિત્રદોહ' નામક દોષમાં
 જે કુળ અથવા જાતિનો ક્ષય સમાવસો હતો તે તેનું—'મિત્રદોહ'
 નામક દોષનું—અવસ્થાબિ રજ હતું, એ પણ નિર્વિવાદ છે. સંતોનન
 કુળધર્મના વ્યવસ્થિત પાલનથી જ કુળની ઉત્થતિ તથા અવસ્થિતિ થઈ
 શકે છે અને તેથી આપણા પૂજ્ય પૂર્વજો શુદ્ધચલન તથા રાજ-
 નૈતિક ક્ષેત્રમાં જે મહાન આદર્શ તથા મહત્તી કર્મશૃંખલાને રચાવી
 ગયા છે તે આદર્શની હાનિ અને તે શૃંખલાનો વિચ્છેદ થતાં કુળનો
 અધ:પાત થાય, એમાં શંકાનો અંશ માત્ર પણ નથી. સારાંશ કે, જ્યાં
 સુધી કુળનું સદ્ગામ્ય પ્રવળ હોય છે અને જળ અવિચળ હોય છે ત્યાં
 સુધી જ તેનો તે આદર્શ અને તેની તે કર્મશૃંખલા રક્ષાપક્ષ રહી
 શકે છે; પરંતુ જ્યારે તે કુળ ક્ષીણ તથા કુર્ણ જાઈ જાય છે, ત્યારે
 પછી તમોભાવ અથવા કુર્ણતાના પરિણામ અનુસાર તેના મહાન
 ધર્મમાં ચિયિત્તા આવવી જાય છે અને તેના પરિણામે કુળમાં અ-
 જનીતિ તથા અસત્ય આદિ દોષોનો પ્રવેશ થાય છે; કુળની

શ્રીમદ્ગોપાલકૃષ્ણ અથવા અગ્નિશાસ્ત્રી થઈ જાય છે અને તેથી કુળની પવિત્રતાનો સંરક્ષા નાશ થઈ જાય છે; કારણ કે, કુળશ્રીમદ્ગોપાલકૃષ્ણ અથવા કુળની સ્ત્રીઓ અગ્નિશાસ્ત્રી થતાં નીચ જનનિના અથવા નીચ સ્ત્રિયોના બેટાના વાંચથી તે કુળમાં પ્રજાની ઉત્પત્તિ થાય છે કે જે પ્રજા અથવા મનુષ્ય સંસ્કૃતિ વર્ણમંત્રના નિયમ નામથી જ જાણવાય છે. આ સર્વ કારણોનો વિચાર કરતાં જો પૂર્વપુરુષોના શુદ્ધ વાંચથી ઉત્પન્ન થયેલાં શ્રીમદ્ગોપાલકૃષ્ણ અથવા વંશધરોની દત્તપ્રાપ્તિ કરવામાં આવે, તો તે દત્તપ્રાપ્તિ કરનાર નરકના અધિકારી થાય, તેમ જ અધર્મના વિસ્તાર, વર્ણમંત્ર પ્રજાના યોગે થનારી નૈતિક અપોગતિ તથા નીચ શ્રીમદ્ગોપાલકૃષ્ણ અને અસાધ્યતા આદિ દોષોવડે સમસ્ત કુળનો જો વિનાશ થઈ જાય; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે સમસ્ત કુળ નરકપ્રાપ્તિને યોગ્ય થાય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ દુઃખી થાય. કુળના પૂરુષથી જાતિધર્મ તથા કુળધર્મ એ ઉભય ધર્મોનો નાશ થઈ જાય છે. સમસ્ત કુલસમ-પ્રિયી જે જાતિ બંધાયેલી હોય છે તે મદતી જાતિની પુરુષપરંપરાથી ચાલેલો આવેલો જે સનાતન આદર્શ અને આદર્શી આવેલી જે ધર્મ-શૃંગાર તે જ તે જાતિનો ધર્મ એટલે કે જાતિનાં મનુષ્યોનો જાતિ-ધર્મ કહેવાય છે, આ વ્યાખ્યાને અહીં વિશિષ્ટતાની સહમાં રાખી લેવાની છે. અર્થાત્ એ પછી અર્જુને પોતાના પ્રથમ સિદ્ધાન્ત તથા કર્તવ્યધર્મ વિષયક નિયમને દર્શાવીને શુદ્ધની વેળાએ જ પોતાના ગાં-રીત નામક ધનુષ્યનો ત્યાગ કરી દીધો અને તે રથમાં બેસી ગયો. કવિએ આ પ્રથમ વ્યાખ્યાના અંતિમ શ્લોકમાં એવો જ સાહિત્યિક ભાવ દર્શાવેલો છે કે શોકથી અર્જુનની શુદ્ધિનો ગ્રંથ થયેલો હોવાથી જ તે આવી રીતે સ્વનિયમથી સર્વથા વિપરીત અને અનાર્ય આચરણને આચરવાના નિશ્ચયપર આવી લાગ્યો હતો.

વિદ્યા અને અવિદ્યા

અર્જુનના કુળનાસવિષયક કથનમાં એક અત્યંત મહાન તથા ઉન્નત ભાવની જાણ આપણા જોવામાં આવી શકે છે અને તે ભાવ

સાથે જો એક ગુરુતર અથવા ગંભીર પ્રશ્ન નોંધાયેલો છે, તે પ્રશ્નની આસોચના દરેકી એ ગીતાના વ્યાખ્યાતામાટે એક અનંત આવશ્યક ભાગ છે. તે પ્રશ્ન એ છે કે જો આપણે ગીતાના દેવગ આધ્યાત્મિક અર્થનું જ અન્વેષણ કરીએ, તો આપણને આપણા ભયીષ, માર્ગદર્શક તથા વ્યક્તિગત સાંપ્રારિક કર્મ તથા આદર્શથી ગીતામાં ઉપદેશાવશ્યક ધર્મના સંપૂર્ણ વિચ્છેદ કરવો પડે છે અને જો એ ભાવ તથા એ પ્રશ્નની મદદતા તથા પ્રયોજનીયતાનો આપણે અગ્વીકાર કરીએ, તો તેથી ગીતામાં કથાવસા ધર્મના સંપ્રત્યાપક વિચારને સંકુચિત કર્યા જેવું થાય છે. શ્રી શંકરાચાર્ય આદિ જે જે મદાપુરુષોએ ગીતાની વ્યાખ્યાઓ અથવા દીક્ષાઓ કરેલી છે તે મદાપુરુષો સંમાર્શથી સર્વથા પુણ્યપુણ્ય થયેલા દાર્શનિક તથા અધ્યાત્મવિદ્યા-પરાયણ યાત્રી હોવાથી તેમ જ ભક્ત હોવાથી ગીતામાં પાતાની આવશ્યકતા અનુસાર જ્ઞાન તથા ભારને ગોળીને જે કાંઈ પણ તેમને પ્રયોજનીય સાધ્યું તેટલા વિભાજને મેળવીને જ મંજુષ થયેલા છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જોઈએ, એકમથાવચ્છેદ યાત્રી, ભક્ત તથા કર્મી હોય છે, તેઓ જ ગીતામાં અપાવસા ગુરુતર ઉપદેશના અધિકારી છે; કારણ કે, ગીતાના, વક્તા શ્રી કૃષ્ણ પોને મદાયાત્રી તથા કર્મી હતા અને ગીતામત ઉપરના અધિકારી અર્જુન એક મદાન ભક્ત તથા કર્મીની દત્તો અને તેના જ્ઞાનમધુને ઉચ્ચાડગમો જ શ્રી કૃષ્ણ ભક્ત થને કુચ્છેત્રમા તેને ગીતાપ ગાતામતનું પાન કમળું હતું. અર્થાત્ એક મદાન ગુરુત્તરિક સંપર્ક એ જ ગીતાના પ્રચારનું કારણ હતું, તે સંપર્કમાં મદાન ગુરુત્તરિક ઉદેશની પ્રિદિમાટે અર્જુનને યજ્ઞ તેમ જ નિમિત્તરૂપે પદમા પ્રગ્ન કર્યો, એ જ ગીતાનો ઉદેશ હતો અને તેથી કુચ્છેત્ર જ ગીતાના ઉપદેશનું ચોક્કસ અધ્યક્ષ હતું. શ્રી કૃષ્ણ એક અદિતીય કૈવલ્યનિમિત્તરૂપ તથા પોતા દત્ત, ધર્મગોળની રક્ષણ કરી એ તેમના જ્ઞાનને પ્રધાન ઉદેશ હતો અને અર્જુન તથા કૈવલ્ય ગુરુત્તરિકાંગ ગુરુત્તરિક તથા પદનો પ્રચાર કરવું એ

તેમનું સ્વભાવનિયત અથવા સ્વાભાવિક કર્મ હતું. સારાંશ કે, ગીતાના ઉદ્દેશને તેમ જ ગીતાના વક્તા, પાત્ર તથા પ્રચારના કારણને ખાદ કરીને એટલે કે ત્યાગી દઇને ગીતાની વ્યાખ્યા કદાપિ કરી શકાય તેમ છે ખરું કે? ન જ કરી શકાય.

માનવમંસારની ચિરકાલ રહેનારી કોઈ પણ પ્રતિષ્ઠાઓ હોય, તો તે કેવળ પાંચ પ્રતિષ્ઠાઓ છે અને તેઓ બ્યક્તિ, પરિવાર, વંશ, જાતિ તથા માનવસમાષ્ટિ એ પાંચ નામેવડે વિશ્વમાં વિખ્યાત છે. એ પાંચ પ્રતિષ્ઠાઓ ઉપર જ ધર્મની પ્રતિષ્ઠાનો આધાર રહેલો છે. જગતપ્રાપ્તિ અથવા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર એ ધર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે અને જગતપ્રાપ્તિના જે જે માર્ગ તે એ કે વિદ્યાનો અધિકાર મેળવી લેવો અથવા અવિદ્યાનો અધિકાર મેળવી લેવો; કારણ કે, એ વિદ્યા તથા અવિદ્યા જ આત્મજ્ઞાન તથા જગતસંસ્પર્શનના મુખ્ય ઉપાયરૂપ છે. જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર અથવા તો અવિદ્યામય પ્રપંચનો પરિત્યાગ કરીને સંનિવિદ્યાનન્દની અનુભૂતિ કરવી કિંવા પદ્મપદ્મમાં વિલીન મળું, એ વિદ્યાનો માર્ગ છે અને સર્વત્ર આત્મા તથા જગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરીને જ્ઞાનમય, મંજળમય તથા શક્તિમય પરમેશ્વરને જંધુ, પ્રજુ, ગુરુ, પિતા, માતા, પુત્ર, કન્યા, પ્રેમિક, પતિ તથા પત્નીરૂપે પ્રાપ્ત થવું એ અવિદ્યાનો માર્ગ છે. વિદ્યાનો ઉદ્દેશ શાન્તિ છે અને અવિદ્યાનો ઉદ્દેશ પ્રેમ છે; કિન્તુ જગવાનની પ્રકૃતિ વિદ્યામયી પણ છે અને અવિદ્યામયી પણ છે. આ કારણથી જો આપણે કેવળ વિદ્યાના માર્ગમાં જ ચાલીએ, તો તેથી આપણને વિદ્યામય જ્ઞાનનો લાભ થાય છે અને કેવળ અવિદ્યાના માર્ગમાં જ ચાલતા રહીએ તો તેથી અવિદ્યામય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે; પરંતુ જેઓ વિદ્યા તથા અવિદ્યા ઉભયના અધિકારને મેળવી લે છે તેઓ જ સંપૂર્ણ જાણી વાસુદેવને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; એટલું જ નહિ, પણ તેઓ વિદ્યા તથા અવિદ્યા ઉભયથી અતીત થઈ જાય છે. જેઓ વિદ્યાના અંતિમ લક્ષ્ય પર્વન્ત પટોંની જાય છે તેઓ વિદ્યાની મુક્તિ

અવરથા છે; કારણ કે, પશુ, મુક્ક, રાક્ષસ, પિશાચ અને અમુક
પર્યંત સર્વ મનુષ્યનાં મન, કર્મ તથા ચરિત્રમાં પોતાની લીલા કરે છે
અને વિશ્વાસને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી મનુષ્ય આત્મતાને
વિસ્તારીને પરને અથવા અન્યને પોતાસમાન આત્મવત્ત્વ જોવાને
આરંભ કરે છે અને પરાઈ અથવા પરાપકારમાં પોતાના અર્થ
એટલે સ્વાર્થનું બલિદાન આપનાં શીખે છે. તે પ્રથમ પોતાના પરિ-
વારને જ આત્મવત્ત્વ જુએ છે અને તેથી પોતાની પત્ની તથા પોતાનાં
સંતાનોના પ્રાણની રક્ષામાં પોતાના પ્રાણને ત્યાગી દે છે તેમ જ
પોતાની અર્વાંગના તથા પોતાનાં સંતાનોના સુખમાં પોતાનાં સુખને
આર્નકથી જાતંજસિ આપી દે છે. એ પછી તે પોતાના કુળ
અથવા વંશને આત્મવત્ત્વ જોવા માટે છે અને તેથી કુળ અથવા
વંશની રક્ષામાં પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપી દે છે; માત્ર એક-
કું જ નહિ, પણ પોતાની પત્ની તથા પુત્ર પુત્રીના પ્રાણનું પણ, જે
આવશ્યકતા આવી પડે, તે વંશરક્ષામાં હર્ષપૂર્વક બલિદાન આપનાં
જરા પણ નથી અચ્છેતો તેમ જ કુળના સુખ તથા ગૌરવની રક્ષિ-
માં તે પોતાનાં તેમ જ પોતાનાં સ્ત્રીસંતાન આદિકનાં સુખને પણ
તાકાજ જાતંજસિ આપી દેવાને તત્પર રહ્યા કરે છે. ત્યાર પછી તે
જાતિને આત્મવત્ત્વ જોએ છે અને તેથી જાતિની રક્ષામાં તે પોતાના
પ્રાણનું, પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિકના જીવનનું તેમ જ કુળનું પણ બલિદાન
આપી દે છે, જેમ કે, ચિત્તોદના સર્વ રાજપૂત વંશીએ સમસ્ત
રાજપૂત જાતિની રક્ષામાં અનેક વાર રણપટમાં પોતાના પ્રાણની
આતુતિ પોતાની હસ્તથી જ આપી હતી; અર્થાત્ તે જાતિના સુખ
તથા ગૌરવની રક્ષામાં પોતાના, પોતાના પરિવારના તથા પોતાના
કુળના સુખ તથા ગૌરવની રક્ષાને સર્વથા જાતંજસિ આપી દેનાં
જરા પણ મંદેચ્છાતો નથી. ત્યાર પછી તે સમસ્ત માનવજાતિને
આત્મવત્ત્વ નિદાજવા માટે છે અને તેથી સમસ્ત માનવજાતિની
ઉત્થાપનામાં પોતાના પ્રાણને ત્યાગી દે છે અને પોતાનું, પોતાનાં સ્ત્રી

પુત્રાદિકનું, - પોતાના કુળનું તથા પોતાની જાતિનું ઉત્સાહપૂર્વક બંધિ-
 દાન આપી દે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સમસ્ત માનવજાતિના
 મુખ તથા સમસ્ત માનવજાતિની હૃદયનિમાટે પોતાના, પોતાનાં સ્ત્રી-
 સંતાન આદિના, પોતાના કુળના તેમ જ પોતાની જાતિના મુખ તથા
 મૌરવની શ્રદ્ધાને સર્વશેષ જાણી જાણી આપી દેતાં તેના હૃદયમાં શોકનો
 ભેદ માત્ર પણ આપાત નથી થતો. એવી રીતે અન્યને આત્મવંત
 જોતું અને પરાપક્ષર અથવા અન્ય જનના કષ્ટાણુમાટે પોતાનું તથા
 પોતાનાં મુખોનું બંધિદાન આપી દેતું એ બ્રાહ્મ ધર્મ તથા બ્રાહ્મ
 ધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શ્રિસ્ત ધર્મનો પ્રધાન ઉપદેશ છે. અને
 યુગપતી નૈતિક ઉત્તિ એ ઉપદેશ અથવા માર્ગને અનુસરીને જ
 આગમ વધેલી છે. પ્રાચીન યુગપત્રાસીઓ પોતાના બ્રાહ્મત્વનો
 પરિવારના દિનમાટે ભોગ આપી દેના હતા તેમ જ કુળ અથવા વંશની
 રક્ષામાટે પરિવારનું બંધિદાન આપતાં સીખ્યા હતા અને આધુનિક
 યુગપિયન્સ જાતિના કષ્ટાણુમાટે એટલે કે દેવજા, પોતાની સમસ્ત
 જાતિના કષ્ટાણુમાટે કુળનું બંધિદાન આપતાં સીખ્યા છે; હિન્દુ
 સમસ્ત માનવજાતિના કષ્ટાણુમાટે પોતાની જાતિનું પણ બંધિદાન
 આપી દેતું, એ અઘાપિ ત્યાં એક દિન આદર્શ તરીકે મનાય છે
 અને તેથી યુગપમાં એ આદર્શનો અધિક આદર હોવા પ્રસાર ન
 હોવાથી દૌર્લભ ધર્મ્યાદિ વિચારથી વિદાનો તેમ જ સોશિયલ-
 સિસ્ટ તથા અનાર્કિસ્ટો—સામ્યવાદી તથા અગ્રજવાદીઓ—આદિ
 એ નવ આદર્શનાં અનુભાવક મંડળ એ આદર્શને વ્યવહારમાં યોગ્ય
 વાના અભ્યાસ નો દાર્બના રૂપમાં પરિણમ કરવાના ઉદ્દેશમાં ઉત્સુકતા
 પૂર્વક પ્રયત્ન થયેલા છે. યુગપતી ઘેડ અદ્દા આવીને અટકી ગઈ છે;
 કારણ કે, યુગપત્રાસીઓ અવિદ્યાના ઉપદ્રવે દોચથી સત્ય
 વિદ્યા તેમને અવગમ અથવા ગ્રામ થયેલી જ નથી અને તેથી
 ‘કર્મ સમઃ કવિચક્ષિતે ચ કવિણામુષામતે’ એવી જ તેમની
 અવસ્થા થયેલી છે એટલે કે તેમનો બેધક્ષરરૂપ અજ્ઞાનમાં જ દિવ-
 અનુદિવમ અધિકધિક પ્રવેશ થતો જાય છે.

તેથી સમાજના કદ્દમાજુમાટે વ્યક્તિત્વ તથા પરિવારના હિતનું આપણે બસિદાન આપી દઇએ છીએ; પરંતુ જાતિનો રાજનૈતિક વિકાસ આપણા ધર્મના એક મુખ્ય અંગ તરીકે સ્વીકારાયેલો ન હોવાથી જાતિના રાજનૈતિક વિકાસના શિક્ષણને આપણે પાશ્ચાત્યો પાસેથી શાવવું પડ્યું છે. જો કે આપણી પ્રાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિમાં, મહા-ભારતમાં, ગીતામાં, રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં તેમ જ સમર્થ શ્રી રામદાસ સ્વામીકૃત 'દાસબોધ' આદિ ગ્રંથોમાં એ રાજનૈતિક વિકાસનું શિક્ષણ આપણા દેશમાં પણ હતું અને અદ્યાપિ છે; તથાપિ વિદ્યાની ઉપાસનામાં જ સર્વથેવ નિમગ્ન થવાથી અને અવિદ્યાના બંધથી આપણે જાતિના એ રાજનૈતિક વિકાસના શિક્ષણની ઉન્નતિ કરી શક્યા નહોતા અને આપણા એ દોષ કિંવા પ્રમાદનું આપણને એ પરિણામ ભોગવવું પડ્યું કે એ દોષના કારણથી તમોવિમૂત થઇને આપણે આપણા જાતિધર્મથી અમૃત કિંવા પતિત થઇને ધોરતમ દાસ-ત્વ, દુઃખ તથા અસાનની ગહનતમ ગર્તામાં પડ્યા પડ્યા, આપ-ણાથી અવિદ્યાની પ્રાપ્તિ પણ ન કરી શકાઇ અને તે સાથે આપણે વિદ્યાને પણ ખોઇ ખોડા. "તત્તો મૂય દ્વ લે તમો ચ ઉ વિષાયાં રતાઃ" ॥ એવી જ આપણી અવસ્થા થઇ પડી.

શ્રી કૃષ્ણનું રાજનૈતિક ઉદ્દેશ

માનવસમાજનો મધ્યક્રમ જેમ જેમ વિશેષ અને વિશેષ વિકાસ થતો જાય છે, તેમ તેમ કુળ અને જાતિની અધિકાધિક ભિન્નતા થતી જાય છે, એવો જો કે નિયમ છે, તથાપિ પ્રાચીન કાળમાં ભારત-વર્ષમાં કિંવા અન્ય દેશોમાં કુળ તથા જાતિની એ ભિન્નતાનો એટલો પરિવેશોટ થયો નહોતો કે જેને ભિન્નતા તરીકે ઓળખી શકાય; કારણ કે, તે વેળાએ અનેક મોટાં મોટાં કુળોની એકત્રનાથી એક જાતિ નિર્માણ થતી હતી અને એ ભિન્નભિન્ન કુળો એક જ પૂર્વપુરુષના વંશ-માંથી જનની આવેલાં ન હોવા છતાં પણ, એટલે કે એ મૂર્ત કુળોના

પૂર્વે ભિન્નભિન્ન હોવા છતાં પણ પ્રીતિ કિંવા પ્રેમની મંરણપન્થ
 કાર્યમાં તે મર્ગને એક જ વંશના વંશને તરિકે સ્વીકારવામાં આવત
 દના ભારત નામની જો કે એક અત્યંત વિશાળ કિંવા જૂડા ભૂમિ
 અસ્તિત્વમાં નહોતી, તથાપિ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં જે એકી પ્રેમી
 ભૂતિઓ તે સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી તે સર્વ ભૂતિઓમાં
 એક જ સમ્યક્તા, એક જ ધર્મ, એક જ સંસ્કૃત ભાષા તથા વિદ્યા
 રત્યાદિ સંબંધો પ્રચલિત હતાં, એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો દ્વંદ્વ
 જે જ નહિ. પરંતુ રિયલિટી આવી હોવા છતાં એકલાને સ્થાપવામાંથી
 એટલે કે, પ્રાચીન કાળથી થતી આવી છે, એ પણ નિર્વિવાદ છે;
 કોઈ વાર કોશસંગતિ, કોઈ વાર કુરુગતિ, કોઈ વાર પાંચાલગતિ,
 કોઈ વાર કોશસંગતિ તો કોઈ વાર મગધગતિ, કોઈ વાર નેપાલ કિંવા
 સાર્વભૌમત્વને મેળવીને સામ્રાજ્ય કરતી હતી; પરંતુ કુળધર્મ તથા
 કુળની સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા એ એકત્વપ્રસારના કાર્યમાં અચાનક એવી
 પ્રબળ બાધા નાખી દેતાં હતાં કે તેથી એ એકતાને પ્રસારવાની એધા
 દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ટકી શકતી જ નહોતી. ભારતવર્ષમાં એ એકત્વને
 સ્થાપવાની એધા એટલે કે અસપત્ન કિંવા નિષ્કંટક સામ્રાજ્યને સ્થા-
 પવાની એધા પુષ્પકર્મ કિંવા રાજના એક પ્રધાન કર્તવ્યકર્મ
 તરિકે ગણાતી હતી અને એ એકતાનો પ્રવાહ એટલો તો પ્રબળ થઈ
 ગયો હતો કે તે પ્રવાહમાં તથાધને એક દેશના અત્યંત તેજસ્વી,
 પગલે અને દુર્બલ રાજા શિશુપાલે પણ યુધિષ્ઠિરના સામ્રાજ્યને
 સ્થાપવાના પ્રયત્નને પુષ્પકર્મ તરિકે પ્રભાણીને પોતાથી આપી છાયા
 તેટલી તે કાર્યમાં સહાયતા આપવાની મંમતિ દર્શાવી હતી. સાર્વજ-
 કે, આવા પ્રકારના એકજ, સામ્રાજ્ય કિંવા ધર્મરાજ્યની ભારતવર્ષમાં
 સ્થાપના કરવી એ જ થી કૃષ્ણનો એકમાત્ર રાજનૈતિક ઉદ્દેશ હતો
 એથી પૂર્વે મગધ દેશના રાજા જગમધે એવા પ્રકારના સામ્રાજ્ય
 સ્થાપવાની એધા ફરી હતી, પરંતુ તેની શક્તિનો સર્વથા અપર્મ તથા
 અન્યાયારપર જ આધાર દોવાથી એટલે કે તે એક પાપાત્મા તા

અત્યાચારી રાજા હોવાથી શ્રી કૃષ્ણે લીમના હસ્તથી તેનો વધ કરાવીને તેની એ એષ્ટાને સર્વથા વિરૂળ કરી નાખી હતી. શ્રી કૃષ્ણના એ કાર્યના માર્ગમાં મહાગવિષ્ણુ તથા તેજસ્વી કુરુવંશ એક અત્યંત પ્રબળ તથા અનિવાર્ય બાધારૂપ હતો; કારણ કે, કુરુજાતિ દીર્ઘકાળથી ભારતવર્ષની નેતૃસ્થાનીય અથવા પ્રમુખ અગ્રેસર જાતિ હતી એટલે કે જેને અંગ્રેજ બાપામાં 'Hegemony' કહેવામાં આવે છે તેવા પ્રકારનું એ કુરુજાતિનું નેતૃત્વ હતું. અનેક પરસ્પર સમાન તથા સ્વાધીન જાતિઓ મધ્યે જે એક જાતિનું પ્રમુખત્વ તથા નેતૃત્વ હોય છે તેને અંગ્રેજ બાપામાં 'Hegemony' કહેવામાં આવે છે; અર્થાત્ ભારતવર્ષની સર્વ જાતિઓના નાયકત્વ કિંવા નેતૃત્વના અધિકારને કુરુજાતિ વંશપરંપરાથી ભોગવતી આવતી હતી અને તેથી 'જે એ જ જાતિ બળ તથા ગર્વપૂર્વક એ અધિકારને અખંડ ભાવથી ભોગવતી રહેશે અને તેના બળ તથા ગર્વનો નાશ નહિ થાય, તે ભારતવર્ષમાં ઐક્યની સ્થાપના કદાપિ ધર્મ શકવાની નથી;' એ શ્રી કૃષ્ણ સારી રીતે જાણતા હતા અને તે સાથે ભારતના સામ્રાજ્યમાં કુરુજાતિનો પુરુષપરંપરાગત અધિકાર હતો, એ વાતમાં પણ તેઓ ખૂલી ગયા નહોતા. જે વસ્તુ પર ધર્મપૂર્વક જે વ્યક્તિ કિંવા જાતિનો અધિકાર પહોંચતો હોય, તે વસ્તુ તે વ્યક્તિ કિંવા જાતિપાસેથી સદાનેમાટે છીનવી લઇને તે વ્યક્તિ કિંવા જાતિને તે વસ્તુથી સદાનેમાટે વંચિત કરી નાખવી, એ સર્વથા અધર્મ કિંવા પાપ છે એમ ધારીને જે પુરુષ ન્યાયની દૃષ્ટિથી કુરુજાતિનો રાજા તથા પ્રધાન પુરુષ હતો તે યુધિષ્ઠિરને જ ભાવિ સમ્રાટપદ પર નિયુક્ત કરવાનો શ્રી કૃષ્ણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો. શ્રી કૃષ્ણ પરમધાર્મિક હોવાથી પોતામાં સર્વ પ્રકારનું સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ સ્નેહને વશ થઇને કુરુજાતિના સ્થાનમાં પોતાના પ્રિય યાદવ કુળને સ્થાપવાની તેમણે લેશ માત્ર પણ એષ્ટા કરી નહોતી તેમજ પાંડવોમાંના ન્યેક બ્રાહ્મણ યુધિષ્ઠિરના અધિકારને મારી નાખીને પોતાના પ્રિયનમ સખા અર્જુનને તેના પદ પર નિયુક્ત કર્યો નહોતો, એ શ્રી કૃષ્ણની નિષ્પક્ષપાત શુદ્ધિ

અરવિન્દ પ્રવચનમાં સમગ્ર ગોચર છે. વિન્નુ જેવો તો કિંવા રૂંઝે
 મનને જ મનને આપણી જાણી તાર અનિદ પતિપ્રત્યેક
 નેમના રોગ છે અને તમા ગળ તથા મામર્યને જ મનુષ્ય કિં
 મનના આપણ પર છે. એ નીનિ રોગથી એ રાજ્ય કુદિત
 અસાધ્ય, અગાધાની અને અસાધ્ય રોગ, તે જ કુખ્યને નિરુપ-
 વમાન આગળના જાતિ મનુષ્યપર પછી અન્ય ગોચર પુણ્યને નિરુપ-
 વમાનના નિગમવચ આપણ પરના; પરંતુ યુધિષ્ઠિર વંદન પ્રવચ-
 ન્યમાના અપિજાગી નેમ જ પૂર્વપ્રમલિત નિવમથી સમુદાયને
 સર્વમા ગોચર રોગથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેનામાં સર્વ સર્વ
 મુદ્દોનો પણ મેળું નિવાસ રોગથી એ પદ મોઢ અન્ય પુણ્ય
 આપણનું જી કુખ્યને કાંઈ પણ કારણ હતું જ નહિ. તે જ
 સમયમાં કારણવર્ગમાં યુધિષ્ઠિર કરતાં પણ વિશેષ તેમજ તો
 પ્રતિભાગેવળ અનેક મોટા મોટા જૂથોના વિદ્યમાન હતા; કિ-
 કેવળ જગ તથા પ્રતિભા એ એ ગુણે જ રાજ્યાધિકારમાં કોઈ
 મનાતા નથી, કારણ કે, એ ગુણે ઉપરાંત ધર્મની રક્ષા કરી
 પ્રજાના ચિત્તનું રંજન કરતું અને દેશની રક્ષા કરતી, એ ગુણે
 પણ રાજ્યમાં આવશ્યકતા હોય છે. એમાંના ધર્મરક્ષા તથા પ્રજા
 રંજન એ ગુણોમાં તે યુધિષ્ઠિર સર્વથા અદિતીય અને અનુભવી
 હતો; કારણ કે, તે ધર્મપુત્ર, દયાશીલ, ન્યાયપરામણ, સત્યવાદી
 સત્યપ્રતિષ્ઠ તથા સત્યકર્મી હતો અને તેથી પ્રજાને તે અનન્ત પ્રિ-
 હતી તે ગુણોને પૂર્ણ કરવાને તેના એ વીર બાતા હીમ તથા અનુભવ
 સંપૂર્ણ સમર્થ હતા; સારાસ કે, તે સમયમાં પાંચ પાંડવો સમાન મોઢ
 પગાડી રાજ્ય કિંવા વીર પુરુષ કારણવર્ગમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો નહોતો;
 એટલામાટે જરાસન્ધના વધવડે સામાન્ય સ્થાપનાના માર્ગને નિષેધ
 કરી જી કુખ્યના પરામર્શથી રાજ્ય યુધિષ્ઠિરે દેશની પ્રાચીન પ્રજાપિતાને
 અનુભવીને રાજસ્ય થત કયો અને તે કારણવર્ગનો સમાદ થતો

શ્રી કૃષ્ણ પરમહર્મિષ્ઠ અને ગાંધીનિવશાન્ત દોષથી એ દેશના ધર્મ, દેશની પ્રજાથી તથા દેશના સામાજિક નિયમોની સીમામાં રહીને જ કંઈ કરવાથી તેમનો મદાન ઉદ્દેશ મિલકે થવાનો સંભવ દોષ, તે પાડી નેઓ ધર્મના દાનિ, ને પ્રજાથીથી વિરુદ્ધ આચરણ તથા તે નિયમોનો ભંગ કરે જ સામાજિક વાદ? કારણ કે, કોઈ પણ પ્રજાના કારણ વિના આપણ પ્રજાના ગૃહવિશ્વવ તથા સામાજિકવિશ્વવને જાળવવાથી દેશનું સર્વથા અકલ્યાણ જ થાય છે, એ નિર્વિવાદ છે અને એટલામાટે જ પ્રથમ પુરાણ પ્રજાથીનું ધ્યાન કરીને પાડી જ શ્રી કૃષ્ણ પોતાના ઉદ્દેશની મિદિનો પ્રજાને દર્શાવે દેશે. પરંતુ ને કાળમાં દેશની પ્રાચીન પ્રજાથીમાં એ જ દોષ દર્શાવે તેના પોતે એ પ્રજાના ચક્રા થવા જ્યાં પણ ને કાળ સ્થાપિ થવાનો અર્થનં અન્ય સંભવ દેશે; એટલે કે, જનું પુરુષાણ અધિક દોષ ને ગાંધીજી દર્શાવે પણ કરીને મુખ્યદ શ્રી કરશે દર્શાવે; પરંતુ તેના વંદનપદો નિરંતર તથા જગતીન થવાની સાથે જ તેના વંદનપદો મનકાપથી ગાંધીજી પોતાની મેં જ નાંચે પડી જશે દર્શાવે જે નેતરિવની થાકે જનિતો તેના વિના અથવા વિનામરને વશ થવેલી દોષ ને જનિતો ને વિરોધના પુર અથવા પોતની અધીનતાને કારણે થવાનો વાદ? આપણનું મન વંદનપદોપર અધિકારમાં નહિ, વિનુ દર્શાવે પણ એટલે કે અમુકાણે જગતવત્તામાં જ રહેવું દોષથી જે પુરુષ અધિક જગતવ દોષ ને જ પુરુષ અમુક પણ કરીને મનમાં થઈ જાશે દર્શાવે અને તેથી અમુકાણે વિરોધિત થવાની કેટલી આવે પણ આપણ દર્શાવે જ નહિ. એટલે કે અમુક કાળ પર્વત અમુક જનિતો મેં, નાના વિવાદ *Herbert Spencer* જ કાલકાલે દર્શાવે. એ અમુક, એ એક એક દર્શાવે દોષ અમુકાણે દર્શાવે ને એ કે નાના નાના કાલકાલે જગતી થઈ અને તેથી તેમને જગતી થઈને એમને દર્શાવે દર્શાવે પોતાના અર્થને જ કાલકાલે, અમુકાણે, પાડણ અને તેમજની અન્ય, એ દર્શાવે દર્શાવે. એટલે જગતે એમને

પ્રજ્ઞાલીને રક્ષીને કલિયુગમાં પણ પ્રચલિત રાખતી, એ કદાપિ યોગ્ય નથી; અને એટલામાટે જ તેમણે તે પ્રજ્ઞાલીને અનુસરીને કાંઈ પણ પ્રયત્ન ન કરતાં કલિયુગમાં ઉપયુક્ત થઈ પડે તેવી ભેદ તથા હંડપ્રધાન રાજનીતિને અનુસરીને અર્ધિંદ્ર દ્વિવિજ્ઞાતિના બળનો નાશ કરી ભાવિ સામાન્યને નિષ્કંટક કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંજો. એ કાર્યના મંગળાચરણ તરીકે શ્રી કૃષ્ણે કૈારવોના પુરાતન અને સમખજણાળી પાંચાળજ્ઞાતિના લોકોને કુરુવંશના ખંડના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરી દીધા અને ત્યાર પછી જોટલી જ્ઞાતિઓને કૈારવોના દ્રેપથી, મુધિહિરમાંનાં પ્રેમથી તેમ જ ધર્મરાત્ન તથા ઐક્યની આકાંક્ષાથી આકર્ષી શકાય તેમ હતું તેટલી જ્ઞાતિઓને તે પક્ષમાં આકર્ષીને તેમને યુદ્ધના ઉદ્દેશમાં ભગાડી દીધી. જે સંધિનો પ્રયત્ન થયો તેમાં શ્રી કૃષ્ણની તો પ્રથમથી જ આરથા નહોતી; કારણ કે, તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે: 'સંધિ થાય એવી સંભાવના છે જ નહિ અને કદાચિત્ એક વાર સંધિ થઈ જાય, તો પણ તે ચિરસ્થાયિની થઈ શકે તેમ નથી.' તેમનો આવો દૃઢ નિશ્ચય હોવા છતાં પણ તેઓ એ સંધિના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા તે કેવળ ધર્મ અને રાજનીતિના કારણથી જ. એમાં તો કાંઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ છે જ નહિ કે કુરુક્ષેત્રનું જે યુદ્ધ તે શ્રી કૃષ્ણની રાજનીતિનું જ ફળ હતું અને કુરુવંશનો ખંડ, દ્વિવિજ્ઞાતિનો નાશ તથા ભારતવર્ષમાં નિષ્કંટક સામાન્ય તથા ઐક્યની સ્થાપના એ શ્રી કૃષ્ણનો ઉદ્દેશ હતો. જે યુદ્ધ ધર્મરાત્નની સ્થાપના માટે કરાય છે તે જ ધર્મયુદ્ધ કહેવાય છે અને તે ધર્મયુદ્ધનો ધર્મરનિર્દિષ્ટ વિજેતા દિવ્યશક્તિમંદાલિત મહાવીર અને મહારથી અભ્યુત્થાન હતો. અર્થાત્ જો અભ્યુત્થાન શરૂને ત્યાંની યુદ્ધમાં ભાગ ન લે, તો શ્રી કૃષ્ણનો રાજનૈતિક સર્વ પરિશ્રમ વ્યર્થ થતાં આપાર્થવર્તમાં ઐક્યની સિદ્ધિ થાય તેમ હતું જ નહિ અને જો તેમ થાય તો ભારતનાં અત્યંત નિકટના ભવિષ્યમાં તેનું અત્યંત અકલ્યાણકર અને ધોર પરિણામ થવાનો સંભવ હતો.

આત્મકલ્યા અને મુળનારા

[illegible]

આશ્વાત્થના નાસનારે ત્યાર પછી એ દળને ત્રણે જાગૃતવર્ત્તાને શાન્તેનિક ઉપાનતો આરંભ થયો હતો તે મન્ત્રેનિક ઉપાનતો તે વેળાએ જ આરંભ થઈ ગયો, એ શ્રવણ નિમિત્ત થતાં છે.

એવો કહે છે કે અર્જુને જે અનિદ પરિણામના બધી યજ્ઞને ત્યાગવાની ઈચ્છા દર્શાવી હતી તે પ્રમાણે જ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધનું શ્રવણ અનિદ પરિણામ આપ્યું હતું; કારણ કે એ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધના યોગે બાનુવધ થયો હતો, કુરુનો નાશ થયો હતો; એટલું જ નહિ, પણ જ્ઞાતિનાશ પર્વન્તનો પ્રમંગ પણ આવી લાગ્યો હતો. અર્થાત્ ક્ષત્રિની સત્તાના વિસ્તારનું જે કાંઈ મગ્ન કારણ દોષ તો તે કુરુક્ષેત્રનું એ યુદ્ધ જ હતું. હવે એ યુદ્ધમાં બીજા બાનુદના શર્ષ હતો, એ કથા સર્વથા સત્ય છે; પરંતુ પ્રમ માત્ર એટલો જ છે કે બી કુખ્યનો મહાન ઉદેશ એથી બિન બીજા કથા ઉપાવરે સિદ્ધ થાય તેમ હતું વાર જો યુદ્ધ થશે, તો તેનું બપોર પરિણામ આવશે એ રહસ્યને બી કુખ્ય નહોતા જાણતા એમ તો નહોતું જ અને તેટલામાટે સન્ધિમાટેની પ્રાર્થના સર્વથા નિષ્ફળ થવાની છે એવો નિશ્ચય દોષા છતાં પણ બી કુખ્યે દૈવસભાગમાં જીતે સન્ધિને સ્થાપવામાટેની પ્રયત્ન એટલા કરી હતી અને અતિ વધારે નહિ તો પાંડવોને માત્ર પાંચ મામે આપવાનું જ દુર્યોધનને કહ્યું હતું; કારણ કે, એમ કરવામાં તેમની એવી પારણા હતી કે 'જો અત્યારે પાંચ મામે પણ પાછાં મળશે, તો શુષિષ્ટિ દ્વારા તરત સંતુષ્ટ તથા શાન્ત થઈ જશે અને જો અત્યારે યરણને સ્થાપવાં નેટલું રથજ મળશે, તો આગળ જતાં મારાથી ધર્મરાજ્યની સ્થાપના કરી શકાશે.' પરંતુ દુર્યોધનનો તો 'યુદ્ધવિના યજ્ઞિના અમ્રભાગ-સમ્રતી અણી-નેટલી પણ ભૂમિ ન આપવી' એવો દઢ નિશ્ચય થયેલો હતો અને તેથી ધર્મરાજ્યની સ્થાપનામાટેનો યુદ્ધ વિના બીજો કાંઈ માર્ગ રહ્યો જ નહોતો. જ્યાં સમસ્ત દેશના બાપિ કથ્યાણનો કેવળ યુદ્ધનાં પરિણામ ઉપર જ આધાર રહેલો હોય, ત્યાં યુદ્ધમાં યનારા બાનુવધ

જેવા બંધુધાતના ભયથી એ મહાકાવ્યથી વિમુખ થવું એ જ વસ્તુતઃ
તપાનક અર્થ છે, એમ કહેવામાં લેણ માત્ર પણ મિથ્યાવાદ ક્રિયા
અસત્યવાદનો સંભવ નથી. સારાંચ કે, પરિવારના દિતનો જાતિના
દિતમાટે ક્રિયા વિશ્વના દિતમાટે ભોગ આપવો જ પડે છે; કારણ કે,
આત્મરત્ન તથા પારિવારિક કલ્યાણના મોહને વચ થઈ કૌટુંબ-
કેરોડે-લેકોનો સર્વનાશ કરી શકતો નથી અને કેરોડે લેકોના ભાવિ
સુખનો સંકાર કરીને તેમના કુખમુકલ યવાન્ય માર્ગને બધે કરી
સંકોતો નથી; કારણ કે, એમ કરવાથી વ્યક્તિને તથા કુળને અવશ્ય
મહાભયાનક રોગ નરકની જ પ્રાપ્તિ થાય છે.

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધથી કુળનો નાશ થયો હતો, એ કથા પણ સર્વોચ્ચ
સત્ય છે; કારણ કે, એ યુદ્ધના પરિણામે જ મહાપ્રતાપાન્વિત કુરુ-
જંઘનો સર્વથા લોપ થઈ ગયો હતો; કિન્તુ કેવળ કુરુજાતિના લોપથી
સમસ્ત ભારતવર્ષની રક્ષા થવાનો જ્યાં સંભવ હોય, ત્યાં કુરુજંઘનો
એ સંકાર નથી થયો પણ ઉદ્ધાર થયો છે, એમ જ માનવાની આવ-
શ્યકતા છે. જેવી રીતે પરિવારની શુભેચ્છનામાં માયાનો સમાવેશ
થયેલો હોય છે તેવી જ રીતે કુળનું કલ્યાણ ધર્મજ્ઞાનમાં પણ માયાની
મોહની રહેલી હોય છે. “અમે અમારા દેશજનુઓને કંઈ પણ કહીશું
નહિ; અમે અમારા દેશવાસીઓ સાથે કંઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ
કરીશું નહિ; જો અમારા દેશજાણવો અમારું અનિષ્ટ કરશે અને આ-
તતાથી થઈ જશે એટલે કે અમને અગ્નિવડે બાળવાને, વિપ્રયોગથી
મારી નાખવાને, અમારી લક્ષ્મી, વસુ-ધરા તથા વનિતાને હરી લેવાને
ક્રિયા સમ્ભવડે અમારી હત્યા કરવાને તત્પર થશે અને દેશનો સર્વ-
નાશ કરી નાખશે, તો પણ તેઓ અમારા જન્મ તથા રત્નદાતા હોવાથી
અમે તેમના એ સર્વ અન્યાયોને સદન કરી લઈશું
અને તેમને મારવાનો કદાપિ પ્રયત્ન કરીશું નહિ!” આવા પ્રકારના
જે ઉદારો કેટલાક લોકોના મુખમાંથી નીકળતા સંભળાય છે, તે

વૈષ્ણવી માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અધર્મનું જ પરિણામ છે; કારણ કે, વૈષ્ણવીમાયાપ્રસૂત જે અધર્મ ધર્મનું રૂપ ધારીને અનેક મનુષ્યોની સુદ્ધિનો ભંશ કરી નાખે છે તે અધર્મનો એ કુળ વિપ્લવક માયાના મોહમાંથી જ ઉદ્ભવ થયેલો હોય છે. કાઈ પણ પ્રકારની કારણ વિના કિંવા કેવળ સ્વાર્થની સિદ્ધિમાટે એટલે કે કાઈ પણ પ્રકારનું પ્રયોજન કિંવા કાઈ પણ પ્રકારની આવશ્યકતા ન હોવા છતાં પોતાના દેશખંડુઓ સાથે વિરોધ અથવા કલહ કરવો, એ અધર્મ છે, એમાં ભેદ માત્ર પણ સંદેહનો સંભવ નથી; પરંતુ જે દેશખંધિવો પોતાની જનની જન્મબ્રૂમિના પ્રાણનો ધાત કરવાને કિંવા તેનું સર્વથા અનિષ્ટ કરવાને જ તત્પર થયા હોય, તે દેશખંધિવોના દૌરાત્મ્ય કિંવા કુદૃષ્ટવને મૂક મુખથી સહન કરી લઈને માતૃહત્યા કિંવા અનિષ્ટ આચરણ થવા દેવું અને તેને અટકાવવાનો પ્રયત્ન ન કરવો, એ તો વળી તેના કરતાં પણ ગુસ્સાતર અને ભયંકર પાતક છે, એમાં કાઈ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ. જે વેળાએ આર્યપ્રતિષ્ઠાસ્થક શિવોંજી મુસલમાનોના સહાયક કિંવા પૃથ્વીપક દેશખંધિવોને સંહારવામાટે ગયો હતો તે વેળાએ જો કાંઈએ તેને એમ કહ્યું હોત કે: “અરે, આ તમે શું કરો છો! કારણ કે, આ આપણા દેશખંધિવો હિંવાથી મૈત્ર્ય પૂર્વક એમના જાતિદ્રોહ તથા દેશદ્રોહરૂપ અનાચારને સહન કરી લે્યો; મુગનો મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ભલે પોતાનો અધિકાર કરી લે; પણ મરાઠાએ મરાઠામાં પ્રેમ રાખવો જ જોઈએ!” તો તેનો ઉપદેશ હાસ્ય-જનક કિંવા ઉપદ્રવ તથા તિરસ્કારને પાત્ર ન જણાત કે શું? અમે રિક્તોએ દાસત્વપ્રણાલી અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ગુલામીના અનુભવને સર્વથા કાઢી નાખવામાટે પોતાના દેશમાં વિરોધ તથા અંતરય યુદ્ધને પ્રસારી સદસાવધિ દેશખંધિવોના પ્રાણોને સંહારી નાખ્યા હતા, એ તેમનું કુર્મ કિંવા પાતક હતું કે શું? અથવા પ્રમુગ્ધોમાં તો ત્યારે દેશખંધિવો સાથે વિરોધ થાય છે અને દેશખંધિવોના યુદ્ધમાં વધ કરી નાખવામાં આવે છે, ત્યારે જ જાનિના દિન તથા વિષના

કાળજી ને કાળજી સગવડ છે; કાળજી છે, અનિન્દિત તથા કાળજી
 નિન્દિતો એ જ એક માત્ર ઉપાય છે. આ ઉપાયને યોગ્યતા છે કે
 કાળજીની આશંકા થાય એ રાજાનિક છે; તથાપિ અનિન્દિત
 તથા વિચાર કાળજીના નિયમથી નિમુખ થઈ શકાય તેમ ન હોય
 એ ઉપાયને અંતે યોગ્યતા જ પડે છે. હવે જો અનિન્દિત કાળજીમાં
 કુળને રજાની આગમનના અનિવાર્ય હોય, તો એવા પ્રસંગમાં આ
 મથામણ કાંઈક જલિસ થઈ પડે છે. મહાભારતના સમયમાં-યુગમાં-
 જનિ પ્રનિજિના ધર્મેની નદોની અને સર્વ જનો કેવળ કુળને જ
 માનવઅનિન્દિત કેન્દ્ર તરીકે માનવા હતા, અને એ કાળજીથી જ જીવિ
 તથા કોઈ આદિ પુરાણન વિવાના બહારક પુરોહિત પાંડવો વિરુદ્ધ
 યુદ્ધ કરું હતું જો કે એ તરફને તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે
 ધર્મ પાંડવોના પુરુષમાં હતો અને મહત્ત સામાજિકની સંસ્થાપનાવડે
 સમસ્ત બારતવમાં જો કેન્દ્રમાં આવક કરવાની આવશ્યકતા અનિ-
 વાર્ય હતી; તથાપિ એની સાથે તેઓ એ પણ સારી રીતે સમજતા
 હતા કે જો ધર્મની સાથે પણ પ્રાંતપ્રા અને જાતિનું કોઈ પણ કેન્દ્ર-
 સ્થાન હોય તો તે કેવળ કુળ જ છે અને તેથી કુળના નાશથી ધર્મની
 રક્ષા તથા અનિન્દિત કેવળ કુળ જ છે અને તેથી કુળના નાશથી ધર્મની પ્ર-
 એ જ મમની ગતિ સંસ્થાપના સર્વથા અગમ્યનીય છે. અર્જુન પણ
 તિલા અનિન્દિત કેન્દ્રમાં પહોંચી હતો. અત્યારના યુગમાં ધર્મની પ્ર-
 અને તેથી અનિન્દિત કેન્દ્રમાં પ્રાંત પ્રાંત ધર્મ છે અને અનિન્દિત નાશ
 ને આ યુગનું એક માત્ર આ યુગનો પ્રાંત ધર્મ છે અને અનિન્દિત નાશ
 છે. અર્થાત્ અનિન્દિત કેન્દ્રમાં અર્થ તથા સર્વથા અમાનનીય પાનક મનાય
 વિચારના મોટા મોટા યોગ્યતા છે એવો યુગ પણ આથી ભાગ્યે જ યુગમાં
 યુદ્ધ કરવાને રજાગમિયા છે. આથી યુગ પુરુષો અનિન્દિત રક્ષામાં
 કારી-વિદોહી-થકને નાશ પામે તથા કર્મવીર પુરુષો અનિન્દિત રક્ષામાં
 સિદ્ધ કરી જતાવશે. આથી યુગ પુરુષો અનિન્દિત રક્ષામાં

શ્રી કૃષ્ણની રાજનીતિનું કળા

પ્રથમ કૃષ્ણના આંતરિક જીવનને કૃષ્ણના નાશ વિપત્તિ વિશ્વાસે વિગ્રહ મદત્ત આપ્યું હતું; કારણ કે, એવા જુદા જુદા મંત્રાંશોના દર્શનથી કૃષ્ણ વિપત્તિ ચિન્તા તથા જનનિ વિપત્તિ ચિન્તાનો પોતાની મેળે જ અધ્યાત્મ ઉદ્ધવ થાય એ સર્વથ રચાભાવિક છે. એ તો ઉપર દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે કૃષ્ણના કષ્ટાળની ચિન્તાનો ઉદ્ધવ તેવી જ રીતે તે સમયના ભારતવાસીઓમાં રચાભાવિક હતો કે જેવી રીતે અત્યારની એટલે કે આધુનિક માનવજનનિમાં જનનિના કષ્ટાળની ચિન્તાનો ઉદ્ધવ રચાભાવિક થઈ પડ્યો છે. પરંતુ કૃષ્ણના નાશથી જનનિની પ્રતિજ્ઞાનો પણ નાશ થયો, એ આશંકા યું સર્વથા નિર્મૂલ અથવા આધાર વિનાની જ હતી? અને મનુષ્યોનું એનું કથને છે કે: 'અર્જુને પોતાના હૃદયમાં જે લખે રચાન આપ્યું હતું તે પ્રમાણે જ સર્વ થતના થઈ હતી; એટલે કે, કુસ્ત્રેનનું મુદ્ધ ભારતવર્ષની અવનતિ તથા દીર્ઘકાલવ્યાપિની પરાધીનતાનું મૂળ કારણ થઈ પડ્યું હતું. તેજસ્વી ક્ષત્રિયવંશના લોપ અને ક્ષાત્રતેજના નાશથી ભારતવર્ષનું જેનું વિપત્તિ અકલ્યાણ થયું છે તેનું અન્ય કાર્ષ કારણથી થયું નથી અને થવાનું પણ નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પંજું જેનાં શ્રીચરણોમાં અનેક હિન્દુઓ અત્યારે શિખલાવથી પોતાનાં ઉગ્રત મસ્તકને નમાવે છે અને સાદાંગ હંડપત્ત પ્રણિપાત કરે છે તેવી એક વિખ્યાતા વિદેશિની મદિલાને તો એમ બોલતાં પણ સંક્રામ્ય નથી થયો કે: 'ભારતવર્ષમાં ક્ષત્રિયવંશનો નાશ કરીને અંગ્રેજોના સામ્રાજ્યસ્થાપનાના માર્ગને સુગમ તથા નિષ્કંટક કરવો એ જ સ્વયં ભગવાનના અવનીર્ણ થવાનો કિંવા અવતારધારણનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો; એટલે કે, ભગવાને માત્ર અંગ્રેજોના સામ્રાજ્ય-સ્થાપનાના માર્ગને નિષ્કંટક કરવામાં જ અવતાર ધાર્યો હતો!'; પરંતુ અંતરી મોહના એવા પ્રકારની છે કે જેઓ આવા પ્રકારનાં અર્જ-

સમ વિધાનો કરતાં રહે છે તેઓ એ વિષયના તત્ત્વપ્રદેશમાં પ્રવેશ
 ન કરતાં એટલે કે એ વિષયના સમસ્ત રદસ્પને ભળી લેવાનો
 પ્રયત્ન ન કરતાં નગણ્ય કિંવા ગુચ્છ રાજનૈતિક તત્ત્વના વશવર્તી
 થઈને શ્રી કૃષ્ણની રાજનીતિના દોષને દર્શાવવા મંડી ભય છે. એ
 રાજનૈતિક તત્ત્વનો રહેઠાણવિષય તથા અનાય વિચારપ્રણાલીમાંથી ન
 ઉદ્ભવ થયેલો છે; કારણ કે, અનાયો સર્વદા આ
 બળવાન હોવાથી તે આધુનિક બળને જ સ્વાધીન
 મહત્તાની એક માત્ર ભિન્નિતિ તરીકે જોજાય છે.

ભારતીય મહત્તા—ભારતની મહત્તા
 આધાર હોઈ શકે નથી, કારણ કે;
 તેજોપર તે મહત્તાની પ્રતિબિંબો વાગે
 સાંસ્કૃતિક અક્ષતેજ રાજસ ક્ષાત્રનેજને
 ચિન્તારૂપ મધુર તથા મંજુવની સુખાવડે
 ક્ષાત્રનેજ શાન્ત અક્ષતેજની રક્ષા કરે છે
 તમેજાવાદાર આકાન્ત ધર્મને શૂદ્રતાના ર.
 આશ્રય આપે છે અને તેથી જ ને
 દોષ છે તે દેશમાં આત્મજન્ય નિવાસનો
 આશ્રય છે. આ કારણથી જ દેશમાંથી
 રક્ષા મળે દોષ, તે નીતિ દર્શકોને ઉપજ
 સર્વથી પ્રથમ
 સાથે અક્ષતેજ

કુદરત, દેવતા

અન્વય દિવસે મન

પાને પત્ર સરથા નદ

મધુ છે કે અનુભવ અથવા

પતિત થઈને અનુભવ નદ તથા અ

રત્ની, પરાક્રમશાસી અને પ્રયત્ન ક્ષત્રિય તેજનો વિસ્તાર
 પજી થયો નહોતો અને ત્યાર પછી પણ થયો નહોતો; પરંતુ
 નહોતો વિષય એ જ કે એ બીજા જગતો સદુપયોગ થવાની સંભાવ-
 ના બહુ જ અંકુશ હતી; કારણ કે, જેઓ એ જગતો આધારસ્તંભો
 હતા તેઓ સર્વ આસુર પ્રકૃતિના હતા એટલે કે તેમના અગ્નિ, માંસ
 તથા મનન આદિમાં અહંકાર, દર્પ, સ્વાર્થ અને સ્વેચ્છાવાદનો જ
 ભંડાર ભરેલો હતો અને તેથી જ શ્રી કૃષ્ણે એ જગતો વિનાશ કરીને
 ધર્મશાન્ત્યની સ્થાપના ન કરી હોત, તો જ ત્યજ પ્રકારનાં પરિણામો
 કહેલાં છે તેમાંથી કોઈ પણ એક પરિણામ થયા વિના રહે તેમ હતું
 જ નહિ. સારાંશ કે, જો શ્રી કૃષ્ણે તેમના આસુર જગતો વિનાશ કરીને
 ધર્મશાન્ત્યની સ્થાપના ન કરી હોત, તો આપણી આ ભરતભૂમિ તે
 સમયે જ ઝડેઝડોના હસ્તમાં જઈ પડી હોત. અહીં એ વાતને સ્મ-
 રણમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે કે કુરુક્ષેત્રમાંના મદ્રાભારત નામક
 યુદ્ધની ઘટના આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે થઈ હતી અને ત્યાર
 પછી અહીં હજાર વર્ષો એટલે કે આજથી અહીં હજાર વર્ષ પૂર્વે ઝડે-
 ઝડો-મીઠા- નું સર્વથી પ્રથમ અને સરજી આક્રમણ સિન્ધુ નદનાં
 પરતીરપ્રાન્ત પર્વત પહોંચી શક્ય હતું એવી એ તો તત્કાળ જણાઈ
 આવે છે કે અર્જુનના હસ્તથી સ્થપાવવા ધર્મશાન્તે જેમાં બ્રહ્મનેજનું
 સંમેલન થયેલું હતું તેવા ક્ષાત્રનેજના પ્રભાવથી દેશને અહીં હજાર
 વર્ષ પર્વત સુરક્ષિત અવસ્થામાં રાખ્યો હતો અને ત્યાર પછી પણ
 તે સમયમાં ગંધારવડુ ક્ષાત્ર નેજ એટલા પરિમાણમાં અવગ્રિય રહ્યું
 હતું કે તેના ભજન અંગે પણ આજે જો હજાર વર્ષથી દેશને સુરક્ષિત
 રાખ્યો છે. ચન્દ્રગુપ્ત, પુષ્યમિત્ર, શમુદ્રગુપ્ત, ચિત્રમ, સંત્રામસિંહ,
 પ્રતાપ, રાઘવસિંહ, પ્રતાપસિંહ અને શિવજી દેવસિંહ મદ્રાપુરમાં
 એ ક્ષાત્રનેજના જગતી જ દેશનાં કુર્બાન ગાંધે ગંધારમાં જ્યાં હતા
 જે દિવસે ગુજરાતના યુદ્ધમાં અને મદ્રાગતી લડતમાં અહીંની મિત્રમાં
 તે ક્ષાત્રનેજના અગ્રિય ગુરુત્વ તથા તે જ વિશે શ્રી કૃષ્ણ

ના રાજનૈતિક કાર્યના મધુર દળ તથા પુણ્યનો ક્ષય થઇ ગયો અને તેથી ભારતવર્ષને વિશ્વની રક્ષા કરવામાટે પૂર્ણાવતારની આવશ્યકતા સ્વાભાવિક જ દેખાવા લાગી. તે અવતાર અત્યારે કોપાયણ બ્રહ્મતેજને જન્યત કરી ગયો છે અને તે જન્યત થયેલું બ્રહ્મતેજ પુનઃ ક્ષાત્રતેજને સંકલન કરી જનાવશે, એમાં લેશ માન પણ રાંસાય નથી. શ્રી કૃષ્ણે ભારતવર્ષના ક્ષાત્રતેજને કુરુક્ષેત્રના શોણિતસમુદ્રમાં ડૂબાવી દીધું નહોતું; કિન્તુ આશુરીય બળનો વિનાશ કરીને બ્રહ્મતેજ તથા ક્ષાત્રતેજ નામક ઉભય તેજની રક્ષા જ કરી હતી. શ્રી કૃષ્ણે આશુરીય બળથી મદોન્મત્ત થયેલા ક્ષત્રિયવંશના મંદારથી ઉદ્ધામ રજઃશક્તિને સર્વથા છિન્નભિન્ન કરી નાખી હતી, એ જો કે સત્ય છે; તથાપિ એવા પ્રકારના મહાવિપ્લવને જગાવી ઉત્કટ ભોગદારા આન્તરિક વિરોધનો ક્ષય કરી નાખવો અને ઉદ્ધામ ક્ષત્રિયકુળનો મંદાર કરવો, એ અનિષ્ટ પરિણામને ઉપજાવનારું કાર્ય છે, એમ તો કહી શકાય તેમ નથી જ, કારણ કે, આંતરિક વિરોધના કારણથી ઉપસ્થિત થયેલી રોમન ક્ષત્રિયકુળના નાશની અને રાજતંત્રસ્થાપનાની ઘટનાથી વિરોધ રોમન સામ્રાજ્ય અક્ષય વિનાશના મુખમાં જતું બની ગયું હતું તેમ જ ઇંગ્લેન્ડમાં એવે તમા રક્ત ગુલાબના આન્તરિક વિરોધના પરિણામે થયેલા ક્ષત્રિયકુળનાશથી ચતુર્થે એડવર્ડ, અષ્ટમ હેન્રી અને રાણી એલિઝાબેથ અત્યારના સુરક્ષિત, પરાક્રમશાલી તથા વિશ્વવિજયી ઇંગ્લેન્ડની ભિત્તિને અણી શક્ત્યાં હતાં. સારાંસ કે, કુરુક્ષેત્રના મુદ્દથી ભારતવર્ષની રક્ષા પણ એ જ પ્રકારે થઇ હતી.

અસ્તુ: કલિયુગમાં ભારતવર્ષની અવનતિ અથવા અધોગતિ થયેલી છે, એ તથ્યનો પ્રાપ્તિ પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી; કિન્તુ અવનતિ અથવા અધોગતિને ખેંચી લાવવામાટે ક્યાંય ભગવાનનો અવતાર થતો નથી; કારણ કે, ભગવાનનો અવતાર તો ધર્મની રક્ષા, વિશ્વની રક્ષા તથા લોકોની રક્ષામાટે જ થાય છે; કારણ કે, અત્યાર સખીમાં ભગવાનના જ જે અવતાર થયેલા છે તે સર્વ

આદિની રક્ષામાટે જ થયેલા છે. વિશેષતઃ ભગવાન પૂર્ણભૂતથી
કલિયુગમાં જ અવનવાં લગા એનું કારણ એ હતું કે કલિયુગમાં પ્રક-
તી અવનતિ કિંવા અધોગતિનો અધિક સંભવ હોય છે, સ્વાભા-
વિક જ અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે અને ધર્મના અધિકારની નુનતા
ધર્મની સ્થાપનામાટે અને કલિની મનિને અટકાવવામાટે એ પુન-
ર્મા જ ભગવાનનો વારંવાર અવતાર થાય છે. ભગવાદે શ્રી કૃષ્ણ
અવતાર હતા, તે વેળાએ કલિના રાત્રના આરંભનો સમય થયે
શુક્રો હતા; તથાપિ શ્રી કૃષ્ણના આવિર્ભાવથી ભવનીન મરેને કલિ
ગોતાના રાત્રમાં પદસ્થાપન કરી રાત્રો નદોનો અને શ્રી કૃષ્ણના
પ્રસાદ અથવા શ્રી કૃષ્ણની કૃપાથી જ પરીક્ષિત રાત્રને કલિને પાંચ
માસે દાન તરીકે આપીને તેના રાત્રવક્ત્રમાં જ તેના એકાધિપત્યને
એટલે કે તેની એકાધિની સત્તાને સ્થગિત કિંવા પરિજામીન કરી
રાખી હતી. જો કલિયુગમાં આદિથી અંત પર્વત કલિ સાથે માનવ-
જાતિનો ધોર સંપ્રાપ્તિ આત્મા કરે છે અને આપનો રહેવાનો છે તે
સંપ્રાપ્તિમાં માનવજાતિના સદાચક્ર તથા નામકરણે ભગવાનનો અવતાર
થયે હતો અને એ વિમુક્તિ કલિયુગમાં માનવજાતિમાટે અક્ષય
એ સંપ્રાપ્તિમાં ઉપકુળ થનારાં પ્રત્યેક, જ્ઞાન, ભક્તિ તથા નિષ્કામ
કર્મની તથા આપવામાટે અને રક્ષા કરવામાટે કલિના આરંભમાં જ
ભગવાને માનવચરીર ધારણ કરી હતી. ભારતવાંસી રક્ષા એ જ માનવ-
જાતિના કલ્યાણની ભક્તિ તથા માનવજાતિની આસાનું સ્થાન હોવાથી
કલિયુગમાં શ્રી કૃષ્ણે ભારતવાંસી કલિના મમત માનવજાતિની
રક્ષા કરી હતી અને તે માનવજાતિના સમુદાયમાં, જ્ઞાન જ્ઞાન-
લીલામાં તે કલિયુગ વિગત પુરું વિગતનો આરંભ કરી દીધો.

તૃતીય ક્રમ

દ્વિતીય અધ્યાય

સંજય ઉવાચ

તં તથા કૃપયાચિષ્ઠ મધુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।
વિપીદન્ત મિદં વાક્ય મુવાચ મધુમુદનઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું કે: “મધુમુદન શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનની કૃપાના આવેશને, તેનાં અશુભપૂર્ણ નેત્રાને તેમ જ તેના નિરાશાપૂર્ણ બાવને ભેદને તેને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું કે:—

શ્રી ભગવાનુવાચ

કુતસ્તા કદમલમિદં વિપમે સમુપસ્થિતમ્ ।
અનાર્ય જુષ્ઠમસ્વર્ગ્ય મયીર્તિકર મર્જુન ॥૨॥

શ્રી ભગવાને કહ્યું કે: “હે અર્જુન, આવા સંકટના સમયમાં અનાયોગ્યિત એટલે કે આર્યજનોભાટે અયોગ્ય, સ્વર્ગના માર્ગને! અવરોધક અને અપ્રતિષ્ઠિતને પ્રાપ્ત કરાવનાર આવો મોહ-ભ્રમ-તારામાં ક્યાંથી આવી ભરાયો વાર?”

શૈલ્યં માસ્ય ગમઃ પાર્ય નૈત્ત્વચ્યુપપચતે ।

હૃદ્રં હૃદયદૌર્યલ્યં ત્યત્ત્વોચિષ્ઠ પરંતપ ॥૩॥

“હે પૃથાકુત, તું કવીજ-પંડ-ન થા; દારજુ કે, એ પંડિતા તારાભાટે યોગ્ય નથી. હે યત્રુઓને દમનકાર અર્જુન, તું પોતાના હૃદ્ર મનની દુર્જનતાને ત્યાગી દે અને મુદ્ધ કરવાભાટે કામો મુદ્ધ જુ.”

શ્રી કૃષ્ણનું ઉત્તર

અર્જુન કૃપાળુ તા. છી મેઘાને પોતે જાને. અને તેના હૃદયમાં
અનિશ્ચય વિચાર મેળે તેનામાં જાણે રિપકે નેના માગ કી લીધે
દેખતી! એવી તેની દુઃખાવના અવસ્થા થા. પરી હતી એટલે તેની
આવી અવસ્થાને જોઈને ત્યાં ત્યાં જાણે નિવારી નાખવાના
આશયથી અનન્યાથી જા કૃપા પાતાના પ્રિય રાજા અર્જુનને
કૌનિયોધિન નિરુદ્ધર કૃપા કે જેથી ત્યાં ત્યાંમા મગ્ધરામાવ જનમ
થાય અને તે ર. જનમાવ ત મમત્ત. અગત્ય અત્યંતે મારીને દૂર
દટારી દે. આવા આશયથી જા કૃપા અર્જુનને મેળેથીને કૃષ્ણ કે:
“ જો, આ તારા પછીનો નંદકે. જ છે અને જેથી જ આવા સંકટના
મમયમાં તું પોતાનાં સુખને ત્યાંની દૃષ્ટિ અને પુરુષી વિમુખ મર્યાદા,
તે તેથી તારા પછીના મય જનો મત્ત. લવાનક વિપત્તિમાં આવી
પડવાનો અને તેમનો મવંનાન કર્મ જરૂર નંતવ અનિવાર્ય છે,
એનો વિચાર કર. રજુભિમા પોતાના પછીના અતીની વેળાએ ત્યામ
કરી દેવો એ તારા જેવા કૌટિલ્યશાવનસ અને વીરશિરોમજિને
શાભાવે તેડુ કાર્ય નથી અને તેડલામાટે તારામાં આવી કુર્મતિનો
આવિર્ભાવ કેમ અને ક્યાથી થયો છે, એનો જ જી રહીને મારા
મનમાં નિવાર થયા છે. અન્યાગેના તારા લાવ કુર્મજનાથી
લરેલો તથા પાપપૂર્ણ છે. અનાર્થજનો આવા લાવતી પ્રસસા કર
છે અને આવા લાવને વસ થઇ જાય છે: પરંતુ આંત્ર લાવ આર્થ-
જનમાટે સર્વજ્ઞ અયોગ્ય અને નામ્ય એટલામાટે છે કે એથી સર્વ-
પ્રાપ્તિના માર્ગમાં વિષ્ણુ આવે છે અને આ લોકમાનાં યસ તથા કીર્તિ
આદિના સર્વથા લેખ થઈ જાય છે.” એથી પછી આગળ વધીને
શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનનો વિનય મર્મલેદક નિરુદ્ધર કરતાં કહ્યું કે:
“ આવા પ્રકારની લાવતા ને કીર્તિ એટલે કે નપુમકને જ શાભા
આપનારી છે અને તું વીરકેટ, વિજેતા તથા કૃત્તીનો પુત્ર હોવા

જતાં આવાં વાક્યો ઉચ્ચારે છે એથી મને સખેદ આશ્ચર્ય થાય છે. અર્થાત્ હૃદયની આ દુર્બળતાને ત્યાગી દે, ઊડીને ઊભો થઈ જ અને પોતાના શીરોચ્ચિત કર્તવ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થા. ”

કૃપા અને દયા

કૃપા અને દયા એ બે ભાવનાઓ તે એકબીજાથી સર્વથા સ્વતંત્ર ભાવનાઓ છે અને તે એટલી સીમા પર્યન્ત કે ફેટલીક વાર કૃપા દયાની વિરોધિની ભાવના પણ થઈ શકે છે. આપણે દયાભાવને આધીન થઈને વિશ્વનું કલ્યાણ દરીએ છીએ એટલે કે, મનુષ્યના દુઃખ, નીતિના દુઃખ તેમ જ અન્યના દુઃખનું મોચન કરીએ છીએ; પરંતુ જો આપણે પોતાના દુઃખ અથવા તો કોઈ એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિના દુઃખને સહન ન કરી શકવાથી એ વિશ્વકલ્યાણને સાધવાના કાર્યથી વિમુખ થઈ જઈએ અને કેવળ પોતાના દુઃખને કિંવા અમુક એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિના દુઃખને નિવારવાના ઉદ્દેશમાં જ લાગી જઈએ; તો એ આપણો દયાભાવ નથી, કિન્તુ આપણામાં કૃપાનો જ આવેશ થયેલો છે એમ જ આપણે સમજવાનું છે. જો આપણે સમસ્ત માનવ-જાતિ કિંવા સમસ્ત દેશના દુઃખને નિવારવામાટે ઊભા થઈ જઈએ, તો જ તે આપણો દયાભાવ કહેવાય છે. રક્તપાતના ભયથી તેમ જ પ્રાણહિંસાના ભયથી જો આપણે તે પુણ્યકાર્યથી વિરત અથવા વિમુખ થઈ જઈએ અને જગત્ કિંવા જાતિના દુઃખની ચિરસ્થાપનાના કાર્ય-માં સહાયતા આપીએ, તો આપણે તે ભાવ સંસારમાં કૃપાભાવના નામથી જ ઓળખાય છે. લોકોના દુઃખથી દુઃખી થઈને તે દુઃખના નિવારણમાટે જે પ્રયત્ન પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તે ભાવને જ દયા નામથી ઓળખી શકાય છે. કાનરતા તે દયા નહિ, પણ કૃપા છે. દયા બળવાનનો ધર્મ છે અને કૃપા દુર્બળનો ધર્મ છે. ભગવાન બુદ્ધે દયાના આવેશથી પોતાનાં પુત્રકુલ, માતાપિતા તથા બંધુઓ

આદિને દુઃખી તથા હતસર્વસ્વ—જેમનું સર્વસ્વ હાર્જી ગયું હોય તેવાં નિરાધાર—કરીને વિશ્વના દુઃખનું નિવારણ કરવામાટે જ મૃદનો ત્યાગ કર્યો હતો તેમ જ તીવ્ર દયાના આવેશથી ઉન્નત થયેલી જગદંબા દાસીએ વિશ્વમાંના સર્વ અસુચને મંદારી પૃથ્વીને રક્ષાધારિત કરીને સર્વ જનોના દુઃખનું સર્વથા નિવારણ કરી નાખ્યું હતું. પરંતુ અર્જુને તો કેવળ દુપાના આવેશથી જ રક્ષોનો પરિત્યાગ કર્યો હતો.

જો ભાવને-દુપાના ભાવને-કેવળ અનાયો જ વખાણે છે અને કેવળ અનાયો જ આચરે છે; ધરણ કે, આર્થસિક્ષા અતિશય ઉદાર, પીડાયિત તથા દેવતાની સિદ્ધાંતી પ્રતિરૂપી કરનારી હોય છે. અનાય જનો મોઢ અથવા જમમાં પડીને અનુદાર ભાવને ધર્મ તરીકે ઓળખી ઉદાર ધર્મને ત્યાગી દે છે એટલે કે અનાય જનો રાગમ-ભાવને જ સર્વથા આધીન થઈને સર્વથી પ્રથમ કેવળ પોતાના, પોતાના પ્રિય જનોના, પોતાના પરિવારના તથા પોતાના કુળના કલ્યાણમાં જ દટિયાત કરે છે. વિશ્વવ્યાપક વિરાટ કલ્યાણને દેખતા નથી, દુપાના યોગે ધર્મથી પરાક્રમ્ય થઈને પોતાને પુરુષપ્રીત તરીકે ઓળખાવી ગર્વ દસાવે છે અને કોરવનધારી આર્થ જનોને નિષ્કુર તથા અધા-ર્મિક ક્રિયા પ્રાપ્તિ તરીકે ઓળખાવનાં તેમને સેસ માત્ર પણ મંકાય થતો નથી. અનાય જનો તામસ મોહમાં મુગ્ધ થઈને અપ્રતિનિ-નિરુત્તર નામથી ઓળખે છે અને સક્રમ પુરુષપ્રિયતાને ધર્મનીતિનું ઉચ્ચતમ આગમ આપી દે છે. દયા આર્થનો ભાવ છે અને દુપા અનાયનો ભાવ છે.

જે પુરુષ દયાવશ થઈને વીરભાવથી અનન્ય અકલ્યાણ તથા દુખનો નિનાશ કરવામાટે અકલ્યાણ માથેના પુદમાં પ્રવળ થાય છે; અને જે નારી દયાવશ થઈને અનન્ય દુખને પરાચરમાટે સુખના અદિમાં પોતાની મર્મ સંક્ષિપ્તોને વ્યથા કરી નાખે છે, તે મન્ય પુરુષ છે અને તે મન્ય નારી છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો મંદય

છે જ નહિ; પરંતુ જે પુરુષ કૃપાવશ થઈને પોતાનાં શસ્ત્રાગ્રનો પરિ-
ત્યાગ કરે છે, ધર્મથી વિમુખ થાય છે અને રક્તો જેસી પોતાના
મનમાં એમ જ માની લે છે કે: ‘હું મારું કર્તવ્ય કરું છું અને તેથી
હું જ પુણ્યવાન છું!’ તો તે પુરુષ પુરુષ નહિ, પણ કડીય, પંદ
અથવા નપુંસક છે, એમ જ માનવાનું છે; કારણ કે, એ ભાવ ક્ષુદ્ર
છે અને કેવળ દુર્બળતાને જ દર્શાવનારો છે. વિવાદ કદાપિ ધર્મ-ધર્મ
કરતો નથી. જે પુરુષ પોતાના હૃદયમાં વિવાદને આશ્રય આપે
તે પાપને જ આશ્રય આપે છે, એ નિઃશંક છે. ચિત્તની એ મંમિ-
નતાને કિંવા એ અશુદ્ધ તથા દુર્બળ ભાવને ત્યાગી દઈને યુદ્ધમાં
આગળ વધી કર્તવ્યના પાલનવડે વિશ્વની રક્ષા કરવી, ધર્મની રક્ષા
કરવી અને પૃથ્વીપરના પાપભારને ધટાડી દેવો, એ જ કૈયરકર છે
અને શ્રી કૃષ્ણના ઉપદેશનો એ જ મર્મ છે.

અર્જુન ઉવાચ

કથં भीष्ममहं संख्ये द्रोणञ्चमधુमुदन ।

इशुभिः मतियोत्स्यामि पूजार्हावरिमुदन ॥૪॥

અર્જુને કહ્યું કે: “હે મધુમુદન, હે શત્રુઘ્નહારક, ભીષ્મ તથા
દ્રોણ આદિ પૂજ્ય શરજન દેવાથી તેમની સાથે મારાથી બાજોવડે
કેવી રીતે મુદ્દ કરી શકશે વાર?” કારણ કે,

गुरुनहत्वा हि महानुभावान्
थेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।

इत्वार्यकामास्तु गुरु निदिव
भुञ्जीय भोगास्तुभिरमदिग्यान् ॥૫॥

“એ ઉદારવેના લીધે નથા દ્રોણ દંત્યાદિ ગુરુઓના વર્તનો
મર્મગ દળા જતો હોય, તો પૃથ્વીમાં ગુદના થવા કરતાં નિષ્ણ
માગીને ઉદરનિર્વાદ કરવો, એ વિશેષ ઐયરકર છે. ને દુ ગુરુઓની
હત્યા કરીશ, તો તેથી મારા ધર્મ તથા મોક્ષને દુ ખોઈ ભેરીય
અને માગ્યથી કેવળ અર્થ તથા કામનો જ ભોગ કરી શકાય; માત્ર
એટલું જ નહિ, પણ તે વિષયભોગ મધિરવડે રગાયલો અને કેવળ આ
પૃથ્વીમાં જ ભોગરી શકાય તેવો હોવાથી પ્રાણીઆત્મા સમય પૂર્વજ
જ રહેવાનો છે એટલે એ શુભભોગ પણ સાધ્ય નો નથી જ.”

ન ચેતદ્વિષઃ કનરણો ગરીયો
યદ્વા જયેમ યદિ ઘા નો જયેપુઃ ।

યાનેવ દત્વા ન જિજીવિષામઃ
તેઽસ્વસ્થિતાઃ પ્રમુલ્લે પાર્તરાષ્ટ્રાઃ ॥૬॥

“આ કારણથી આ પુદમાં મારો વિશ્વ દુઃખાયોગ્ય છે કે
પરાજય દુઃખાયોગ્ય છે, એ દુ જાણી શક્યો નથી. જેમનો વધ
કરવાથી આપણી કુવચની દુઃખાનો પણ મર્મમા દોષ ધર્મ જતાનો
છે તેઓ પોતે જ વિપ્લવીય સૈન્યના અમભાગમાં પુદમાં તેમજ થઈને
હાલેશ છે; તેઓ કૌરવેના મેનાવાયો છે.”

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વમાત્રઃ
પૃજામિ ત્વાં ધર્મસંપૂદ્ધેનાઃ ।

યચ્છ્રેયઃ સ્યાદિથિનં શ્રુદિ તન્મે
નિષ્પન્નેઽહં નાથિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥૭॥

“દીનતાના દોષથી મારો કાર્પણ્યમાત્ર અસાધ્યમાન ધર્મ મને
છે અને ધર્મ નથા અધર્મને આગળજાની મારી શ્રુદિમાં શ્રુદિ રહી

નથી; એટલામાટે હું આપને પૂછું છું કે મારું ક્રિય શાથી થવાનું છે એ આપ નિશ્ચયપૂર્વક મને જણાવો; ક્ષરણ કે, હું આપનો શિષ્ય છું અને અત્યારે આપનો શરણાગત છું એટલે મને જે યોગ્ય માર્ગ હોય તે દર્શાવો.”

नहि प्रपश्यामि ममापनुधात्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्न मृदं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८॥

“ભમે મને પૃથ્વીના નિઃકંટક રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય તેમ જ દેવોનું રાજ્ય પણ મને મળી જાય એટલે કે ઇન્દ્રપદ્મની પ્રાપ્તિ થતાં દેવેપર આધિપત્ય અભાવવાનો અધિહાર મારા હસ્તમાં આવી જાય, તો પણ આ શોક મારી સર્વ ઇન્દ્રિયોના તેજનું શોષણ કરી ભેશે એમ મને લગ્યાય છે અને એ શોકના નિવારણનો કોઈ પણ ઉપાય મારા જ્ઞેવામાં આવી શકે નથી.”

અર્જુનની શિક્ષાપ્રાર્થના

શ્રી કૃષ્ણની ઉદ્દેશને અર્જુન યથાર્થ સ્વરૂપમાં શમજી શકે એ નહિ અને રાજનૈતિક આપત્તિને જાણવાના કાર્યમાં વિચકન થઈ ગયો; પરંતુ એથી ઉપરાંત બીજી જે જે આપત્તિઓ હતી તે આપત્તિઓના કારણમાં કોઈ પણ ઉત્તર ન મળવાથી નિરિપેદક સિદ્ધાને મેગવવાના અશક્યથી તે શ્રી કૃષ્ણને પ્રાર્થનાના સ્વરૂપમાં અને સમજાવવાના અવધી કરવા સામ્યો કે “અ.કા એ તોફાને તો નું મુજબ કહેવો બીજાઈ વૃં કે કદનિય દોષા ખતા કૃષ્ણકા થા નું અન્યારે અનુ કહેવો વિરત્ત મત મેષે ૧૬ કે ૧૭ વર્ગન સર્વમા ચતુષ્ક્રમ, અર્જુનનિશ્ચય અને પદ્મવિરદ

ન ત્વેવાદં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાપિપાઃ ।

■ ચૈવ ન માર્ષિપ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥૧૨॥

“એમ કદાપિ હતું જ નહિ કે હું પૂર્વે નહોતો, તું પણ પૂર્વે નહોતો અને આ સર્વ રાગઓ પણ પૂર્વે અસ્તિત્વ ધરાવતા નહોતા તેમ જ એમ પણ થવાનું નથી કે આપણે સર્વે આ દેહને ત્યાગી દીધા પછી ક્યાંય હૃદયું જ નહિ (અર્થાત્ સરીરને ત્યાગી દીધા પછી આપણે અન્યત્ર ક્યાંય પણ જન્મ નહિ જ ધારીએ, એમ કદાપિ ખનવાનું નથી).”

દેહિનોઽસ્મિન્ યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।

તથા દેહાન્તરમાસિ ધૌરસ્ત્રઃ ન મુદ્યતિ ॥૧૩॥

“જેવી રીતે દેહમાં રહેલા આત્માને દેહદ્વારા બાલ્ય, યૌવન અને વૃદ્ધકય-જૂઠાવસ્થા- એ પ્રમાણે ત્રણ અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને આવી જાય છે; તેવી જ રીતે આત્માને અન્ય દેહ પણ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણીને ચાની જતો દેહાન્તરપ્રાપ્તિની એટલે કે મૃત્યુની વેળાએ મોહમાં પડતો નથી; અર્થાત્ મૃત્યુના કારણથી અશ્વપાત નથી કરતો.”

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌન્તેય ત્રીસોઽણ્ણમુરવદુઃસ્વદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિદસ્ય ભારત ॥૧૪॥

“મૃત્યુ જેવો કેઈ પદાર્થ છે જ નહિ; જે વિષયોના સ્પર્શથી ૧, ઉત્પન્ન થાય અને ૨, દુઃખ દંન્યાદિ સંકલ્પે ઉત્પન્ન થાય છે, તે ૩, સ્પર્શો અનિત્ય છે, એટલે કે આવે છે અને પાછા જાય છે; એટલામાટે એ સર્વ સંકલ્પોને અનિર્વચન યજ્ઞને મદલે લેવાનો અગત્ય છે.”

યે હિ ન વ્યયમન્તો પુરુષં પુરુષમ્ ।

સમદુઃસમુલ્લં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કન્વયતે ॥૧૫॥

“જે વિચરતુલિ પુરુષ એ સર્વ સ્વરોપિને ભોજવવા છતાં પણ અધિષ્ઠા નથી થતો એટલે કે જે વૈવેચીત પુરુષને એ વિચરો અથા આપી શકના નથી અને જે સુખ તથા દુઃખને સમભાવથી સ્વીકારી લે છે; તે જ પુરુષ મનુષ્ય પર વિજ્ય મેળવીને મોક્ષપ્રાપ્તિનો અધિષ્ઠારી થઈ શકે છે.”

નાસતો વિષયતે ભાવો નાભાવો વિષયતે સતઃ ।

લભયોરાપિ દૃષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયો સ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥૧૬॥

“જે અસત્ છે તેનું અસ્તિત્વ હોતું જ નથી અને જે સત્ છે તેનો વિનાશ હોતો નથી; તથાપિ સત્ તથા અસત્ ઉભયનો અન્ત તો શ્યામ છે જ, એ તત્ત્વજ્ઞોના જાણવામાં આવી ચૂક્યું છે.”

અવિનાશિ સ્તુ તદ્વિદિ યેન સર્વ મિદં તતમ્ ।

વિનાશમન્યયસ્યાસ્ય ન કથિત્કર્તુમર્હસિ ॥૧૭॥

“જિનુ જેણે આ સમસ્ત દુઃખ જન્મતો પોતામાં જ વિસ્તાર કર્યો છે તે આત્માનો કદાપિ ક્ષય થતો નથી એટલે કે તેનો નાશ જિના ખરેખર ઓળખી પણ કરી શકતો નથી.”

જેના મોક્ષનો ૧૫. મોક્ષમાન્ય તિલક એવો અર્થ આપેલા છે કે જે નથી, તેનામાટે તે સમગ્ર જીવન મર્ત્યમાં અને જે છે (સત્ છે) તે નથી એમ શાની પુરુષ પ્રમાણે તાત્ત્વજ્ઞાને સ્વીકારીને (સત્ અને અસત્) એ ઉભયને કરી રહ્યો છે; પરંતુ જેઓ વાસ્તવિક રહિત પુરુષી અર્થ ન જાણે તેઓ મૃત કે અવિન આત્મા માટે પૂર્વ કે પશ્ચાત્ નથી કરતા.”

અન્તવન્ત ઇમે દેદા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।
અનાશિનોઽપમેયસ્ય તસ્માપુદ્ગમ્ ભારત ॥૧૮॥

“નિત્ય દેદાગ્રિન આત્માના આ સર્વ દેદાનો તો અન્ન
મયાનો જ છે; પરંતુ આત્મા પોને અર્થમ તથા અનશ્વર દેવાથી,
દે ભારત (અર્જુન), તું જાકે અને પુદ્ગમાં પ્રવૃત્ત થા.”

ય एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥૧૯॥

“જેઓ આત્માને હન્તા-હણનારો-કહે છે તેમ જ જેઓ
દેહના નાશથી આત્માને હણાયતો માને છે, તેઓ ઉભય જ્ઞાન્ત તમ”
અર્થ છે, એમ જ માનવાનું છે; કારણ કે, આત્મા કોઈને
પણ નથી અને કોઈથી હણાતો પણ નથી.”

न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा नभूयः ।
अजो ^ ;
[જો

શામાંનિ ત્રીર્માને યથા ચિદાપ
 નવાનિ શુદ્ધાનિ નગોઽવગાણિ ।
 નથા ત્રર્ગરાણિ વિદાપ ત્રીર્મા
 વ્યવ્યાનિ મંથાનિ નવાનિ દેહી ॥૨૨॥

“જેવી રીતે મનુષ્ય કાનુ પચે તે ત્યાગીને અન્ય નીતિ કરે તે
 પરિધાન કે છે: તેના જ રીતે કાનુ (આત્મા) કાનુ દેહને ત્યાગીને
 અન્ય નીતિ દેખે તે પામળ કરી લે છે.”

નૈનં હિન્દાન્નિ ગ્રશાણિ નૈનં દદાતિ પાવક: ।
 ન ચૈનં હેદયન્ત્યાપો ન ગોપયતિ મારુત: ॥૨૩॥

“એ-આત્મા-ને રમેષ હેદી રક્તાં નથી, અગ્નિ જાગી રહે
 નથી, જગ ભીંગતી રહેતી નથી અને ચાપુ મુકી કરી રહેતી નથી.”

અચ્છેયોઽયમદાપોઽયમહેયોઽજોપ્ય એવ ચ ।
 નિત્ય: સર્વગત: સ્થાણુચ્છોઽયં સનાતન: ॥૨૪॥

“આ” “જ” [હેદય નહિ તેવું], અદ્યથ [બને નહિ
 નહિ તેવું] અને અજોપ્ય [મુકાય નહિ
 નહિ] આપક, સ્થિર, અચ્છેય તથા સનાતન છે.”

અન્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।
 વિદિતૈનં નાનુચોચિતુર્મહસિ ॥૨૫॥

અન્યકા (કેવ અથવા આકૃતિ ન હોવાથી દેહના નહિ
 પાનમાં ન આવી રહે તેવું) અને અવિદ્યર્થ (કેવ
 અને પ્રાપ્ત ન થવાને) હેદયક છે: એટલે તે અ-
 વિદ્યર્થને ગણના ન કરવા પરિવ્રાજ કરી દે.”

ગીતાની વૃત્તિ

અથ ચૈનં નિત્યજાતં નિન્યં ના મન્યતે મૃતમ્ ।
તથાપિ ત્વં મદાવાહો નૈનં શોચિતુર્મદસિ ॥૨૬॥

“અને તે મદાવાહો, તું દહાડિયો એમ માનતો હોય કે
(આત્મા) પારંવાર જન્મને ધારે છે અને મરતો રહે છે; તો પણ
તારે શોક કરવો સર્વથા અર્થ નથી અંગામ્ય છે.”

જાતસ્ય દિ ધ્રુવો મૃત્યુ ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।
તસ્માદપરિહાર્યર્થે ન ત્વં શોચિતુ મદસિ ॥૨૭॥

“જેનો જન્મ થયો છે તેનું મૃત્યુ પણ અવશ્ય થાય છે અને
જેનું મૃત્યુ થાય છે તેનો પુનઃ જન્મ થયા વિના રહેતો જ નથી;
અર્થાત્ મૃત્યુ દેવનું અપરિહાર્ય પરિણામ હોવાથી તેનો શોક કરવો એ
સર્વથા અનુચિત છે, એમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ.”

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।
અવ્યક્તાનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥૨૮॥

“હે ભારત, સર્વ પ્રાણીઓ આદિ અથવા આરંભમાં અવ્ય-
ક્ત-અસ્પષ્ટ-હોય છે; મધ્યકાળમાં તેઓ અક્ત-સ્પષ્ટ-થાય છે અને
વળી પછી અંતકાળમાં પણ તેઓ અવ્યક્ત થઈ જાય છે; આવો
સ્વાભાવિક ક્રમ હોવાથી એ રિત્યના શોકનું કાંઈ પણ કારણ છે
જ નહિ.”

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કાશિદેન-
માશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।
આશ્ચર્યવચ્ચૈન મન્યઃ શૃણોતિ

શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કાશિવ ॥૨૯॥

“કાશિ અમાને આવી ગયાન નિહાળે છે, કાશિ આ-”

મરુતિને તત્તુમાર નેનું રાગુન કાં રે: કોઈ આગમેવારિયો તત્તુ નરિ
 નેની કમા માંમો રે અને રોડ ને: વાંતી માખણા ॥ ૧૧ ॥ પજુ આખરે
 મરુતી સરના નાંદી. "

દેહી નિવ્ય મન્યોડય દેહે તર્કિય ભારત ।

તસ્માન્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં જોગિતુ મર્હસિ ॥૩૦॥

" આ-મા ગદ્ય મન કા મર્ના દેદમા અત્યથા રોડા ડે, એટલે
 કે આ-માનો કોઈની વાં કડી સરનો ૦ નાંદી એટલામાટે મર્દ પ્ર-
 છીઓમાટે કોઈ પજુ પ્રકારનો ગાક કા ના. એ સવ થા અનુચિત તથા
 અગોચ્ય કાર્ય છે. "

મૃત્યુની અસત્યતા

અત્યુનનું કથન સામગ્રીને શ્રી કૃષ્ણના મુખમંડળમાં દાસ્તના
 ભાવનો પ્રકાર થયો અને તેમનું એ દાસ્ત રમમ્ય એટલે કે પ્રસન્ન
 દર્શક હતું; કારણ કે, અત્યુનના જમને માનવજાતિનો પુગલત જમ
 જાગીને જ અન્તર્યામી શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા દત્ત્યા હતા. પરંતુ એ
 જમનો પજુ શ્રી કૃષ્ણની માયાના પરિણામે જ ઉદ્ભવ થયો હતો
 એટલે કે એ શ્રી કૃષ્ણની પાતાની માયાનું જ પરિણામ હતું; કારણ
 કે, દુ:ખ તથા દુર્લભતાના ભાગ તથા સવમદાર વિચિત્રા અશુભ ક્રિયા
 અકલ્યાણનો દાય કરવામાટે લગવાને અનુચ્ચ માગને એ માયાનાં વરી-
 જૂત દાસ બનાવી દીધા છે. પ્રાણની મમતા, મૃત્યુનો ભય, મુખ તથા
 દુ:ખની આંત્રીનતા અને પ્રિય તથા અપ્રિયનો ભેદ દત્ત્યાદિ અસાધનો
 અત્યુનના ઉદ્ગારમાં -૫૯ પ્રકાર થયો હતો; અર્થાત્ એ અસાધનો
 માનવ ભુદ્ધિમાંથી દૂર દરતીને જગતને અશુભના બંધનથી મુક્ત
 કરવાની અન્યન્ત આવશ્યકતા દેવાથી એ શુભ કાર્યને સરથા અનુ-
 ચર કરી પો નેની આત્મા દિવા પાંચિયતિને મરુતુ કરવામાટે જ

શ્રી કૃષ્ણ અવતર્યા હતા અને તેમણે ગીતાનો પ્રકાશ કર્યો હતો. દિનુ પ્રથમ અર્જુનના મનમાં જે જામ્યો હતો તે જામ્યો જોગદાર કાલ કરવાની અધિક આત્મચક્રના દલી; કારણ કે, અર્જુન શ્રી કૃષ્ણનો ગણ્યો હતો અને સમગ્ર માનવજાતિનો પ્રતિનિધિ હતો એટલે કે તે કોઈ પાત્ર દોષથી સર્વથી પ્રથમ તેના સમક્ષ ગીતાનો પ્રકાશ કરવાનું શ્રી કૃષ્ણે ઉચિત પાર્યુ હતું; તથાપિ શોકનો વિષય છે કે અર્જુન મદ માનવજાતિ ગીતાના સત્ય અર્થને સમજી લેવામાટે ગોચર થઈ નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અર્જુન પોતે પણ ગીતાના મંપૂર્ણ અર્થને સમજી શક્યો નહોતો. જે શોક, દુઃખ તથા કાતરતાનો અર્જુનના મનમાં ઉદ્ભવ થયો હતો, તે જ શોક, દુઃખ તથા કાતરતાને માનવજાતિ અત્યારથી કલિયુગમાં મંપૂર્ણ ભાવથી જોગવાની આવી છે અને કલિયુગના ધર્મ પ્રેમદ્વારા, બ્રાહ્મ ધર્મ દ્વારા તથા કસ્ત્રામ ધર્મ ચક્રિતદ્વારા માનવજાતિના એ દુઃખ-ભોગને ધટાડવામાટેના પ્રયત્નો કરેલા છે અને અર્જુન એ સર્વ ધર્મો માનવજાતિના એ દુઃખભોગને ધટાડવામાટેના પ્રયત્નો કરે જાય છે. જે દિવસે મહાભારત નામક ભયાનક યુદ્ધનો આરંભ થયો તે દિવસે કલિયુગનાન્તર્ગત પ્રથમ ખંડનો એટલે કે સત્યયુગનો આરંભ થવાનો હતો અને ભગવાન ભારતને દિવા કુરુજાતિના વંશધરોને ગીતાનું જ્ઞાન આપવાના હતા એટલે જો તેઓ ગીતાના સત્ય અર્થને સ્વી-

* કલિયુગના પ્રથમ ખંડ તરીકે સત્યયુગના આરંભનો એવો અર્થ સ્વીકારવાનો છે કે, સત્યયુગ આદિ યુગ દોષથી સત્યયુગના અધિકારકાળ-માં અન્ય કોઈ યુગની સત્તા દોષી નથી; પરંતુ ત્યાર પછીના ત્રેતાયુગમાં પ્રથમના અર્ધકાળમાં સત્યયુગની સત્તા દોષ છે; દ્વાપરયુગના એક વૃત્તિયાંસ કાળમાં સત્યયુગની, ત્યાર પછીના વૃત્તિયાંસ કાળમાં ત્રેતાયુગની અને એકિમ ભાગમાં દ્વાપરની પોતાની સત્તા દોષ છે અને કલિયુગના આરંભમાં સત્યયુગની, ત્યાર પછી ત્રેતાયુગની, પછી દ્વાપરની અને અંતમાં કલિની પોતાની સંપૂર્ણ સત્તા વિસ્તરે છે.

મનિ તત્કાલા તોલમા મમર્ષ માત્ર. એ તેના પોતે ભાગ્યદર્શનું
કમળનું નિર્મિત દર્શ. માત્ર એટલું જ નહિ. પણ તેની મમત્ત
વિષયા કાલપણી પણ તેણી મંચાલ દેશે.

જો કુળ અર્જુનને મંત્રાદિને કરેલા જાણ કે ને અર્જુન,
જો જોઈ એક વચન પડિત પ્રમાણે થાય તથા પુણ્યના વિચારોને
મનનિવરણ કરે છે, જ્યન તથા મગજના વચન પ્રતિપાદન કરે છે તેમજ
જનનિવારણ થાય તથા અકાળાનું કારણોને દર્શાવવાની કેટલી પણ
કરે છે; પરંતુ તાગ કથનમાં કથાન પણ પ્રાપ્ત અપાયા સન જાનતો
અંસ મગજ વંચામાં આવી શકતો નથી. માત્ર એટલું જ નહિ, પણ
તારો પ્રત્યેક ઉદ્ધાર ધોર અતાવતી જ બંડો છે. અર્થાત્ જુ' ૨૫૮
શબ્દોમાં એમ જણાવી દે કે 'મારે તરફ દુર્ગંજ છે અને તે શોક
વડે કાતર થયેલું છે તેમજ મારી શુદ્ધિ કર્મજાતી પરાક્રમ્ય થયેલી
છે; કારણ કે, જાતી જનોની બાળામાં અત મનુષ્ય પ્રમાણેના તર્ક-
વિતર્ક કરવાનું અને તેમ કરીને પોતાની દુર્જનતાનું સમર્થન કરી
બતાવવાનું કાંઈ પણ પ્રયોગન નથી. મનુષ્ય માનના તદ્દયમાં શોક
તો ઉત્પન્ન થાય છે. જન મનુષ્ય માત્રને મનુષ્ય તથા વિચ્છેદની ધટના
અત્યંત ભયકર જણાય છે. સર્વ મનુષ્યોને જ્યન મૂલ્યવાન દેખાય
છે, શોક અમુલ્ય દૃષ્ટિભાવર થાય છે, કર્તવ્ય કોર જણાય છે અને
સ્વાર્થસિદ્ધિ અત્યંત મધુર લાગે છે. સારાસ કે, એ સર્વ વિધારોને
વશ થઈને મનુષ્યો વધાપ્રત્યેક દર્શ દર્શાવે છે, દુઃખ દર્શાવે છે, હમે
છે અને અધુપાત કરે છે; તથાપિ એ સર્વ તત્ત્વોને માર્ગજાનમાંથી
ઉત્પન્ન થયેલી તરફિ જ જાણાવતુ નથી. જેનામાટે શોક કરવો સર્વથા
અનુચિત તથા અનાવરત્યક છે તેનામાટે જુ' ગ્રામ્ય સમુદમાં દુખી
મથો છે; પરંતુ જેઓ વાચનાત્ક જાતી હોય છે તેઓ મન વ્યક્તિ
દિવા હવિત વ્યક્તિ અદિ શોખમાટે પણ શોક કરતા જ નથી;
કારણ કે, તેઓ એ તત્ત્વને સારી રીતે જાણના હોય છે કે, મનુષ્ય
નથી, વિચ્છેદ નથી અને દુઃખ પણ નથી; આપણે મર્વ અમર

છીએ, આપણે વિરહાસ એક છીએ, આપણે આનંદનાં મંત્રાન છીએ, અમનનાં મંત્રાન છીએ અને જીવન તથા મરણ શાંત આપણે આ પૃથ્વીમાં આંખમોચામળીની રમન રમતા આવ્યા છીએ; પ્રાંતિની વિચારનાદકાગામાં આપણે દારપ તથા મેદાનો અભિનય કરીએ છીએ અને શત્રુ તથા મિત્ર આદિને મળવી પુરૂ તથા શાન્તિ અને પ્રેમ તથા ક્ષમના રસનો આસ્વાદ લઈએ છીએ. આપણે અત્યાદે તે અસ્પ કાળ પર્વન્ત અદી છીએ, પણ આવની કાલે કે પરમ-દિવસે આ દેહનો ત્યાગ કરીને આપણે ક્યાં જઈશું, એ આપણે જાણતા નથી; અર્થાત્ એ દારણથી આ મૂર્ચ આપણી અનન્ત ક્રિયાઓમાંના એક મુદ્દર્ત માત્રના કિંવા સંજીવ ખેતો જ છે; મોત દેહકાં કાળના જ ભાગ છે. આપણે હતા, આપણે છીએ, અને આપણે હમણું એટલે કે અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો આપણે સનાનન, નિત્ય તથા અનશ્વર હોવાથી દર્શ પણ કાળમાં આપણો અભાવ છે જ નહિ. પ્રકૃતિના કંથર આપણે જ છીએ, જીવન તથા મરણના કર્તા આપણે જ છીએ, આપણે ભગવાનના અંશ છીએ અને ભૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્યકાળના અધિકારી પણ આપણે જ છીએ. જેવી રીતે દેહને જાત્ર, યૌવન તથા વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે તેવી જ રીતે દેહાન્તરની એટલે કે અન્ય દેહની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. મરણ તો એક નામ માત્ર જ છે અને તે મરણનું નામ સંભળીને જ આપણે ભયભીત તથા દુઃખી થઈએ છીએ; કારણ કે, મૃત્યુની વાસ્તવિકતા જે આપણા જાણવામાં આવી જાય, તો પછી ભયભીત કે દુઃખી થવાનું કંઈ પણ કારણ રહેતું જ નથી. આપણે જે જાળ-કની જાત્રાવસ્થાના લોપને તથા યૌવનકાળમાંના પ્રવેશને મૃત્યુના નામથી જાણીને રોના રોતા એવા દેહારો કાઢીએ કે: ‘હાય કે અમારો તે પ્રિય જાળક ક્યાં ગયો; કારણ કે, આ યુવક અમારો તે પ્રિય જાળક નથી; અમારો તે સુંવર્ણનો મન્દ્ર ક્યાં ચાલ્યો ગયો?’ તો આપણા એ વ્યવહારને સર્વ જંગો દાર્મજનક તથા ધીર અસાન-

૧૦૪

મૂલક નદિ કહે કે શું? કારણ કે, જે અવસ્થાન્તરપ્રાપ્તિ પ્રક્રિયા
નિયમ છે અને તેથી વસ્તુતઃ બાળકના દેહમાં તેમજ યુવકના દેહમાં
એક જ પુરુષ બાલ પરિવર્તનથી અતીત થઈને સ્થિરભાવથી રહેશે
છે. સારાંશ કે, યાત્રી જનો સાધારણ સ્થિતિના મનુષ્યોના મરણ-
વિભાજક ભવ તથા દુઃખ આદિને લેઈને નેમના જે અવધારને ઉપર
જણાવ્યા પ્રમાણે જ દાખ્યમનક તથા ઘોર અજ્ઞાનમૂલક પ્રમાણી લે
છે; કારણ કે, તેમનો તો એવા દૃઢ નિશ્ચય થયેલો હોય છે કે
'દેહાન્તરપ્રાપ્તિ પ્રક્રિયા નિયમ છે અને તેથી સ્થૂલ દેહમાં તથા
સૂક્ષ્મ દેહમાં એક જ પુરુષ બાલ પરિવર્તનથી અતીત થઈને સ્થિર
ભાવથી રહેશે છે. આપણે અમૃતનાં મંથન દોષથી મરનાર કાણ
છે અને મરનાર કાણ છે? મૃત્યુ આપણને સ્પર્શ માત્ર પણ કરી
શકે તેમ નથી; કારણ કે, મૃત્યુ એક પ્રકારનો મિથ્યા ધ્વનિ
માત્ર છે, મૃત્યુ એક શ્રમ છે અને વસ્તુતઃ મૃત્યુ જેવો કોઈ પદાર્થ
અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી.

માત્રા

પુરુષ અમર છે અને પ્રકૃતિ મગ છે. અને મગ પ્રકૃતિમાં
અમગ પુરુષ અવસ્થિત છે. આ કારણથી પ્રકૃતિસ્થ-પ્રકૃતિમાં રહેલો-
પુરુષ પાંચ દિવ્યોદાગ જે કાંઈ પણ રહે છે. મામત છે, મુષિ છે,
સ્વાદ લે છે અને સ્પર્શથી અનુભવે છે તેના ઉપનોગમાટે પ્રકૃતિનો
આશ્રય લે છે. આપણે રૂપને જાણીએ છીએ, રાગને સાંભળીએ
છીએ, મધને સ્પર્શીએ છીએ, ગમનો ચૂસ લઈએ છીએ અને
સ્પર્શને અનુભવીએ છીએ એટલે કે, શબ્દ, રાગ, રૂપ, રસ અને
ગંધ જે મગના તત્ત્વોના દિવ્યભોગના વિષયો છે. પણ દિવ્ય
જે મન તે મનનો નિરિદ્ધિ વિષય નથી છે અને પ્રકૃતિનો વિષય
વિન્ના અથવા વિગત છે. અમર પદ્મ ન-માગ, મંદાગ તથા
મિન્નાનો અનુભવ તથા ઉત્તેજન દુઃખમાટે પુરુષ તથા પ્રકૃતિનો

પરપર મેલોગ તથા તેમની અનન્ય કીધા થાય છે. એ બેલ કિંચા ઉપભોગ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બેલી રીતે કિધા એટલે કે એ પ્રકારે છે. શુદ્ધ ભોગમાં કુખ તથા દુઃખનું અનિત્ય હોવું નથી અને પુરુષનો ચિરંતન સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ અનંદ જ હોય છે. પણ અશુદ્ધ ભોગમાં કુખ તથા દુઃખનું અનિત્ય હોવું હોવાથી કીનવન્ય તથા ઉબગુના, કુપા તથા ગિપાશા અને દર્દ તથા મોહ ઈત્યાદિ દંદા અશુદ્ધ ભોગીને વિચ્છિન્ન તથા વિમુક્ષ કરી નાખે છે. અશુદ્ધતાનું જે દાર્ઢ કારણ હોય, તે તે જ્વગ દામન જ છે અને તેથી સર્વ કામી-દામન ધરાવનાર-અશુદ્ધ હોય છે અને જેઓ મર્યાદા નિર્દામ છે તેઓ જ માત્ર શુદ્ધ હોય છે. દામનના મોઝે રામ તથા દેવ હિતમ થાય છે, રામ તથા દેવને વશ થનાં પુરુષ વિષયમાં આસક્ત થાય છે, અને આસક્તિનું પરિણામ બંધન વિના બીલું કાંઈ પણ હોવું જ નથી. પુરુષ એક વાર જ્યાં વિચ્છિન્ન તથા અશુદ્ધ ધર્મ લાય છે એટલે પછી વ્યથા અને યંત્રજાવડે અત્યંત કસેસ પામવા છતાં પણ આમકિત વિષયક અભ્યાસના હોવાના પરિણામે તેનાથી હોભ, વ્યથા તથા યંત્રજાના કારણનો પરિત્યાગ નથી કરી શકતો તે નથી જ કરી શકતો.

સમસાવ

શ્રી કૃષ્ણે આત્માની નિત્યતાનો ઉલ્લેખ કરીને પછી અજ્ઞાનના બંધનને શિથિલ કરવાનો ઉપાય દર્શાવ્યો હતો. માત્રા એટલે કે વિષયોનો જે નાનાવિધ સ્પર્શ તે જ કુખ તથા દુઃખ ઈત્યાદિ દંદનું કારણ ધર્મ પડે છે અને એ સર્વ સ્પર્શો અનિત્ય હોવાથી તેમનો આરંભ પણ છે અને અન્ત પણ છે એટલે તેમને અનિત્ય જાણીને તેમનામાંની આસક્તિનો પરિત્યાગ કરવો જ જોઈએ; કારણ કે, અનિત્ય વસ્તુમાં આસક્ત થઈને તેની પ્રાપ્તિથી દર્દ દર્શાવેલો અને તેના નાશ કિંચા અભાવથી દુઃખ તથા ત્રાણને આધીન થવું, એ

અવરથાને જ અજ્ઞાનના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અજ્ઞાનવડે અનન્યર આત્માનો સનાતન ભાવ તથા અન્તય આનંદ આચ્છાદિત કિંવા આચ્છન્ન થઈ જાય છે અને કેવળ દાષ્ટાંશથીભાવ તથા વાંતુમાં શંકા થતાં તેના નાશ કિંવા અભાવથી મનુષ્ય દુઃખ તથા શોકનો સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે. અર્થાત્ પ્રમિદ ન થતાં જે પુરુષ વિષયોના સર્વ રૂપોને સહન કરી શકે છે એટલે કે હૃદય મધ્યમાં દેવતા છતાં પણ સુખ તથા દુઃખ, શીતલતા તથા ઉષ્ણતા, પ્રિય તથા અપ્રિય, કષ્ટાણુ તથા અકષ્ટાણુ અને સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં કંઈ કિંવા શોકનો અનુભવ ન કરીને સમાનભાવથી પ્રકુર મિત્ર તથા હસિત મુખવડે એ રૂપોને સ્વીકારી શકે છે, તે પુરુષ રામ તથા દેવ આદિના બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે અને અજ્ઞાનના બંધને તોડીને સનાતન ભાવ તથા આનંદની પ્રાપ્તિના સામર્થ્યને મેળવી શકે છે. — 'એમૃતત્વાય કરુણતે' ॥

સમતાનો શુભ

શ્રીમદ્ બખ્શીશ્રીતાની મર્વથી પ્રથમ જે શ્રદ્ધ પણ શિક્ષા દેવા, તો તે શિક્ષા સમતા જ છે. સમતા જ ગીતોક્ત સાધનોની પ્રતિષ્ઠા છે. શ્રીક રેડાઈફ શંખરાયે ભારતવર્ષમાંથી એ સમતા કિંવા અભાવનું શિક્ષણ લઈને યુરોપમાં સમતાવાદ કિંવા સામ્યવાદનો પ્રચાર કર્યો હતો અને શ્રીક દાર્શનિક એપિક્યુરમે શ્રી દુષ્કળના ઉપરેશની એક વિચારને વળગીને શાન્તભોગવાદ કિંવા શાન્તભોગના શિક્ષણ-
Epicureanism-નો પ્રચાર કર્યો હતો. એ બંને મનો એટલે કે સામ્યવાદ અને ભોગવાદ પ્રાચીન યુરોપના ઐતર્થિક મનો તરીકે વિખ્યાત હતા અને તેથી વર્તમાન યુરોપમાં પણ તેમણે નહીં આશર પારણ કરીને Puritanism અને Paganism નામક ચિર કદબાવને ઉત્પન્ન કરી દીધા છે. પરંતુ ગીતોક્ત સાધનમાં સામ્ય તથા શાન્ત કિંવા શુદ્ધ બોય એ ઉભય એક જ અર્થને

દર્શનનારા સખ્તો છે; કારણ કે, સમતા કારણ છે અને શુદ્ધ ભોગ કાર્ય છે. સમતાના મોઝે આસક્તિ મરી જાય છે અને રાગ તથા દ્વેષ આદિ શમી જાય છે એટલે એ આસક્તિના નાશ તથા રાગદ્વેષ આદિના શમનથી સ્વાભાવિક જ શુદ્ધતાનો જન્મ અથવા આવિર્ભાવ થાય છે. શુદ્ધ પુરુષનો ભોગ કામના તથા આસક્તિથી રહિત હોવાથી સર્વથા શુદ્ધ હોય છે. સમતાનો પ્રધાન ગુણ એ જ છે કે આસક્તિ તથા રાગદ્વેષ સમતા સાથે એક જ સ્થાનમાં કદાપિ રહી શકતાં નથી અને તેથી સમતા જ શુદ્ધિનું ખીજ છે.

દુઃખનિવારણનો ઉપાય

ગ્રીક દૈદાઇક સંપ્રદાયનો મોટામાં મોટો પ્રમાદ એ થયો હતો હતો કે દુઃખપર વિજ્ય મેળવવાના એટલે કે દુઃખનિવારણના યોગ્ય ઉપાયને તે જાણી શક્યો નહોતો. આ કારણથી દૈદાઇક સંપ્રદાયના અવર્તકો તથા અનુયાયીઓ દુઃખનો નિમદ કરીને, દુઃખને છુપાવીને તથા ચરણ તળે અગદીને દુઃખપર વિજ્ય મેળવવાની એજા કરતા હતા. પરંતુ ગીતામાં એક સ્થળે કહેલું છે કે: “**प्रकृतिं यावन्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ?**” “જ્યાં સર્વ પ્રાણીઓ પોતાની પ્રકૃતિને જ અનુસરતા હોય, ત્યાં નિમદ શું કરી શકે તેમ હવું વાર? અર્થાત્ દુઃખના નિમદથી મનુષ્યનું હૃદય શુદ્ધ, ક્રોધ તથા પ્રેમગત્ય થઈ અપ્રાપ્ત કરીશ નહિ, શરીરને નહિ, આ

દુઃખર વિગ્ધ મેગત્યનો કિંવા દુઃખતા નિવારજુનો એ યોગ ઉપાય નથી. દુઃખને પગલિલ કરવામાટેની એ યોગ દિશા નથી. સારાંચ કે, દુઃખર વિગ્ધ મેગત્યનો એ કેઈ પણ યોગ ઉપાય હોય, તો ને કેવળ જ્ઞાન, જ્ઞાનિ તથા મમતા જ છે. મરંથા જ્ઞાન બદાળી સુખ તથા દુઃખનો સ્વીકાર કરી તેને એ જ દુઃખનિવારજુનો યોગ માને છે. પ્રાણમાં થતા સુખ તથા દુઃખતા મંચારને અટકાવશે નહિ અને જુદિને ચગવા દેવી નહિ, એના જેવો દુઃખનિવારજુનો અન્ય કેઈ માને જ નથી. જુદિ, ચિત્ત કિંવા પ્રાણ એમાંનું કેઈ પણ સમનાનું સ્થાન નથી; જુદિ સમ થાય છે અથવા સમનાને પારજુ કરી સે છે એટલે ચિત્ત તથા પ્રાણ પોતાની મેળે જ સમ બાવને સ્વીકારી સે છે; અર્થાત્ પ્રેમ ઇત્યાદિ પ્રતિનિવન કિંવા નૈમર્મિક પ્રતિભો સર્વથા સુકાર્ષ જતી નથી, મનુષ્ય પાપાણુના રૂપમાં ફેરવાઈ જતું નથી કિંવા જડ અને ચેતન શ્વેદન થઈ જતું નથી; કારણ કે, 'મૃત્તિ યાન્તિ મૃતાન્તિ'—અર્થાત્ પ્રેમ ઇત્યાદિ પ્રતિ તે પ્રતિતિની ચિરંતન પ્રતિ દોવાથી તેના દમ્ભમાંથી મુક્ત થવાનો, પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જતું, એ જ એક માત્ર ઉપાય છે. પ્રતિનિવ મપ્પમાં રહીને પ્રતિતિનો મરંથા ત્યાગ કરી સકાય, એ સર્વથા અશક્ય તથા અમંભવનીય છે. જો આપણે કામગનાનો પરિત્યાગ કરીયું, તો તે દુઃખ અંતરમાં એકત્ર થઈ રહેશે અને અલક્ષ જાવથી પ્રાણને શુષ્ક કરી નાખશે. સારાંચ કે, આવા પ્રકારનાં દટપુજ સાધનોથી ઉત્તતિની મંજાવના છે જ નહિ. તપસ્થાના થોડે શક્તિના આધિર્ભાવનો સંચર હોય છે ખરો; પરંતુ આ જન્મમાં એવી તપસ્થાના જગથી જે વસ્તુને આપણે જગા-કારે દગાવી ચુપીએ, ને વસ્તુ અન્ય જન્મમાં સર્વ અવરોધોને ભગ કરીને જમણા વેગથી ઉછળીને બહાર નીકળી આવે છે, એ આપણે કદાપિ જુની જણાવું નથી.

અસંપૂર્ણ

શ્રી
અરવિન્દ વિચારમાળા

——
પ્રથમ પુષ્પ—ધર્મવિચાર

——
દ્વિતીય દલ—ધર્મ

હુદ્ તથા મહત્ એવી રીતે એ રૂપ રહેલાં છે એટલે મહાન ધર્મ સાથે હુદ્ ધર્મને મેળવીને તથા તેમનું મંદોપન કરીને એ તેમનું અનુદાન કરવામાં આવે, તો તે અધિક એપરકર થઈ પડે છે. એ વ્યક્તિનું ધર્મને જાતિધર્મ સાથે મેળવીને આચરણ ન કરવામાં આવે, તો તેથી જાતિનો ભંગ થાય છે અને એ જાતિધર્મનો લોપ થઈ જાય, તો વ્યક્તિગત ધર્મના હોન તથા સુયોગનો પગ નાશ થઈ જાય છે; કારણ કે, એ પશુ ધર્મસંકર છે અને ધર્મસંકરના પ્રભાવથી જાતિ તથા તે સંકરના કરનાર એવી રીતે ઉભયનો નરકની ગદનતમ મર્ત્યામાં પાત થાય છે, એ સર્વવિમુક્ત હોવાથી એના વિશેષ વિદેયનની આવશ્યકતા છે જ નહિ. અર્થાત્ પ્રથમ જ્યારે જાતિની રક્ષા કરાય છે ત્યારે જ વ્યક્તિની આધ્યાત્મિક, નૈતિક તથા આર્થિક ઉન્નતિ કાઈ પણ પ્રકારના વિપ્ન વિના કરી શકાય છે, વર્ણજિતધર્મ તથા યુગધર્મને એક જ મુસમાં ઢાળીને સમાંકર કરવામાં ન આવે, તો મહાન યુગધર્મની જાતિ પ્રતિકૂલ થતાં તે પ્રતિકૂલ જાતિના યોગે વર્ણજિત ધર્મના ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે અને વર્ણજિત ધર્મનો નાશ થતાં સમાજનો પણ અવશ્ય વિનાશ થઈ જાય છે, એ નિવિવાદ છે. હુદ્ સદા સર્વદા મહત્તાના અંશરૂપ અથવા સહાયસ્વરૂપ હોય છે એટલે એ સંબંધની વિપરીત અવસ્થા થતાં ધર્મસંકર ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ધર્મસંકરના પરિણામે જે અનિર્ણ્ય થતનાઓ અને છે તે સર્વથા ભયંકર જ હોય છે. વસ્તુસ્થિતિ આંધા પ્રકારની હોવા છતાં જ્યાં હુદ્ ધર્મ તથા મહાન ધર્મનો પરસ્પર વિરોધ જોવામાં આવતો હોય, ત્યાં હુદ્ ધર્મનો પરિભાગ કરીને મહાન ધર્મનું અનુદાન કરવું, એ જ અધિક કસ્યાણુકારક છે.

સનાતન ધર્મનો પ્રચાર અને સનાતન ધર્માશ્રિત જાતિધર્મ તથા યુગધર્મનું અનુદાન એ જ આપણે હિંદુ દેશ દેવો જોઈએ અને છે; કારણ કે, આપણે સ્વાસ્થ્યવાતી છીએ, આર્થજાતિના વશધર છીએ અને આર્થશિશ્યપ્રજાલી તથા આર્થનીતિના મંપૂર્ણ અધિ-

五、

[The page contains handwritten text in Devanagari script, which appears to be bleed-through from the reverse side of the leaf.]

જાતિધર્મના અનુદાનથી યુગધર્મની સેવા સદૃશ સાધ્ય થઈ પડે છે; કારણ કે, આ યુગ તે શક્તિ તથા પ્રેમનો જ યુગ છે. ન્યારે કૃષિનો આરંભ થાય છે ત્યારે જ્ઞાન તથા કર્મ ભક્તિને આધીન તથા ભક્તિનાં સદાયક થઈને પોતપોતાની પ્રવૃત્તિને ચરિતાર્થ ક્રિયા સાર્થક કરી લે છે અને સત્ય તથા શક્તિ પ્રેમના આશ્રયને સ્વીકારીને માનવ-જાતિમાં પ્રેમનો વિદ્યાસ કરવાના ઉદ્યોગમાં લાગી-જાય છે. ધર્મ-ધર્મમાંની મૈત્રી તથા દયા, ક્રિષ્ણિયન ધર્મમાંની પ્રેમશિક્ષા, મુસલમાન ધર્મમાંનાં સામ્ય તથા બ્રાહ્મણ અને પૌરાણિક ધર્મમાંનાં ભક્તિ તથા પ્રેમભાવ આદિ એ જ ઉદ્યોગનાં રૂપ છે, એ સર્વથા નિઃ-સંશય છે. અર્થાત્ કૃષિયુગમાં સનાતન ધર્મ મૈત્રી, કર્મ, ભક્તિ, પ્રેમ, સામ્ય તથા બ્રાહ્મણ આદિની સદાયતાથી માનવ કલ્યાણને સિદ્ધ કરે છે. જ્ઞાન, ભક્તિ તથા નિષ્કામ કર્મવડે બાંધાયેલા-ગર્હિત થયેલા-આર્ય-સનાતન-ધર્મમાં એ સર્વ શક્તિઓ પ્રવિષ્ટ તથા વિકસિત થઈને વિસ્તાર તથા પોતાની પ્રવૃત્તિને પૂર્ણ કરવાના માર્ગને શોધે છે. કદિન તપસ્યા, ઉચ્ચ આકાંક્ષા અને મહત્ કર્મ એ શક્તિસ્પુ-રણનાં લક્ષણો છે અને તેથી ન્યારે એ જાતિ તપરિવર્તી, .. ઉચ્ચ-કાંક્ષિણી તથા મહત્કર્મપ્રયાસિની થશે ત્યારે જ એમ જાણી શકાશે કે વિશ્વની ઉન્નતિના દિવસનો ઉદય ક્રિયા આરંભ થઈ ચૂક્યો છે અને હવે ધર્મવિરોધિની આસુરીય શક્તિનો મોકલ્ય તથા દેવશક્તિનું પુનરુત્થાન અવશ્યભાવિ છે. સારાંશ કે, આવા પ્રકારની શિક્ષા પણ વર્તમાન સમયમાં અત્યંત પ્રયોજનીય છે એ વારંવાર કહેવાની આવ-સ્થકતા નથી.

૧૧૬

યુગધર્મ તથા જાતિધર્મ સાધ્ય થતાં વિશ્વમય ક્રિયા વિશ્વ-વ્યાપક સનાતન ધર્મનો દર્શ પણ પ્રકારની બાંધા વિના અનુદાન સહિત પ્રચાર થઈ જશે અને પૂર્વકાલથી-પ્રથમથી-જ વિદ્યાતાએ જે નિર્દિષ્ટ કરેલું છે તથા જેના સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં પણ ભવિષ્યવાણી

લાખાપણી છે તેનો પણ કાંઈના સ્વરૂપમાં અનુભવ કિંવા સાક્ષાત્કાર થતા માંડ્યો. સમસ્ત વિષ આપેલમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મજ્ઞાની સમક્ષ જ્ઞાન તથા ધર્મની શિક્ષા મારતું હોતું રહેશે અને ભગત જૂમિને તીર્થક્ષેત્ર માનીને અવનત મસ્તકવડે ભારતવર્ષની સર્વમિશ્રણ કિંવા પ્રધાનતાનો સ્વીકાર કરી લેશે. ને દિવસને ધીમ્ર ખેંચી લાવવા માટે જ અત્યારે ભારતવાસી જાગ્રત થયેલા છે અને આર્થશાસ્ત્ર નવીન ઉત્થાન થયેલું છે, એના પુનઃકલ્પનો આવશ્યકતા છે; ખરી કે!

૨ ગીતાનો ધર્મ

જેમણે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું મનનપૂર્વક વાંચન કરેલું છે તેમના મનમાં એક એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે તેમ છે કે: “ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને જે યોગ સંજ્ઞાનો વારંવાર ઉપદેશ કરેલા છે અને જે સુક્રાવરધાતું વર્ણન કરેલું છે, તેનો કેટલાક સાધારણ મનુષ્યો જેને યોગ નામથી ઓળખે છે તે યોગ સાથે મેળ મળે નથી, એવું શું કારણ હશે વાર?” શ્રી કૃષ્ણે સ્થળે સ્થળે સંન્યાસની પ્રશંસા કરેલી છે તેમ જ અનિર્દેશ કિંવા અનિર્વચનીય પરબ્રહ્મની ઉપાસનાથી પરમ ગતિ થાય છે એવો નિર્દેશ પણ કરેલા છે; હિન્દુ એ સર્વ વિધાનું ઇન્દ્રેષમાં જ નિદિપ્ત કરીને ગીતાના એક ભાગમાં ત્યાગનું મહત્ત્વ તથા વામુદેવમાં મદ્ય રૂપવાદો લમ જ આત્મમર્મ પૂર્ણથી સ્ત્રી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ એ વિષયો વિવિધ ઉપાદેશો અર્જુનને વિભાગપૂર્વક સમજાવ્યા છે. છતાં અધ્યાયમાં ‘રાગદોષ’નું કિચિદ વર્ણન આવેલું છે, નથાપિ એકનાથી ગીતાને ‘ર.ગ.દોષ’ જ્ઞાપક અથવા ‘રાગદોષ’ પ્રતિષ્ઠાક નથી નહીં એવું જીણું છે તેમ નહીં. મનન, અભ્યાસ, કર્મરૂઝનાં ત્યાગ, શ્રી કૃષ્ણમાં માંડેલ અભ્યસનપૂર્ણ, નિઃકામ કર્મ. ર.ગ.દોષ નથા ત્યાગને એ જ

ગીતાનાં મુળ તત્ત્વો છે; અને એ શિક્ષાને જ ભગવાને પરમ જ્ઞાન તથા મૂઢતમ નદશ્ય તરીકે ઓળખાવીને તેનું અન્ત પવન્ત કીર્તન કરેલું છે. અમારો એવો ૯૯ વિશ્વાસ છે કે વિશ્વના ભાવિર્ભવનું એ ગીતા જ સર્વલોકમાન્ય શાસ્ત્ર થઈ પડે; પરંતુ ગીતાનો અર્થ અર્થ સર્વ જનોના સમજવામાં આવી શકે નથી; કારણ કે, મોટા મોટા પંડિતો અને એકમેધાવી તથા તીક્ષ્ણજીદિ લેખકો પણ ત્યારે ગીતાના ગૂઢ અર્થને સમજી શક્યા નથી, તો પછી સાધારણ જીવિ-ના મનુષ્યો તો ગીતાના ગૂઢ અર્થને કેમ કરીને સમજી શકે વાર? એક બાજુ મોક્ષપરાયણ વ્યાખ્યાતાઓએ ગીતામાં કેવળ અદ્વૈતવાદ તથા સંન્યાસધર્મની પ્રતિજ્ઞાનું નિરીક્ષણ કરેલું છે તો બીજી બાજુએ આંગ્રજવિદ્યાવિગ્રહિન અને આંગ્રજદર્શનસિદ્ધ સ્વર્ગીય બાજુ બ્રહ્મિ-ચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે ગીતામાં કેવળ વીગભાવથી કર્તવ્યપાલનનો ઉપદેશ અપાયેલો છે એમ જાણીને તરણોના ઉદયમાં એ અર્થને જ ઠસાવ-વાની એકા કરેલી છે. સંન્યાસધર્મ ને કે ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ છે જ નહિ; પરંતુ એ સંન્યાસધર્મનું જાતું જ અદ્યપસંખ્ય લોકો યથાર્થ પાલન કરી શકે છે, એ કદાપિ કોઈએ બૂલી જવાનું નથી. અર્થાત્ સર્વલોકમાન્ય ધર્મમાં એવા આદર્શ તથા એવી તત્ત્વશિક્ષાના અસ્તિત્વની આવશ્યકતા હોય છે કે જેનો સાધારણ મનુષ્યોથી પોતપોતાના જીવનમાં તથા પોતપોતાના દર્મક્ષેત્રમાં સાક્ષાત્કાર કિંવા અનુભવ કરી શકાય એટલે કે જે આદર્શને વ્યવહારમાં ચોળવાથી જે પરમગતિ યોગ્ય મનુષ્યોવડે જ મેળવી શકાય છે તે પરમ ગતિ અદ્યપ પરિ-અમવડે સર્વ જનોને મળી શકે છે. વીરભાવથી કર્તવ્યનું પાલન કરવું એ ને કે ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ જણાય છે; પરંતુ એમાંથી એક એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું છે? અને એ પ્રશ્ન કિંવા જટિલ સમસ્યાથી જ ધર્મ તથા નીતિનો આટલો બધો ગોટાળો થઈ ગયેલો છે, ભગવાને એકે સ્થળે કહ્યું છે કે: “મહના કર્મણો મતિ;”

('કર્મોની મનિ મળત છે.') એટલે કે, " કર્મન્ય શું છે . અ
અકર્તવ્ય શું છે ? તેમ જ કર્મ શું છે, અકર્મ શું છે અને વિઠ્ઠ
શું છે, એનો નિર્ણય કરનાં ગાંધી જાનોની હૃદય પજુ કુઝિ જ
ભવ છે; પરંતુ હું તને એવા પ્રકારનું જ્ઞાન આપીશ કે જેથી એન
ના મનન્ય માર્મનો નિમય કરી લેવામાટે તારે વધારે વિચાર નહિ
કરવો પડે; એટલે કે, હું કર્મજીવનના સ્વભાવ તથા સર્વદા અનુકૂલ
અનુકૂળ કરવા યોગ્ય-નિયમનું એક ગાયે જ નવે વિસ્તૃત આખ્યાન
કરી મંત્રગાવીશ " ત્યારે તને એ જ્ઞાન કહું છે અને એ જ્ઞાન કથાની .
એક કથા આપજીને ક્યાં મળી શકે તેમ છે ? અમારો દર વિદ્યાર્થી
છે કે ગીતાના અંતિમ અધ્યાયમાં જે રથને બસવાન પોતાના સર્વથી
ચૂલનમ પરમ પદ્મ-વનો અર્જુન સમક્ષ પ્રકાશ કરવાને લખે :
યથા ક્ષણ, તે રથાનમાં અન્વેષણ દિવ્ય દ્રોણ કરનાં એ કુર્ષભ તથા
અમર્ય વરુ આપજીને મળી શકે તેમ છે. ત્યારે તે સર્વથી ચૂલનમ
તથા પરમ કથા શી છે વાર ? તે સર્વથી ચૂલનમ તથા પરમ કથા
આ છે:—

“ ધન્મના મય મદ્રગ્નો મયાત્રી માં નવસ્ફુટ ।
મામેવૈવ્યમિ મત્યં તે મનિનાને મિયોઽમિ મે ॥૬૫॥
મર્વ ધર્માત્પરિવ્યગ્ય મામેર્ક શરણં વ્રત ।
અહં ત્વાં તૈવ પાપેઽયો મોક્ષાયિયામિ મા શુચઃ ” ॥૬૬॥

એ ઉભય જંતુઓનો અર્થ એક જ સમાસના સ્વરૂપમાં અમ
જો ભવ છે અને તે મમ-સાન સ્વરૂપ " અ-મમ-મર્વ " છે. જે
પૂજા નોટવા પદ્મિ-જુમા શ્રી કૃષ્ણના ચરણોમાં અ-મમ-મર્વ કરી
શકે છે તે પૂજનના મુદિમાં તેટલા પદ્મિ-જુમા જનવદન-મમ-મર્વ
અર્પણ-કર્મિ અર્પણન કરને તેને પરમ મંત્રમય પરમ-મર્વ
પાપને જેને પાપથી મુક્ત કરાવે તેમ-તમે મનિ દિવ્ય અર્પણ

હરી દે છે. ઉપર્યુક્ત પ્રથમ શ્લોકના અર્થ ભાગમાં એ આત્મસમર્પણનું વર્ણન કરાયેલું છે અને તદનુસાર તે દુર્લભ તથા પરમપદની પ્રાપ્તિમાટે તન્મના, તદ્ભક્ત તથા તદ્વાજી યવાની આવશ્યકતા છે, એ સ્પષ્ટ છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં તે-પરમાત્મા-નું દર્શન કરવું તેમ જ સર્વ કાર્યો તથા સર્વ ધરનાઓમાં તેની શક્તિને જ્ઞાન તથા પ્રેમની દ્વારા તરીકે ઓળખાવે પરમાનન્દમાં લીન રહેવું, એ તન્મના થતું કહેવાય છે; પરમાત્મામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા તથા પ્રીતિ સ્થાપીને સદા-સર્વદા તેની સાથે યુક્ત રહેવું એ તદ્ભક્ત-તેના ભક્ત-યવાનો લક્ષણો મનાય છે અને ક્ષુદ્ર તથા મહત્ સર્વ કર્મો શ્રી કૃષ્ણના ઉદ્દેશથી યત્નરૂપે સમર્પી દેવાં તેમ જ સ્વાર્થ તથા કર્મફળની આસક્તિનો ત્યાગ કરી શ્રી કૃષ્ણના ઉદ્દેશથી જ કર્તવ્યકર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું એ તદ્વાજી થતું કથાય છે. અર્થાત્ સંપૂર્ણ ભાવથી આત્મસમર્પણ કરી દેવું એ જો કે મનુષ્યમાટે એક અત્યંત કઠિન કાર્ય છે; તથાપિ મનુષ્ય જો આત્મસમર્પણની અલ્પ માત્ર પણ એટલા કરે, તો ભગવાંન પોતે તેને અભયદાન આપીને તેનો શુરુ, રક્ષક તથા સુહૃદ થઈને તેને યોગના માર્ગમાં અગ્રેસર કરી દે છે. ગીતામાં ભગવાને કહેલું છે કે: “સ્વરૂપ મય્યસ્ય ધર્મસ્ય જાયતે મહતો મયાત્” એટલે કે, “ધર્મનું સ્વરૂપ આચરણ પણ મહાભયથી ઉગારીને મુખ આપનાર થઈ પડે છે;” અને વાસ્તવિક એમ જ છે. અર્થાત્ જો ધર્મના સ્વરૂપ આચરણમાં જ મહાભયને દાણી દેવાની આટલી શક્તિ રહેલી છે; તો પછી ધર્મના સંપૂર્ણ આચરણથી અનિર્વાચનીય આનન્દ, શુદ્ધિ તથા શક્તિરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. “મામેવૈવ્યસિ” એટલે કે: ‘નું મને પ્રાપ્ત થઈશ!’ ક્રિયા મારી સાથે નિચસ કરીશ અને મારી પ્રાપ્તિને પામીશ!’ આ વચનમાં આદ્ય, માધ્યમ તથા અપૂર્વ ભક્તપ્રાપ્તિ બાકન થયેલી છે. જેઓ ગુણગીન થયેલા દોષ છે તેઓ જ ભગવાનના સાદરને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; અર્થાત્ તેમનામાં જે પણ પ્રાપ્તની

આસક્તિનો નિવાસ દોનો નથી, તેઓ કર્મ કરે છે, પાપમુક્ત થઈને
 મહાશક્તિના આધાર થાય છે અને તે શક્તિનાં સર્વ કાર્યોમાં
 આનંદનો ઉપભોગ કરતા રહે છે. સામાન્ય પણ કેવળ દેહનો પાત
 થતા પગી પ્રાપ્ત થનારી શ્રવણોક્તી અતિ નથી; કારણ કે, આ
 શરીરમાં પણ સામાન્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. દેહયુક્ત જીવ ત્યારે
 પોતાના અંતરમાં પરમેશ્વરની માથે કીડા કરે છે, અને ત્યારે પરમે-
 શ્વરના આપેલા જ્ઞાનરૂપે પુલકિત થાય છે, હૃદય પરમેશ્વરના પ્રેમના
 અપરંપરી આનંદમય થઈ જાય છે, હૃદિ તારવાર પરમેશ્વરની વાણીને
 શ્રાંભળે છે અને પ્રત્યેક ચિન્તા દિવા વિચારણામાં પરમેશ્વરની
 પ્રેરણા જ દેખાવા કરે છે, ત્યારે માનવશરીરમાં જ ભગવાન સાથેના
 સામાન્યની પ્રાપ્તિ શક્ય છે. સામાન્ય પણ આ શરીરમાં જ
 અથવા આ અવતારમાં જ મેળવી શકાય છે; કારણ કે, ઝીંતમાં
 ભગવાનમાં થતા માનવના નિવાસની કથા નિરૂપાયેલી છે; એટલે કે
 ત્યારે દેહયુક્ત જીવનો એવો જ સ્થાપી નિઃશ્ચય થઈ જાય છે કે સર્વ
 જીવોમાં કેવળ પરમાત્માનો જ નિવાસ છે અને એવા સ્થાપી નિઃશ્ચ-
 યથી તેની સર્વ હન્દિયો કેવળ પરમેશ્વરને જ જુએ છે; પરમેશ્વરનું
 થવળું કરે છે; પરમેશ્વરનો જ મધ લે છે, પરમેશ્વરના સ્વાદનો જ
 ઉપભોગ કરે છે અને સ્પર્શ પણ પરમેશ્વરને જ કરે છે; અર્થાત્
 જીવ સદાસર્વદા પરમેશ્વરમાં જ ભીન રહેવાના અને અંશભાવથી પરમે-
 શ્વરમાં જ નિશ્ચય થવાના કાર્યમાં અભયસ્ત થઈ જાય છે, તે વેળાએ
 આ શરીરમાં જ તેને સામાન્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ નવેસરથી
 કહેવાની કે ભગવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ. એ પરમ અતિ સુંદર
 અનુશીલન ક્રિયા સતત અભ્યાસનું જ રૂપ છે. અહીં એક વિશેષ
 તાથી લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય અન્ય કથા એ છે કે એ ધર્મના આ
 આચરણથી પણ મદતી શક્તિ, વિમળ આનંદ, પૂર્ણ સુખ તથા
 જ્ઞાન છે. એ ધર્મ અમુક વિશિષ્ટ ગુણસંપન્ન
 જ છે. એ અમુક થયેલા નથી, કારણ કે, શ્રી કૃષ્ણ જાનવાને

રહીને જાએ જ કરી રાખા છે; કારણ કે, મનના આપ સ્વરૂપ ક્ષેત્રથી કિંવા ગોળ પણ પ્રકારના જાગ સ્પર્શથી ધ્યાન તથા ધારણા અદિની સિધ્ધતાનો ભંગ થાય છે કિંવા મંપૂર્ણ વિનાશ પણ થઈ જાય છે અને મુદ્ધમાં એવી જાણાએ નિપુણ પરિમાણમાં વર્તમાન હોય છે, એ નીતનાથી કહેવાની આનંધ્યના છે જ નહિ. એટલામાટે જોએ પૂર્વ જન્મમાં પ્રાપ્ત થયેલી યાગને સાધવાની ક્ષમ્બા સાથે જ જન્મને ધારણ કરે છે તે યોગેન્દ્ર પુરુષોનાં ચિત્તો જો તરણ વચમાં જ સંન્યાસની વિશ્વા પ્રતિ આશ્વાંય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. જે વેળાએ એવા જન્મજન યોગેન્દ્ર પુરુષોની સંખ્યા અધિક થઈને સમસ્ત દેશમાં એ શક્તિની મંકાન્તિના યોગે પુરુષોના મંપ્રદાયમાં સંન્યાસમુખી પ્રવાદ કિંવા સોન અતિશય પ્રજા થઈ જાય છે, તે વેળાએ દેશના કલ્યાણ-માર્ગનાં દારો પણ ઊધરી જાય છે; પરંતુ તે કલ્યાણ સાથે જે વિપત્તિઓ વેશાયેલી હોય છે તે વિપત્તિઓની આશંકા પણ અવસ્ય થાય છે, એ પણ અવસ્ય સમરણમાં રાખી લેવાનું છે. એ તો કહેવાયું જ છે કે, સંન્યાસધર્મ તે એક અત્યંત ઉન્નત ધર્મ છે; પરંતુ એ ધર્મને સ્વીકારી શકે તેવા અધિકારી પુરુષો સ્વરૂપ સંખ્યામાં જ મળી શકે છે અને તેથી જોએ અધિકાર અથવા યોગ્યતા વિના એ સંન્યાસના માર્ગમાં પ્રવેશ કરે તેઓ અમુક અન્તર પરન્ત આવીને અર્ધમાર્ગમાં તામસ અપ્રવૃત્તિજનક આનંદને આધીન થઈ સર્વથા નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અર્થાત્ અપ્રવૃત્તિ અથવા કર્મહીનતાને જ તેઓ આનંદ માની લે છે અને એવી અવરથામાં વીનતુ પોનાનું જીવન તેમને સુખમય જાણે છે; પરંતુ વાસ્તવિકતાથી વિચાર કરીને જોવામાં આવે, તો એમ જ જણાય છે કે એવી અવરથામાં પોતાના જીવનને વીનાશવાધી તેઓ વિચના કલ્યાણને પણ સિદ્ધ કરી રાકના નથી અને યોગ્યતા બિર્ધતમ સોપાનપર આરોહણ કરવાનું કાર્ય પણ તેમનામાટે સર્વથા દુઝામ થઈ પડે છે. આપણી પણ અપારે એવી જ વેળા અને એવી જ અવરથા આવી જાય છે અને તેટલામાટે રજ તથા મત્ત એટલે કે

પ્રવૃત્તિ તથા જ્ઞાનને જાગૃત કરી તમોગુણને સર્વથા ત્યાગી દઇને દેશ-
ની સેવા તેમ જ વિષ્ણુની સેવાવડે જાતિની આધ્યાત્મિક શક્તિ તથા
જાતિના નૈતિક બળને પુનઃ સજીવન કરવા, એ અત્યારના સમયમાં
આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય છે. આ જીર્ણ તથા શીર્ણ થયેલી, તમોગુણ
ક્રિયા કર્તવ્યહીનતાના આધાતથી ધવામળી અને સ્વાર્થસિદ્ધિની સીમા-
પર્યંત આવીને અટકી ગયેલી આપણી જાતિ કિંવા આપણા રાષ્ટ્રના-
ઔરસો-શુદ્ધ સંતાનો-વડે જ્ઞાનશીલ, સશક્ત તથા ઉદાર જાતિની
પુનઃ નવીનતાથી ઉત્પત્તિ કરવાની અત્યંત આ- ૧ એ
ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાટે જ બંગ દેશમાં અનેક
બળશાળી જીવોનો જન્મ થવા માંડ્યો છે. અર્થાત્
પક્ષ તથા યોગબળશાળી જીવો સંન્યાસની મોહિની
પાંખે પોતાના ધર્મને ત્યાગી દેશે અને ઇશ્વરદત્ત ક્રમ
અસ્વીકાર કરશે, તો તેથી ધર્મનો નાશ થતાં જાતિ
સુવધા ખ્વંસ કિંવા વિનાશ થઇ જશે, એમાં શંકા
નહિ. સારારા કે, અત્યારના તરણોનો સમુદાય
એમ જાણી લેશે કે, 'બ્રહ્મચર્યાશ્રમ શિક્ષા-વિ-
સંગઠન માટે નિર્માયસો છે એટલામાટે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછી
ગૃહસ્થાશ્રમ દોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમને સ્વીકારવાની પણ અ-
સ્પૃક્તા છે; કારણ કે, ગૃહસ્થાશ્રમના સ્વીકારથી કુળની રક્ષા
આપ્યજાતિના સંગઠનને સાધી સક્ષય તેમ દોવાથી કુળરક્ષા
આપ્યજાતિના સંગ- ૨ બનાવવાસ
શકારી, સત્કર્મ તથા ૩ જાણી
સકારી અને જ્ઞાન, દયા, પ્રેમ ૪ વિષ્ણુ
સર્વથા મુક્ત થઇ સકારી; અર્થા-
ક્રમ્વાજમાટે દરબસા ઉદાર તથા
ત્યાગ જ જ્ઞાનપ્રમથ તથા સંન્યાસનું
નિરોધ રહી શકશે. એથી વિપરીત આ

જા અધર્મની વૃદ્ધિ થવાનો મુંબત્વ છે, એ જુદામાનોને વારંવાર દર્શાવવાની આવશ્યકતા છે ખરી કે? પ્રત્યેક નિયમનો જોમ એક અપવાદ હોય છે તેમ પૂર્વજન્મમાં જ નાણુમુક્ત થઈ ગયેલો કાઈ પુરુષ ગમે ત્યારે સંન્યાસને સ્વીકારી લે, તો તે બ્રાહ્મસંન્યાસીની કથા અપવાદ રૂપ છે અને તેથી નિયમ તો એજ છે કે જો કાંઈ અનધિકારી પુરુષ એટલે કે જોલે શુદ્ધસ્થાત્રી તરફિના પોતાના કર્તવ્યની પૂર્તિ કરેલી નથી તેવો પુરુષ સંન્યાસને સ્વીકારી લે, તો તેનું એ કાર્મ અનર્થ નિષ્ઠ ગણાય છે. અપોમ્ય વૈરાગ્યના બાહ્ય ક્રિયા અતિરેક તથા કૃત્રિમોની સ્વધર્મત્યાગવિષયક ઉદારનાવડે મદાન તથા ઉદાર બોદધર્મે દેશનાં અનેક પ્રકારનાં કલ્યાણ કરવા છતાં પણ દેશનું અકલ્યાણ જ કહ્યું હતું અને તેથી જ અને એક ધર્મને સ્મારતવર્ગમાંથી વિતરણિત થઈને સદાતેમી પ્રવાણ કરી જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. અર્થાત્ આ નીતિનુસાર નીતિન ધર્મમાં એ દોષનો સંચાર ન થાય, એની આપણે સંપૂર્ણ સંભાળ રાખવાની છે.

ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે વારંવાર અર્જુનને મંન્યાસ આચરવાની ના પાડેલી છે. તે શા કારણથી વારં શ્રી કૃષ્ણે મંન્યામધર્મના શુભોત્તે સ્વીકારેલા છે; તથાપિ વૈરાગ્ય તથા કૃપાને વશ થયેલા અર્જુનને વારંવાર જિજ્ઞાસા દર્શાવતાં છતાં પણ શ્રી કૃષ્ણે કર્મમાર્મના આરોહને પાછો ખેંચી લીધો નથી. અર્જુનને એવી જિજ્ઞાસા કરી હતી કે: "જો કામના રહિત તે યોગયુક્ત જુદા કર્મ કરના એક દોષ, તો, તે શ્રી કૃષ્ણ, આપ મને શુદ્ધગત્યારૂપ અવન બીજા કર્મમાં શ્રેષ્ઠાટો કરો છો વા?" આનુનય આ પ્રશ્ન અને જતોને પૂનરેનું છે અને એક મહાપુરોષ તો શ્રી કૃષ્ણને નિજ ધર્મના કુમારપ્રવચન તરફિ એકાગ્રચર્યા મૂકીને, રોડ પળ પ્રવચન દોષ વિના, નાદમ હરી જગત્પુ છે. અર્જુન: અર્જુનના ઉપરના પ્રશ્ન ઉત્તરમાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને જણાવ્યું હતું કે:

પણ રાજ્ય એટલે-રત્નેશુભ-ને ત્યાંની ભગવાન સાથે મળે હતું. યુગોથી અતીત થતું અને ભગવાનની શક્તિવડે આજના મંત્ર પ્રમાણે કર્મ કરવાં, એટલે જ એનો આવાર્થ સમજવાનો છે. એ અવરથમાં જીવને એનું રથાપિ જ્ઞાન થઈ જાય છે કે: 'હું ક્યાં નથી, હું દેશ છું, હું ભગવાનનો અંશ છું અને મારા સ્વભાવથી રંગાયલા આ દેશરૂપ કર્મમય આધારથી ભગવાનની શક્તિ જ સીમારૂપ કાળો કરી રહી છે. જીવ સાક્ષી તથા બેઠક છે; પ્રકૃતિ કર્મો-કર્તા-છે અને પરમેશ્વર અનુમંતા ક્રિયા આગ્રાધારક છે.' આવા જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેતો પુરુષ શંકિતના કોઈ પણ કર્મના આરંભમાં કામનારૂપ સાત્તામ્ય ક્રિયા બાધા નાખવાની ઈચ્છા રાખતો જ નથી; કિન્તુ તે શક્તિને આશીન થઈને રહે, મન તથા શુદ્ધિવડે ઈશ્વરદિષ્ટ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતો રહે છે. અર્થાત્ કુરુક્ષેત્રના બીપણુ હત્યાકાંડમાંટે પણ એ ભગવાનની આજ્ઞા તથા અનુમતિ હોય, તેમ જ ધર્મના માર્ગમાં જો એવો જ પ્રસંગ આવી પમો હોય, તો એ હત્યાકાંડથી પણ અલિપ્તશુદ્ધિ, કામનારદિન તથા જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલા જીવને પાપનો લેશ માત્ર પણ સ્પર્શ નથી થતો. આ જ્ઞાન તથા આદર્શ જલુ થોડા મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવાં હોવાથી લોકોના સાધારણ ધર્મરૂપ થઈ શકે તેમ નથી અને તેથી સ્વાભાવિક જ એવો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે કે, 'ત્યારે એ માર્ગના સાધારણ પ્રવાગીનું કર્તવ્ય કર્મ શું છે વાર? એટલે કે ભગવાન મંત્રત્યાગક છે અને આપણે મંત્ર છીએ, એ જ્ઞાન સાધારણ જનોને કેટલાક પરિમાણમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે?' તે એનું હિતર એ જ છે કે, એ જ્ઞાનના બળથી ભગવાનનું સ્મરણ કરીને પોતાના ધર્મની સેવામાં નિમગ્ન રહેવું, એ જ તેમના માટે ઈશ્વરની આજ્ઞા છે ને તે આ પ્રમાણે—

ત્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્

સ્વમાવનિયતં

+ 'એ પોતાને ધ

વામાં સુલભ હોય, તો પણ તે હતમ અનુજાનવાળા પરધર્મ કરતાં હિતમ

થયું હતું અને આધુનિક ધાર્મિક વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા જાણવામાં આવેલ
 પણ દીર્ઘકાળ પહેલાં એ મૂળતત્ત્વોનું અનુસંધાન કર્યા પછી એક
 દૃઢ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે કે બાલ જગતમાં પણ એ જ અનુભવ
 અને સર્વવ્યાપક એકતા દ્વારા આકર્ષણ અસ્થિત રહેલું છે. અમાનું
 તેમજે આકાશને જ આ સમગ્ર ભૌતિક પ્રપંચના મૂળ તરીકે દિગ્દર
 કરેલું છે એટલે કે આકાશને જ તેમજે આ સમગ્ર ભૌતિક પ્રપંચના
 મૂળ તરત તરીકે માની અથવા સ્વીકારી લીધું છે. ભારતવર્ષના
 દાર્શનિકો પણ કેટલાક દગ્ધર વર્ષ પૂર્વે એ જ સિદ્ધાન્તમણી દોરાર્થ
 ગયા હતા કે સર્વ ભૌતિક પ્રપંચોનું મૂળ આકાશ જ છે અને તેથી
 આકાશમાંથી જ અન્ય સર્વ ભૌતિક અવસ્થાઓ પ્રાપ્તિ પરિણામ-
 દ્વારા ઉદ્ભૂત ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમની આવી માન્યતા હોવા
 છતાં પણ એ વાર્તાને અડી સમરણમાં રાખી લેવાની આવશ્યકતા
 છે કે ભારતવર્ષના તે પુરાતન દાર્શનિકો એ જ સિદ્ધાન્તને અંતિમ
 ક્રિયા ચરમ સિદ્ધાન્ત માની સંતુષ્ટ થઈને બેસી રહ્યા નહોતા; કિન્તુ
 તેઓ યોગના બળથી સૂક્ષ્મ જગતમાં પ્રવેશ કરીને જાણી શક્યા
 હતા કે સૂક્ષ્મ ભૌતિક પ્રપંચના પચાદ ભાગમાં એક સૂક્ષ્મ પ્રપંચ
 પણ રહેલો છે અને તે પ્રપંચનું મૂળ ભૌતિક સૂક્ષ્મ આકાશ છે.
 પરંતુ એ સૂક્ષ્મ આકાશને પણ ભારતવર્ષીય દાર્શનિકો અંતિમ વસ્તુ
 માનતા નહોતા; કારણ કે, તેઓ અંતિમ વસ્તુને 'પ્રધાન' નામથી
 ઓળખતા હતા. એ પ્રધાન વસ્તુના સંબંધમાં તેમની એવી માન્યતા
 હતી કે, પ્રકૃતિ દ્વારા વિશ્વમયા ક્રિયાશક્તિ પોતાના સર્વવ્યાપક સ્વ-
 નવડે એ પ્રધાન વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે અણુઓદ્વારા સૂક્ષ્મ-
 જાતનું સંગઠન થાય છે. પરંતુ એ પ્રકૃતિ દ્વારા વિશ્વવ્યાપિની ક્રિયા-
 શક્તિ પોતામાટે કંઈ પણ કરતી નથી એટલે કે જેની તે શક્તિ છે
 તેની જ તુષ્ટિમાટે આ સર્વ પ્રપંચોની ઉત્પત્તિ તથા નાનાવિધ ગતિનો
 વ્યાપાર ચાલ્યા કરે છે. અર્થાત્ આત્મા અથવા પુરુષ જ એ પ્રકૃતિની
 કીડનો અધ્યક્ષ ક્રિયા આજી છે. સારાંશ કે, પુરુષ તથા પ્રકૃતિ જેના

તથા નવા કિંચ છે તે અનિર્ણયનીય પરમતત્ત્વ જ નવાત્ કિંચ વિષય
 અન્યથા તથા અદિનીય મૂળ મન્ય છે. મુખ્ય મુખ્ય ઉપનિષદોમાં
 આપે જનિઓના તત્ત્વનુસંધાનના પશ્ચિમાને જે મતોનો આચિન્તર
 થયેલ છે તે માતા કેન્દ્રવાચ એ અન્યથા કિંચ પુનઃપ્રકૃતિવાદની
 જે પ્રતિજ્ઞા થયેલી છે તે અત્યાપિ અતિચ્છે છે અને અનેક તત્ત્વદર્શો
 પુરુષોએ એ મત મન્યોનો આધાર તર્કને નાનાપ્રકારના તર્કનિર્ક
 તથા પાશ્વિકાદરે બિચ્છિત્ત નિચ્છાગ્રજ્ઞાનીઓને ઉપમ કરેલી છે.
 એટલે કે, જેઓ અન્યથા છે તેઓ વેદાન્ત દર્શનના પ્રવર્તક છે,
 અને જેઓ પ્રકૃતિવાદી કિંચ પ્રકૃતિવાદના પદ્ધતિની છે તેમજે સાંખ્ય
 દર્શનનો પ્રચાર કરેલો છે. એથી તિલ પશ્ચિ કેદમ્ભા કેવળ પરમા-
 ત્ત્વને જ ભૌતિક પ્રપચના મૂળ તત્ત્વ તરિક રીતારીને એક સર્વથા
 સ્વતંત્ર મામંના પ્રવામી થયેલા છે. અથાત્ આવી રીને નાનાવિધ
 મામંનો આચિન્તર થતા પછી મી કૃષ્ણે મીતામાં એ સર્વ વિચાર
 પ્રજ્ઞાનીઓના સમન્વય તથા સામન્વયની સ્થાપના કરીને બ્યાર
 દેવના મુખથી ઉપનિષદોમાં વર્ણવાયલાં સત્યોનો પુનઃ પ્રચાર કરેલો
 છે. પુરાણોના કથાઓએ પણ વ્યાસદેવના સ્વેચ્છા પુરાણને આધાર
 તરિક રીતારીને તે જ સત્યોને નાનાવિધ વ્યાખ્યાઓ, ઉપન્યાસ
 થા કથાઓ તેમ જ રૂપક આદિના રૂપમાં સાધારણ મનુષ્યોના
 ઉદ્ધાપ સમક્ષ ઉપનિષદોમાં પ્રકટ કરેલાં સત્યો સમ્મનિરૂપણના આ સર્વ
 તત્ત્વોના સંસધાનમાં પ્રકટ કર્યા હતા, તે વેળાયે તેમને નહિ અને તેથી
 દયાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા, તે વેળાયે તેમને નહિ અને તેથી
 ના મૂળમાં એક અનંતર અને બ્યાપક વસ્તુનું રૂપથી દર્શનસાચની
 અનુકાન વિનાયે ચોતાનો ભર્મ જ એક છે; કારણ કે, હાનું જે આધુનિક
 નિયત થયેલાં છે તે કમોને કરનાર પુરુષ પાત્ર કિંચ તેનું જ રૂપ છે. એ
 નથી, આ દોષથી સ્વધર્મમાં દોષનું દર્શન કરી દેતા દેશમાં એટલે કે
 માટે તૈયાર થયેલા અર્જુનને શ્રી કૃષ્ણ સત્ત્વને પુ-
 રુષવાદ દેરીકરણ કરાવેલું છે.
 અને ચેતાના એ જ
 જાણ્ય છે.

મગ્ન ભારતવર્ષમાં વેદાન્તના પ્રચારની અર્થ તથા રચના અવસ્થા
 રીતે સાધારણ લેખોનાં હદયોમાં વેદાન્તના આધિપત્યપ્ર મૂળને
 મેટલાં તો ઉઠાં ઉતારી દીધાં છે કે સંકલ્પનાં પછી સંપૂર્ણ,
 યોગ, ન્યાય, વૈશ્વિક અને ગ્રીમાંસા એ પાંચ દર્શનો વેદે અપ-
 રંધ્યક વિદ્યાનોના સમુદાયમાં અત્યાપિ પોતાની કાર્ત્તિક પ્રતિદાને
 તજવી રહ્યાં છે; તથાપિ નેમના આધિપત્ય તથા પ્રભાવને બદુધા
 ચેન્તાગમત કિંવા વિમારમદિમાંથી તો સર્વથા લોપ જ થઈ ગયો છે.
 સર્વજનમાત્ર વેદાન્ત દર્શન મધ્યે મતભેદ થતાં તેની મુખ્ય શાખાઓ
 તથા અનેક ગૌણ શાખાઓની સ્થાપના થયેલી છે. જ્ઞાનપ્રધાન અદૈતવાદ,
 અને ભક્તિપ્રધાન વિશિષ્ટાદૈતવાદ તથા દૈતવાદનો પરસ્પર વિરોધ
 અત્યારે પણ દ્વિ-દુષર્મમાં વર્તમાન છે. જ્ઞાનમાર્ગીઓ ભક્તના ઉદ્ધામ
 પ્રેમ તથા ભાવપ્રવણતાને ઉન્માદના લક્ષણ તરીકે ઓળખાવીને દાસ્ય-
 માં જ ઉડાવી દે છે અને ભક્તજનો જ્ઞાનમાર્ગીઓની તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક
 સ્પૃહા કિંવા આકાંક્ષાને સર્વથા શુદ્ધ તર્ક તરીકે બકા કરીને તેની
 સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા કરતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ વેદે તેમની એ કૃતિ-
 નો યાંત્રિકી વિચાર કરવામાં આવે, તો તે ઉભયની એ માન્યતા
 બ્રાન્તિમૂલક તથા સંકીર્ણ છે, એમ જ અપણા જોવામાં આવી શકે
 છે; કારણ કે, જેમાં ભક્તિનો નિવાસ ન હોય તેવા તત્ત્વજ્ઞાનવડે
 અહંકારની શ્રદ્ધ થવાનો સંભવ હોય છે અને એ અહંકાર મુક્તિ
 અથવા મોક્ષના માર્ગને અવરુદ્ધ અથવા બંધ કરી નાખે છે; તેમજ
 જેમાં જ્ઞાનનો નિવાસ ન હોય તેવી ભક્તિ સર્વથા અંધવિશ્વાસ કિંવા
 અંધશ્રદ્ધા અને ભ્રમસંકૂલ તામસિકતાને ઉત્પન્ન કરનારી થઈ પડે છે.
 સારાંશ કે, ઉપનિષદોના દર્શાવેલા સત્યમાર્ગમાં જ્ઞાન, ભક્તિ તથા
 કર્મ એ ત્રણેનાં સામંત્ર્ય તથા પરસ્પર સહાયકતા સંપૂર્ણ રૂપથી
 રક્ષાયલાં છે અને તેની ઉપનિષદોએ દર્શાવેલા માર્ગ જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો
 સર્વથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

વેદે વિષ્ણુમાં સર્વજ્ઞાપક તથા સર્વલોકમન્ય સેનાનંદ આપે

ધર્મને પ્રચારવાની આપણી ઈચ્છા હોય, તો પ્રથમ આપણા સનાતન આર્ષ ધર્મને સનાતન આર્ષ જ્ઞાનના આધારપર સંસ્થાપિત કરવાની આવશ્યકતા છે, એ નવીનતાથી કહેવાની કે સમજવાની આવશ્યકતા છે. જ નહિ; કારણ કે, દર્શનશાસ્ત્ર ચિરકાલ એકપક્ષપ્રકાશક તથા અસંપૂર્ણ હોવાથી એ સમસ્ત જગતને એક જ સંકીર્ણ મનના અનુયાયી તર્કદ્વારા સીમાબદ્ધ કરવા જઈએ, તો તેથી સત્યની એક દિશાનું વિશદ રૂપથી નિરૂપણ કરી શકાય છે; પરંતુ તેથી સત્યની અન્ય દિશા અથવા બીજી બાજુ તો સર્વથા અજ્ઞાત અથવા દંડાયવી જ રહી જાય છે. અદ્વૈતવાદીઓનો માયાવાદ એવા પ્રકારના અપવાપના દર્શન રૂપ છે, એટલે કે, જાત્ર સત્ય છે અને જગત્ મિથ્યા છે, એ જ માયાવાદનો મુખ્યમંત્ર છે. અર્થાત્ એ મંત્ર જે જાતિની વિચારપ્રણાલીના મુખ્યમંત્ર તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે, તે જાતિમાં જ્ઞાનવિષ્ણુ, વૈશ્યામ તથા સંન્યાસ વિષયક પ્રિયતાની રૂઢિ થઈ જાય છે અને તેથી રજઃશક્તિનો સ્ત્રોત થઈ સત્ત્વ ગુણ તથા તમોગુણની પ્રવળતા થઈ અનુભવાય છે. આનું પરિણામ એ થાય છે કે એક બાજુ જ્ઞાનમહિન સંન્યાસીઓ, આ સંસારમાંની જોમની સર્વ તુષ્ણાઓનો સ્ત્રોત થયેલો છે તેવા કેમિક ભક્તો તથા જ્ઞાનિને હિંમત્વાદ વૈશ્યાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે અને બીજી બાજુ તામસિક, અજ્ઞ, અપ્રતિબુદ્ધ તથા અકર્મકૃમ કિંવા કર્મહીન સાધારણ પ્રજાની દુર્લભ સંધર્મિત થઈ જાય છે. જ્ઞાનવર્ધમા પશુ માયાવાદના પ્રમાણથી એ જ પરિણામ થયેલું છે. હવે, જે જગત્ સર્વથા મિથ્યા જ દોષ, તે જ કેરો જ્ઞાનની તૃણા વિના અન્ય સર્વ વેદ્યોને સર્વથા નિર્ધક તથા અનિદ્રે-પાદક જ માનવી જોઈએ; પરંતુ મનુષ્યના કુલના જ્ઞાનદાતા હિરણ્ય કાશ્યપે એવી અનેક પ્રવગ્ન તથા ઉપવૃત્ત જનિતો દીપ્ત કંઠી થાય છે કે જે સર્વ જનિતોની હિરણ્ય કંથાથી ગર્ભ પશુ જનિત એક કુળાગ્રને મળે પશુ પેન્ડના અનિર્ણયને જાણે જ દક્ષી દો છે. આ અનર્થના જાણી એટલે કે આર્ષ અનર્થ ન થાય એટલે શું?

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે જ્ઞાનના પારમાર્થિક તથા વ્યાવહારિક એવી રીતે બે અંગો દર્શાવીને મનુષ્યમાટે તેના અધિકારના બેદ અનુસાર જ્ઞાન તથા કર્મની વ્યવસ્થા કરેલી છે. પરંતુ તેમણે પોતાના યુગ અથવા સમયમાં ચાલતા ક્રિયાસંકૂલ-અમુક પ્રકારની ક્રિયાઓથી રીમા-બદ્ધ થયેલા-કર્મમાર્ગનો જે તીવ્ર પ્રતિવાદ કર્યો હતો, તેનું વિપરીત ફળ હોવા વિના રહી શક્યું નથી; કારણ કે, શ્રી શંકરાચાર્યના પ્રભાવથી જ તે કર્મમાર્ગ લુપ્તપ્રાય થઈ ગયો છે અને સર્વ વૈદિક ક્રિયાઓના પશ્ચ લોપ થયો છે; તથાપિ સાધારણ લોકોના મનમાં જગત્ માયા-માંથી ઉદ્ભવેલું છે, કર્મ અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી મુક્તિનું વિરોધી છે અને કેવળ અદૃષ્ટ અથવા ભાગ્ય જ સુખ તથા દુઃખનું મૂળ કારણ છે હિંદુઓ તમોગુણને પ્રસારનારી માન્યતાઓ એવી તો દૃઢ ઠરી ગઈ છે કે તેના યોગે રત્નોગુણ કિંવા રત્નશક્તિના પુનઃ પ્રદાશની ધટના સર્વથા અસંભવનીય જેવી જ થઈ પડી છે. આર્ય જાતિની રક્ષામાટે ભગવાને પુરાણ તથા તંત્રના પ્રચારવડે માયાવાદનો પ્રતિરોધ-અટકાવ-કર્યો હતો; કારણ કે, પુરાણોમાં ઉપનિષદપ્રભુત આર્યધર્મની નાનાવિષ દિશાઓને કેટલાક પરિમાણમાં સુરક્ષિત રાખવામાં આવી હતી અને તંત્રશાસ્ત્રે શક્તિની ઉપાસનાના યોગે મુક્તિ તથા શુક્તિરૂપ બે પ્રકારનાં ફળોની પ્રાપ્તિની આકાંક્ષાથી ભ્રેષ્ઠાને કર્મના માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કર્યા હતા. સારાંશ કે, જે પુરુષોએ અત્યાર સુધીમાં જાતિના રક્ષણમાટે યુદ્ધો કરેલાં છે તે એવાઓ પ્રતાપસિંહ, દક્ષિણનો સિંહ શિવાજી, બંગાળી વીર પ્રતાપસિંહ તથા ચન્દ્રરામ-ચાંદગુપ્ત-આદિ પુરુષો હાં તે શક્તિના ઉપાસકો હતા અને હાં તે તાંત્રિક ચરના સિખો હતા; એટલે કે, એમનો માર્ગ પણ પુરા કેવળ મંત્રાસ કિંવા ચૈરાગનો ઉપાસક હતો જ નહિ તમોગુણથી થનાર અનર્થને નિરોધ કરવામાટે ગીતામાં ધો કૃષ્ણે પણ કર્મમંત્ર્યમ્ એટલે કે કર્મ-ત્યાગનો વિરોધી ઉપદેશ જ આપેલો છે. એ નવીનતાથી રહ્યાંરહ્યાં આપસપાના છે ખરી કે ?

માયાવાદ પણ અમુક તો નથી જ; કારણ કે, માયાવાદની પ્રતિષ્ઠા સત્યના અધારે જ થયેલી છે. ઉપનિષદોમાં પણ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે: 'કૃષ્ણ પરમ માયાતી છે અને તેણે પોતાની માયાદારા જ અસ્ત્ય જગત્ને ઉત્પન્ન કરેલું છે.' ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે પણ એમ જ દર્શાવેલું છે કે 'ત્રૈલોક્યમયી માયા જ મમત્ત જગત્માં આપી રહી છે. કેવળ એક અનિર્વચનીય બ્રહ્મ જ જગત્નું મૂળ સત્ય છે અને અન્ય સર્વ પ્રપંચો તેના દસ્ય પ્રકટીકરણ હોવાથી પરિબ્રામરીક તથા નશ્વર છે.' હવે જો કેવળ એક બ્રહ્મ જ સનાતન સત્ય હોય, તો પછી નાનાવિષ બેરો તથા બહુનાનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થયેલો છે, એ બેરો તથા બહુત્વની પ્રતિષ્ઠા સામાં છે તેમ જ એ બેરો તથા બહુત્વનો નાશ અથવા લોપ કેવા પ્રકારે થવાનો સમ્ભવ છે, એ પ્રશ્ન અનિવાર્ય થઈ પડે છે અને તેથી ઉપનિષદોએ એ પ્રશ્નનું એ જ ઉત્તર આપેલું છે કે: 'જ્યારે કેવળ એક બ્રહ્મ જ સનાતન સત્ય છે, તો પછી બેદ તથા બહુત્વનો પણ બ્રહ્મમાંથી જ ઉદ્ભવ થયેલો છે, તેમની પ્રતિષ્ઠા પણ બ્રહ્મમાં જ છે અને બ્રહ્મની કોઈ એક અનિર્વચનીય સક્રિયદારા જ તેમનો નાશ થાય છે, એમ જ સમજી લેવાનું છે.' અર્થાત્ બ્રહ્મની એ અનિર્વચનીય સક્રિયને કોઈ અથગ માયાવીની માયાના નામથી, કોઈ સ્થાનમાં પુરુષાધિષ્ઠિત મૂર્તિના નામથી અને કોઈક કૃષ્ણની વિદ્યા-અવિદ્યામયી હૃદયસક્રિયના નામથી ઓળખાવવામાં આવી છે. પરંતુ આટલી આખ્યાયી તાર્કિક ક્રિયા તર્કવાદીઓનું મન સંતુષ્ટ થઈ શકતું નથી; કારણ કે, એક કેવી રીતે બહુ થાય છે તેમ જ અબેદમાંથી બેદનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થાય છે, એનો એ બ્રહ્મમાં સંતોષજનક થઈ પડે તેવો કોઈ પણ નિર્ણય દર્શાવેલો નથી. આ કારણથી અને મનમાં એ પ્રશ્નનું એક એવું સદ જ ઉત્તર મળ્યું છે: 'એક બહુ નથી થતું અને સનાતન અબેદમાં બેદ ઉત્પન્ન થઈ શકતો જ નથી; અર્થાત્ બહુ મિથ્યા છે અને બેદ અતીત એટલે કે અમન્ય છે; છતાં જે બહુત્વ તથા બેદજન્ય દર્શિભાવર થાય છે તે સનાતન

અદિનીય આત્મામાં જન્મ કાળના અજ્ઞાનથી આપણે કાલ છે, જાણે છે, આત્મા જ જન્મ છે અને આત્મા જ મરણનું છે. "જન્મ મૃત્યુ" એ પછી વળી એવા પ્રશ્નો ઉદભવ થાય છે કે: "એ આત્મા કી વસ્તુ છે. આપણામાંથી ઉદભવેલી છે, આપણામાંથી અવધા જોવામાં કાલેથી રહેલી છે અને આપણે જોઈને ઉત્પન્ન થાય છે?" આ પ્રશ્નનો જોઈ શકાય તેવો એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવું છે કે: "આત્મા કી વસ્તુ છે તે કદી સદાચ તેમ નથી એટલે કે આપણે અનિર્વચનીય છે તેમ જ આપણો ઉદભવ પણ થતો નથી; કારણ કે, તે અનિર્વચનીય અનિવ- ત્ત થયે છે અને તેથી તે કદી કાલે ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રશ્નનો અવધા રહેતો જ નથી." પરંતુ જો શકાય તેવું એ ઉત્તર પણ સંપૂર્ણ સંતોષદાયક તથા સતોષદાયક થઈ પડે તેનું તો નથી જ; કારણ કે, જો શકાય તેવું તો આ તો કિંચ અનુમાનના મોમે એકમેદાદિનીય પ્રશ્નમાં એક અન્ય સનાનન તથા અનિર્વચનીય વસ્તુ પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયેલી છે અને તેથી એવાનો મુશ્કેલી બંધ થઈ ગયો છે, એવામાંથી પણ જોવા તથા જાણવામાં આવી શકે તેમ છે.

આ ઉત્તરોની જો આપણે વૃક્ષાત્મક સમાભોગના કદીએ, તો જો શકાય તેવું કૃતિ કરતાં ઉપનિષદોની કૃતિ આપણને અધિક ઉત્તેજ દેખાય છે અને તે કૃતિ એ છે કે: ભગવાનની પ્રકૃતિ જ આ જગત કિંવા સર્જનું મૂળ છે, ભગવાનની તે જ પ્રકૃતિ સર્જિત છે અને સર્વિદાનદત્તી જે કાર્ષ્વ સર્વિદાનદત્તમયી સર્જિત દોષ, તો તે પછી તે પ્રકૃતિ જ છે. આત્માના પક્ષથી ભગવાન પરમાત્મા છે અને જગતના પક્ષથી પરમેશ્વર છે. પરમેશ્વરની ઇચ્છા સર્જિતમયી દોષથી પરમે- શ્વરની તે ઇચ્છાસર્જિતદાર જ એકમાંથી બધું થાય છે અને અન્યે- માંથી બેદ ઉત્પન્ન થતો દેખાય છે. પરમાર્થની દૃષ્ટિથી જોતાં પ્રત્યેક સત્ય છે અને જગત મિથ્યા તથા પરામાત્માપ્રચલિત છે; કારણ કે; તે પ્રશ્નમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પુનઃ પ્રશ્નમાં જ વિલીન થઈ જાય છે, પ્રપંચનું અસ્તિત્વ ક્વણે દેશ તથા કાળમાં જ હોય છે.

દૃષ્ટિએનો પરિત્યાગ કરીને ત્રેમુખ્યમયી માયાનો અતિક્રમ કરી જાય છે એટલે કે માયાની સીમાને ઝોળાંથી જાય છે, તેઓ ભગવાનની વિશ્વમયી શક્તિ તેમના મન તથા પ્રાણરૂપ આધારમાં જે ભાવે પ્રેરે છે તે ભાવેને સ્વીકારીને જ સંગૃહ તથા અનાસક્ત રહેતા હશે છે અને શાન્તિ તથા આનન્દને સર્વોચ્ચ પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ સર્વ પરિણામોનો વિચાર કરતાં તાત્કાલિક અહંકાર સર્વથા વર્જનીય કિંવા ત્યાગ્ય હોવાથી રાજસ અહંકારને જામત કરી સત્વગુણપ્રસૂત જ્ઞાનનાં સાદાપ્પવડે તેને નિર્મલ કરી નાખવો એ ઉત્તતિનું પ્રથમ સોપાન છે; કારણ કે, રાજસ અહંકારના હસ્તે મુક્તિના ઉપાયરૂપ જ્ઞાન, શ્રદ્ધા તથા ભક્તિનો વિકાસ થાય છે. સત્વપ્રધાન—જેનામાં સર્વગુણ પ્રધાન હોય તેવા—મનુષ્યના મુખમાંથી એવો ઉદ્ગાર કદાપિ નથી નીકળતો કે: ‘હું સુખી છું’ કિન્તુ તેના મુખમાંથી એવા જ શબ્દો નીકળે છે કે: ‘મારા પ્રાણમાં સુખનો વિકાસ થાય છે;’ તેમ જ તેના મુખમાંથી એવું વાક્ય પણ નથી નીકળતું કે: ‘હું જ્ઞાની છું;’ કિન્તુ તે તો એમ જ બોલે છે કે: ‘મારામાં ધીમે ધીમે જ્ઞાનનો સંચાર થતો જાય છે;’ કારણ કે, તેને ‘હું સુખ તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ મેલેલી હોય છે તે સુખ તથા જ્ઞાન તેનું પોતાનું નથી, કિન્તુ જગન્માતાનું જ છે, એ તત્વને તે સારી રીતે જાણતો હોય છે. આ ક્રમનો આશય એ જ છે કે જે જ્ઞાનીમાં પણ સર્વ પ્રકારના અનુભવ સહિત આનંદ તથા મંત્રોપમાદેની સિખતા કિંવા આસક્તિ રહેલી હોય, તો તે જ્ઞાની કિંવા ભક્તનો ભાવ પણ અહંકૃત છે, એમ જ સમજવાનું છે. અર્થાત્ ‘આ હું જ કઈ છું’ એવો ઉદ્ગાર જ્યાં સંધી મુખમાંથી નીકળતો રહે, ત્યાં સંધી અહંકૃતિનો પરિત્યાગ થયો નથી, એ નિર્મલ થયે છે. ગુણાતીત મનુષ્ય જ અહંકારનો પશુ વિજેતા થઈ શકે છે; કારણ કે, જીવ સાદી અને બોધા છે; પુરુષોત્તમ ભગવાન અનુમત્તા અને પ્રકૃતિ કર્તા છે એટલે એના અહમ્—‘હું’—જેવું કંઈ છે જ નહિ; કારણ કે, આ સર્વ એકેકેવા

દ્વિતીય બ્રહ્મની વિદ્યા—અવિદ્યામયી શક્તિની જ લીલા છે, એ સદશ્વને તે સારી રીતે જાણુનો હોય છે. અદંગાન જ્ઞાપિત્રિન પ્રકૃતિનો એક પ્રયાગ્રમ્ય જાણ માન છે અને શ્રમિત્રાનંદમાં લીન થઈ જતું એ જ અદંગાનરહિત જાણની અંતિમ અવસ્થા છે. કિન્તુ જેઓ યુગ્માતીન થવા છતાં પણ પુરોષોત્તમ ભગવાનની ધ્યેયથી લીલામાં અવસ્થાન કરે છે એટલે કે લીલામાં મંદ્રા રહે છે તેઓ પુરોષોત્તમ ભગવાન તથા જીવના અસ્તિત્વને સુરક્ષિત રાખીને પોતાને પ્રતિવિસિષ્ટ ભગવાનના અંશ માની લીલાના કાર્યને ચંપત કર્યા કરે છે અને તેથી તેમના એ જાણને અદંકાર એ નામથી ઓળખી શકાનો નથી; કારણ કે, એ જાણ તો પરમેશ્વરમાં પણ રહેલો છે; એટલે કે, પરમેશ્વરમાં અજ્ઞાન કિંવા સિપ્તતા-આસક્તિ-નો નથી જ; પરંતુ તેની આનંદમયી અવસ્થા સ્વસ્થ ન રહેતાં વિશ્વમુખી કિંવા વિશ્વવ્યાપક થતી રહે છે. અર્થાત્ જેમનો આવે જાણ હોય છે તેઓ જ જીવન્મુક્ત છે; કારણ કે, સપરંપ મુક્તિ દેહનો પાત થવા પછી મેળવી શકાય છે અને જીવન્મુક્ત દેહનો આ દેહમાં જ અનુભવ કિંવા સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે.

૬ નિવૃત્તિ

આપણા દેશમાં એટલે કે ભારતવર્ષમાં કદાપિ જુદામાન અને વિચારશીલ પુરોષોએ ધર્મની સંપાદન અને જીવનના મહત્ત્વ ધર્મની વિરોધિની બાખ્યાનો સ્વીકાર કરેલો નથી; અર્થાત્ હિન્દુઓના જ્ઞાન તથા સિદ્ધિમાં એ જ મહત્ત્વ તથા મંત્રીર તત્ત્વ સ્વીકારાયેલું છે કે સુમરત જીવન ધર્મજેન છે. સિદ્ધિજીન સ્પર્શથી કપુરિન થતાં આપણા જ્ઞાન તથા , , તથા અસ્વાભાવિક અવસ્થા થયેલી છે અને તેથી એવી જ પ્રાન્તિમુદ્ધક પારણા

કિંવા માન્યતાને આધીન થઈ ગયા છીએ કે કેવળ સંન્યાસ, જાતિ તથા સાંસ્તિક ભાવ વિના અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ ધર્મનું અંગ થઈ શકે તેમ છે જ નહિ; એટલે કે સંન્યાસ, જાતિ તથા સાંસ્તિક ભાવ એ ત્રણ જ ધર્મનાં અંગો છે; કારણ કે, પાશ્વત્ય લેહિ એ પારણા કિંવા માન્યતાને જ સ્વીકારીને ધર્મની આશોચના કરે છે. જેવી રીતે હિન્દુઓએ જીવનના ધર્મ અને અધર્મ નામક બે ભાગો કરેલા છે તેવી રીતે પાશ્વત્ય જગતમાં ધર્મ, અધર્મ અને મર્માધર્મથી બહિર્ભૂત કિંવા બાહ્ય જીવનની અધિકાંશ કિંવા તથા જીતિનું અનુશીલન એ પ્રમાણે જીવનના ત્રણ ભાગ કરાયેલા છે. ભગવાનની પ્રસંસા, પ્રાર્થના, શ્રીર્તન તથા દેવાસપ-ચર્ય-માં પુરોહિત-પાદરી-ના વ્યાખ્યાનનું ધવણ ઇત્યાદિ કર્મોને તેઓ ધર્મ કિંવા Religion ના નામથી ઓળખે છે અને Immorality કિંવા અનૈતિકતા-ને ધર્મના અંગ તરીકે નહિ, કિન્તુ એક સ્વતંત્ર વસ્તુ તરીકે સ્વીકારે છે; તથાપિ અનેક જનો Religion અને Morality એ વસ્તુઓને બંને ધર્મનાં ગણી અંગ તરીકે સ્વીકારે છે. દેવાસપ-ચર્ય-માં ને જનું અને નાસ્તિકવાદી કિંવા સંશયવાદી થઈને Religion ની નિન્દા કરવી કિંવા Religion ના સંબંધમાં ઉદાસીનતા દર્શાવવી એ સર્વે કર્મોને પાશ્વત્ય વિશ્વમાં અધર્મ કિંવા Irreligion ના નામથી અને કુદાર્થ કિંવા અનૈતિકતાને Immorality ના નામથી ઓળખામાં આવે છે એટલે કે તેઓ પૂર્વોક્ત મત અનુસાર Immorality ને અધર્મના એક અંગ તરીકે જ માને છે. સારાંશ કે, પાશ્વત્ય લેહિની માન્યતા અનુસાર Religion અને Life એટલે : ધર્મ અને કર્મોના પરસ્પર કરોડ પણ સંબંધ નથી અને તેઓ એક બીજાથી સર્વથા સ્વતંત્ર છે. અર્થાત્ આપણામાંના પણ અનેક લેહિ 'ધર્મ' શબ્દનો આવા પ્રકારનો જ વિકૃત અર્થ કરતા દષ્ટિગોચર થાય છે અને તેથી તેઓ સાધુમન્યાસીની કથા, દેવદેવીની કથા તથા પ્રેમાસન્યાસીની કથાને જ ધર્મના નામથી ઓળખના હોવાથી બે કોઈ

પ્રશ્ન—જેનું મૂળ હોયું હોય અને જેની શાખાઓ નીચે
 હોય તેનું—હા, તેવી જ રીતે આપણો ધર્મ માનપ્રતિષ્ઠિત-
 પર જેની પ્રતિષ્ઠા દિવા રથાપના થયેલી છે તેવો—અને
 એટલે કે કર્મના મામમાં પ્રેરનારો છે. નિર્ણય આપણા
 ભિન્નિ છે, આપણા ધર્મનાં ગૃહ, હાપર અને દીવાલ આદિ
 છે અને આપણા તે ધર્મના ગૃહનું જે ઉચ્ચતમ સિખર છે
 તે મુક્તિ નામથી ઓળખાય છે. સારાંસ કે, માનવજાતિનું
 જીવન એ જ વિચારણા હિન્દુધર્મરૂપ રક્ષનું આશ્રિત છે, એ
 તાથી કહેવાની કે સખવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ.

જો કે સર્વ જનો એમ જોસતા દેખાય છે કે, ‘હિન્દુધર્મની
 કાંઈ પ્રતિષ્ઠા હોય તો તે વેદો જ છે;’ પરંતુ હિન્દુધર્મની એ
 પેઢાના એટલે કે વેદોના સત્ય સ્વરૂપ તથા મર્મને જાણનારા
 ડોની સંખ્યા ખડુ જ અલ્પ જોવામાં આવે છે; કારણ કે, આપણે
 મુખ્ય શાખાના અમલાગમાં જોડીને એકાદ જે સ્વાદિષ્ટ પરંતુ નશ્વર
 જોના આસ્વાદમાં તલીન થઈ જઈએ છીએ અને મૂળનું લેશ માત્ર
 પશુ અનુસંધાન નથી કરતા. આપણે એમ સાંભળેલું છે ખરું કે
 વેદના જે ભાગો છે અને તે જે ભાગો કર્મકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડના
 નામથી ઓળખાય છે; પરંતુ વાસ્તવિક કર્મકાંડ શી વસ્તુ છે અને
 જ્ઞાનકાંડ શી મહાર્થ છે એ આપણે જાણતા નથી. આપણે મૈત્રેયમુનિ-
 દેવ ઋગ્વેદની વ્યાખ્યાને વાંચી શકીએ છીએ અને તેના રમેશચન્દ્ર
 બંગાળી અનુવાદનું વાંચન પણ કરી શકીએ છીએ; પરંતુ
 શું છે તે તો નથી જ જાણતા. મૈત્રેયમુનિ તથા દેવ મહાશય
 આપણને જે વેદવિષયક જ્ઞાન મળ્યું છે તે એ જ કે ઋગ્વેદ-
 ની પ્રકૃતિના જાણ પદ્યો દિવા સર્વ જુતોની પૂજા કરનાં
 ચન્દ્ર વાયુ તથા આગ્નિ ઇન્દ્રિયાદિનાં સત્ત્વસ્તોત્રમાં જ
 ધર્મના તે અનાલનન્ત અપોરુપેય મૂલ જ્ઞાનનો અંત

ઈન્દ્રિયો પ્રવૃત્તિનાં યોગો છે. અર્થાત્ શુદ્ધિને પ્રવૃત્તિનો સ્પર્શ કિંવા વિચાર થવાથી જ આટલો જ ઘો યોદાળો થયેલો દેખાય છે અને તેટલામાટે જો શુદ્ધિ નિર્જેપ બાવથી સાક્ષીરૂપ તેમ જ ભગવાનના Prophet કિંવા Spokesman રૂપ થઈ રહે અને પોને નિઃકામ થઈને ઈશ્વર-અનુભોદિત પ્રેરણા પ્રાપ્ત તથા ઈન્દ્રિયને જાણાતી રહે, તો પ્રાપ્ત તથા ઈન્દ્રિયો પોનપોનાનાં કર્મો તદનુસાર કરનાં રહે, એ સર્વથા નિઃકંશય છે. સારાંશ કે, કર્મનો ત્યાગ તે એક અત્યંત સુખ પ્રકારનો ત્યાગ છે અને કામનાનો જે ત્યાગ તે જ સાત્ત્વ ત્યાગ છે; એટલે કે શારીરિક નિવૃત્તિ ને સય નિવૃત્તિ નથી કિન્તુ શુદ્ધિની જે નિર્મિષ્ણતા તે જ સાત્ત્વ નિવૃત્તિ છે.

૭ ઉપનિષદ્

આપણો ધર્મ અનિશ્ચય વિગ્રાજ અને નાનાવિધ શાખા તથા પ્રશાખાઓવડે પ્રામાણ્યમાન છે, તેનું મુળ નબીરુમ શાનપર આરક થયેલું છે અને તેની શાખાઓ કર્મના અત્યંત દુર્ગતા પ્રાપ્ત પર્વત વિસ્તરેલી છે. જેની રીતે મીનામાં વર્ણવાયેલ અયોગચાતુર ગોખંડય

● અહીં શ્રી અર્ચવન્દ આપણે અભ્યાસરૂપે ગોખંડય તથા 'અયોગચાતુર' વરીકે વર્ણવેલું છે, પાંચ કોષ્ટકનિવાસ્ય "કુર્યેન્મુજોઽ શાન્દયાન્ન શ્વેતોઽશ્વત્થઃ સ્વાત્મનઃ" એ પ્રવાણેનું ચાલતું નોંધ દેવાયેલું છે તથા અર્ચવન્દ કહેલું અર્થે, પ્રાપ્ત કે, અર્ચવન્દ અનવરૂ મીત્રમા વળી "કુર્યેન્મુજોઽશ્વત્થઃ શાન્દયાન્ન શ્વેતોઽશ્વત્થઃ" એવું જ એ દેવતા સ્વરૂપના રિચાન કમવર્ણ છે, અને અર્ચવન્દ આપણે મીત્રમાના અર્થે, ૨.૫૮ જ નિર્ણય કરેલું દેવાયેલું "શ્વેતોઽશ્વત્થઃ" ના વિદેશ્ય રૂપ "શ્વેતોઽશ્વત્થઃ" ના અર્થે જ રહેલું છે.

અને અવાકશાખ—જેનું મૂળ હિંદુ હોય અને જેની શાખાઓ નીચે વિસ્તરેલી હોય તેનું—છે, તેવી જ રીતે આપણે ધર્મ જ્ઞાનપ્રતિષ્ઠિત-જ્ઞાનની ઉપર જેની પ્રતિષ્ઠા કિંવા સ્થાપના થયેલી છે તેવો—અને કર્મપ્રેરક એટલે કે કર્મના માગમાં પ્રેરનારો છે. નિવૃત્તિ આપણા ધર્મની ભિત્તિ છે, આપણા ધર્મનાં ગૃહ, છાપડું અને દીવાલ આદિ નિવૃત્તિ છે અને આપણા તે ધર્મના ગૃહનું જે હૃદયતમ શિખર છે તે સર્વત્ર મુક્તિ નામથી ઓળખાય છે. સારાંશ કે, જ્ઞાનવળતિનું સમસ્ત જીવન એ જ વિચારણા હિન્દુધર્મરૂપ વૃક્ષનું આશ્રિત છે, એ નવીનતાથી કહેવાની કે લખવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ.

જો કે સર્વ જનો એમ બોલતા દેખાય છે કે, ‘હિન્દુધર્મની જો કોઈ પ્રતિષ્ઠા હોય તો તે વેદો જ છે;’ પરંતુ હિન્દુધર્મની એ પ્રતિષ્ઠાના એટલે કે વેદોના સત્ય સ્વરૂપ તથા ધર્મને જાણનારા લોકોની સંખ્યા બહુ જ અલ્પ જોવામાં આવે છે; કારણ કે, આપણે બહુધા શાખાના અગ્રભાગમાં જોડીને એકાદ બે સ્વાદિષ્ટ પરંતુ નશ્વર ફળોના આસ્વાદમાં તક્લીન થઈ જતાં છીએ અને મૂળનું ભેદ માત્ર પણ અનુમંધાન નથી કરતા. આપણે એમ સાંભળેલું છે ખરું કે વેદના બે ભાગો છે અને તે બે ભાગો કર્મકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડના નામથી ઓળખાય છે; પરંતુ વાસ્તવિક કર્મકાંડ શી વસ્તુ છે અને જ્ઞાનકાંડ શો પદાર્થ છે એ આપણે જાણતા નથી. આપણે મૈત્રેયપુત્ર-દ્વારા મહાવેદની વ્યાખ્યાને વાંચી ચક્રીએ છીએ અને તેના રમેશચન્દ્ર દત્તદ્વારા બ્રહ્મગણી અનુવાદનું વાંચન પણ કરી ચક્રીએ છીએ; પરંતુ મહાવેદ શું છે તે તો નથી જ જાણતા. મૈત્રેયપુત્ર તથા દત્ત મહાશય પાસેથી આપણને જે વેદવિષયક જ્ઞાન મળ્યું છે તે એ જ કે મહાવેદ-જ્ઞાનના પ્રતિષ્ઠા પ્રતિષ્ઠાના જાણ પદાર્થો કિંવા સર્વ બુદ્ધિની પૂજન કરના હતા અને સૂર્ય, ચન્દ્ર વાયુ તથા અગ્નિ દેવતાદિનાં સ્તરસ્તોત્રમાં જ સનાતન હિન્દુ ધર્મના તે અનાવનન્ત અપારમેય નવ જ્ઞાનો એન

તો તેમાં શ્રી શંકરાચાર્યની વ્યાખ્યાથી વિરુદ્ધ હોય તેવી કોઈ પણ વ્યાખ્યા દૃષ્ટિગોચર થતાંની સાથે જ આપણે શંકરાચાર્યની કરેલી વ્યાખ્યાને પ્રમાદમૂલક તરીકે તત્કાળ ઓળખાવી શકીએ, એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે. સારાંશ 'કે, ઉપનિષદોમાં કેવળ શ્રી શંકરાચાર્યને પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન જ રહેલું છે, એમ નથી; કિન્તુ જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય કાળમાં જે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન કિંવા તત્ત્વજ્ઞાન લખ્ય થયેલું છે અથવા લખ્ય થવાની સંભાવના છે તે સમસ્ત આધ્યાત્મિક જ્ઞાન કિંવા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપનિષદોમાં આર્થ ક્રપિ તથા મહાયોગી પુરુષો અત્યન્ત સંક્ષિપ્ત રૂપથી નિગૂઢઅર્થપ્રકાશક શ્લોકોમાં સમાવેશ કરી ગયા છે, એ આપણે નિરન્તર સ્મરણમાં રાખવાનું છે.

ઉપનિષદ શું છે એવો જો કોઈ પ્રશ્ન પૂછે, તો તે પ્રશ્નનું ઉત્તર એ જ છે કે જે અનાદ્યનન્ત, મંબીરતમ અને સનાતન જ્ઞાનવડે સનાતન ધર્મ આરૂઢમૂલક થયેલો છે તે જ્ઞાનનો ભાંડાર ઉપનિષદ છે. ચારે વેદોના સૂક્તાંશોમાં એ જ જ્ઞાનનો વિસ્તાર જોવામાં આવે છે; પરંતુ વેદોમાંનું તે જ્ઞાન જેવી રીતે આદર્શ કિંવા દર્પણમાં દેખાતી મનુષ્યની પ્રતિબિંબિત બાજુ આવરણથી ઢંકાયેલી હોય છે તેવી રીતે ઉપમાઓના જાળથી તેમ જરતોત્રોના કિંવા વાચ્ય અર્થના આવરણથી ઢંકાયેલું છે અને ઉપનિષદોમાં તે જ જ્ઞાન મનુષ્યના અનામ્બાદિત મૂળ કિંવા વાસ્તવિક અવવય પ્રમાણે સર્વથા અનામ્બાદિત કિંવા સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અડવેદના વક્તા અકૃપિઓએ ધૃમ્મરની પ્રેરણાથી આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો શબ્દો તથા છંદોના રૂપમાં પ્રકાશ કર્યો હતો અને ઉપનિષદોના વક્તા અકૃપિઓએ સાક્ષાદ્ દર્શનથી તે જ જ્ઞાનના સત્ય સ્વરૂપને જોઈને અદ્વ તથા મંબીર વાક્યોમાં તે જ જ્ઞાનને વ્યક્ત કરી બતાવ્યું હતું. ઉપનિષદના વક્તા અકૃપિઓની મદદના એટલા કથનથી જ જાણવામાં આવી શકે તેમ છે કે માત્ર ભારતવર્ષમાં જ નહિ; કિન્તુ સમસ્ત એશિયા તથા યુરોપમાં પણ જે જે દાર્શનિક

વિષયો ન્યા મિનિમલ પોલો ડિ.જી.પી. માં હો તે નામમ: ૧૯
 Nominalism-૧૦ થવાનું હતું. Nominalism-૨: નવમી, પ્રવિનું
 ઉપનિષદ, મનનો નિયંત્રક વિષ મન:સુધાર-Nominalism-૩
 દેવન. કૃષ્ણ વિષયના, દેવ: ૧૨, ૩૧ ૩૩ કિયા ઉપનિષદ-
 Upanishadism-૪. બીજા મુખ્યત્વે-૫. Helveticism-૬, અહિ
 પોલોમાં જે જે નવમી પ્રાચીનતા તથા નમનન કનવ: હો તે સર્વ
 તનો ઉપનિષદના તાર જનાના તથા તથા જનજામાં અહી
 જાણા દતા: માત્ર અદ્ય જે તાર, પણ જે સત્ય અન્યત્ર ખણિત
 રૂપમાં દર્શિતોય થાય છે, મનનો બરા માત્ર દેવના જનાં જેને
 સંપૂર્ણ સત્ય તરફિ પ્રચાર થવાના રૂપાય છે અને જે સત્ય તથા
 મિથ્યાનું મિથ્યું વિગત બાતથી વજુવાનું જનજાય છે. તે જ સત્ય
 ઉપનિષદમાં અખડ તથા નવજુ રૂપમાં પોતાના પ્રકૃત મંજરમાં
 રહીને શુદ્ધ તથા અખાન્ત બાવથી સિપિખદ થયેયું જેથી
 થાય છે. એટલામાટે થી રોકરાચાપ્રકૃત વ્યાખ્યામાં કિયા અન્ય પ્રાચીની
 આમાં સીમાબદ ન થતા ઉપનિષદના મૂળ અથવા વાસ્તવિક
 ર તથા અખડ અર્થને જનજી મેચાનો રજનન ઉલોમ કરવો એ
 કોય ઉચિત છે.

પ્રકૃત રચાનમાં પ્રવેશ કરવો એ જ ઉપનિષદ સમજનો અર્થ છે.
 પ્રવિઓએ તડના બગથી, વિષાના પ્રસારથી કિયા પ્રેરજાના
 ઉપનિષદમાં વજુવાનના જાનને મેજમ્યુ નદોડ: કિન્તુ જે
 માં સમ્યક્ જાનની આવી મનના મુખ કિયા અદરશ દક્ષમાં
 કરે છે તે દક્ષમાં યોગદ્વાગ અધિકારી થઈને તેમણે પ્રવેશ

નામે પદાંતને આપવામાં આવ્યા છે તે નામ અનુસાર માર્ક
 નાંદ બાંહે છે નામે તે નામ માત્ર જ છે, જેન માનનાસ-
 જે એક જનસમુદાય છે તે Nominalist ના નામથી
 ને તેમના મનને Nominalism કહેવામાં આવે છે.

ઉપનિષદસાથે મેળ ન મળતો હોય તેવા ધર્મ પણ વિચારનો હિન્દુધર્મના અંગ તરીકે સ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી; એ સત્ય છે; તથાપિ જેનો પુરાણ સાથે મેળ ન મળતો હોય તેના ધર્મ પણ યોગ્ય વિચારનો કિંચ વિચારનો હિન્દુધર્મના અંગ તરીકે સ્વીકાર કરી શકાય છે. વ્યાખ્યાના મત્ય કિંવા મહત્ત્વનો વ્યાખ્યાનાનાં મેધાસક્તિ, જ્ઞાન તથા વિદ્યા ઉપર જ આધાર રહેલો હોય છે. અર્થાત્ જે વ્યાસદેવચિત્ત પુરાણો આને વિષમાન હોત, તે તેમનો બહુધા મુતિ સમાન સત્કાર થાત, એમાં ભેદ માત્ર પણ સંભવ નથી; પરંતુ વ્યાસદેવનાં રચેલાં પુરાણોનો તેમ જ ભેદર્પણનાં રચેલાં પુરાણોનો અભાવ હોવા છતાં જે આદ્ય પુરાણો અત્યારે વિષમાન રહેલાં છે તે સર્વ પુરાણોનો આપણે એક સરણો આદર ન કરીએ; નો પણ શ્રી વિષ્ણુ પુરાણ તથા ભાગવત પુરાણ જેવાં પુરાણોના રચયિતા જેવા યોગસિદ્ધ પુરુષોની રચનાને તેા અવશ્ય મહત્ત્વ આપવું જ પડે છે તેમ જ માર્કણ્ડેય પુરાણના પ્રણેતા જેવા પંડિત તથા અધ્યાત્મપરાયણ લેખકની રચનાને શિવ પુરાણ તથા અગ્નિ પુરાણ કરતાં અધિક ગંભીર જ્ઞાનપૂર્ણ રચના તરીકે સ્વીકારવી જ પડે છે. અર્થાત્ અત્યારના વિષમાન પુરાણમંથનો આદિમંથ વ્યાસદેવકૃત પુરાણ હોવા છતાં અત્યારનાં પુરાણોમાંનું જે સર્વથી નિકૃષ્ટ પુરાણ મનાવું હોય તે નિકૃષ્ટ પુરાણમાં પણ નિશ્ચયપૂર્વક હિન્દુધર્મના તત્ત્વનો પ્રકાશ કરનારી અનેક કથાઓનો સમાવેશ થયેલો છે, એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે; અને જ્યારે એવી રીતે નિકૃષ્ટ પુરાણ પણ જિજ્ઞાસુ કિંવા બક્ષા અને યોગાભ્યાસમમ સાધકનો લેખ છે, તેા પછી તેના રચયિતાનાં પોતાના પ્રમાસથી મેળવેલાં જ્ઞાન તથા વિચાર આદિ પણ આદરણીય થાય, એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે વાર?

વેદ તથા ઉપનિષદથી પુરાણોને પૃથક્ કરીને અથવાં સ્વતંત્ર માનીને આંશવિદ્યાવિમૂષિત લેક્ષિએ વૈદિક ધર્મ તથા પૌરાણિક ધર્મના નામથી હિન્દુધર્મના જે જે મિથ્યા ભેદો કર્યા છે, તે ભેદ

પરમેશ્વરની સ્વભાવસિદ્ધ દિવા સ્વાભાવિક અદ્વૈત શક્તિઓ તરીકે પરિચિત છે. એમાંથી અત્યારે આપણે પ્રાકાશ્ય નામક શક્તિનો વિચાર કરવાનો છે. સમસ્ત ઇન્દ્રિયોનો સંપૂર્ણ વિકાસ અને સમસ્ત ઇન્દ્રિયોની અબાધ ક્રિયા એટલા અર્થનો પ્રાકાશ્ય શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે; એટલે કે, વાસ્તવિકતાથી જોતાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મનની સર્વ ક્રિયાઓ પ્રાકાશ્યમાં સમાઈ જાય છે. અર્થાત્ પ્રાકાશ્યના બળથી ચક્ષુઓ નિહાળે છે, શ્રવણો સાંભળે છે, નાસિકા સુંઘી શકે છે, ત્વચા સ્પર્શને અનુભવે છે, રસના-જિહ્વા-રસને આસ્વાદ લઈ શકે છે અને મન સર્વ બાહ્ય સ્પર્શોને સ્વીકારી લે છે. સાધારણ મનુષ્યોની એવી જ માન્યતા કેવા બાવના જોવામાં આવે છે કે સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોમાં જ જ્ઞાનને ધારણ કરવાની શક્તિ રહેલી છે એટલે કે મનુષ્યને જે કંઈ પણ જ્ઞાન થાય છે તે સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ થાય છે; પરંતુ જેઓ તત્ત્વવેદા છે તેઓ એ તત્ત્વને સારી રીતે જાણે છે કે ચક્ષુઓ જોતાં નથી કિન્તુ મન જ જુએ છે; શ્રવણો સાંભળતાં નથી કિન્તુ મન જ સાંભળે છે અને નાસિકા સુંઘી શકતી નથી કિન્તુ મન જ સુંઘી શકે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જેઓ તત્ત્વજ્ઞાનતા વિષયમાં એથી પણ આગળ વધેલા છે તેમનો તો વળી એવો જ નિશ્ચય થયેલો છે કે મન પણ જોતું નથી, સાંભળતું નથી અને મધને અનુભવતું નથી; કિન્તુ કેવળ જીવ જ જુએ છે, સાંભળે છે અને મધને અનુભવે છે, એટલામાટે જો કંઈ જ્ઞાતા દોષ તો તે જીવ જ છે, જીવ હંચર છે, જીવ ભગવાનનો અંશ છે અને તેથી ભગવાનની જે અદ્વૈત સિદ્ધિઓ તે જીવની પણ અદ્વૈત સિદ્ધિઓ છે.

“મમૈવાંશો જીવલોકે જીવ”

મનઃ પટ્ટાનીન્દ્રિયાણિ

।

॥૭॥

કારણદેહ દિવા કારણસરીરમાં પ્રાકૃત્યનો અંતર્ભૂ નિવાસ હોય તે જ શક્તિનો સૂક્ષ્મ દેહમાં વિકાસ થાય છે અને ત્યાર પછી હ દેહમાં પણ તે શક્તિ વિકસિત થવી દેખાય છે. પરંતુ એટલી તોને અહીં અવશ્ય લક્ષમાં રાખી લેવાની છે કે પ્રથમથી જ સ્પૂલ માં ઇન્દ્રિયોનો અંતર્ભૂ પ્રકાશ નથી થતો કિન્તુ જગતના અનુક્રમે તો વિકાસના નિયમ અનુસાર સર્વ ઇન્દ્રિયો પણ પદાનુક્રમ વિકાસને પામતી જાય છે અને દેહલીક ઇન્દ્રિયોનો માનવદેહ દરતાં પશુદેહમાં અધિક અને પ્રખર વિકાસ થયેલો દેખાય છે એટલે કે 'મનુષ્યદેહમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો કાર્તિક નિર્મળ તથા નિસ્તેજ થઈ જાય છે; કારણ કે, આપણે મનુષ્યો મન તથા જીવિના વિકાસમાં આપણી શક્તિનો વિશાળ પરિમાણમાં વ્યાપ દરીએ છીએ અને તેથી આપણા મન તથા આપણી જીવિનો જેટલા પરિમાણમાં વિકાસ થઈ શકે છે તેટલા પરિમાણમાં આપણી અન્ય ઇન્દ્રિયોનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. પરંતુ એ પણ અહીં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એ અમૂર્તપૂર્ણ અભિ-વ્યક્તિ, પ્રકાશ દિવા વિકાસ જ પ્રાકૃત્યના વિકાસની અંતિમ અવ-સ્થા નથી એટલે કે સૂક્ષ્મ દેહમાં પ્રાકૃત્યનો જેટલો વિકાસ થયેલો હોય છે તેટલો જ સ્પૂલ દેહમાં પણ તેનો પ્રકાશ થાય છે અને એને જ પોતથી પ્રાપ્ત થયેલી પ્રાકૃત્ય નામક શિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે.

૨

પરમેશ્વર અનંત અને અપરાદનપરાક્રમશાળી હોવાથી તેની સ્વભાવસિદ્ધ શક્તિનું ક્ષેત્ર પણ અનંત છે અને તેની ક્રિયા અપરાદન એટલે કે જેને કોઈથી પણ વિનાશ ન કરી શકાય તેવી છે. જીવ-દેશર એટલે કે જગતનારો બંધ સૂક્ષ્મ દેહ તથા સ્પૂલ દેહમાં આગવ થતો પદાનુક્રમ એટલે કે ધીમે ધીમે ઇન્દ્રિયશક્તિનો વિકાસ કરતો રહે છે. સર્વ ઇન્દ્રિયો વિશેષતઃ સ્પૂલ સરીરમાં સીમાબદ્ધ

આપવને ત્યામી કે, તો એ દિવસમાં જ મરી જાય; એટલે બધો તેમના જીવનનો એ પ્રાકાશપર આધાર રહેલો છે. પથ્ય શું છે, અપથ્ય શું છે, મિત્ર કેળુ છે, શત્રુ કેળુ છે, ક્યાં ભય રહેલો છે અને ક્યાં નિર્ભયતા રહેલી છે એ સર્વ યાન પશુઓને પ્રાકાશ-દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રાકાશદ્વારા જ જ્ઞાન પોતાના સ્વામીની ભાષાને ન સમજવા છતાં પણ તેના વચનના અર્થ ક્રિયા મનના ભાવને તત્કાળ સમજી શકે છે. એ પ્રાકાશદ્વારા જ, અપ એક વાર જે માર્ગમાં ગયેલો હોય છે, તે માર્ગને સારી રીતે જાણી શકે છે અને તેથી નિર્ણય અંધકારમાં પણ જો તે માર્ગમાં ચાલવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, તો પણ તે કોઈ પણ પ્રકારના સંકેત વિના તે માર્ગમાં ચાલ્યો જાય છે. આ સર્વ પ્રાકાશ ક્રિયાઓ મનની જ છે. અર્થાત્ એ મનની ક્રિયાઓના વિષયમાં તો પશુ મનુષ્ય કરતાં એક છે જ કિંમદુના પશુ પંચેન્દ્રિયોની સક્તિના વિષયમાં પણ મનુષ્યને સર્વથા પરાજિત કરી નાખે છે અને તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એ જ છે કે જેવી રીતે એક જ્ઞાન કોઈ એક વિશિષ્ટ જન્તુ ક્રિયા મનુષ્યની પાછળ તેના મનના આધારે કોઈ પણ પ્રકારની જ્ઞાન્તિ વિના અન્ય સર્વ માણેને ત્યાગીને તે વિશિષ્ટ જન્તુ ક્રિયા મનુષ્યના માર્ગમાં જ સૌ માર્ગસૂચી ચાલ્યો જાય છે અને અંતે તે જન્તુ ક્રિયા મનુષ્યને પકડી જ પાડે છે; તેવી રીતે મનુષ્યથી કેવળ ગંધના આધારે એ કાંઈ કરી શકાય તેમ છે ખરું કે? એ જ પ્રમાણે મનુષ્ય પશુની પેઠે ગાઢ અંધકારમાં પણ કોઈ મનુષ્યને જોવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે કે શું? ક્રિયા કેવળ શ્રવણદ્વારા જ ગુપ્ત ખોલનારને પકડીને બહાર લાવવાની સમાન શક્તિ મનુષ્યમાં છે ખરી કે? Telopathy ક્રિયા ને અન્ય મનુષ્યના વિચારોને જાણી લેવાની વિદ્યા ક્રિયા વિષયની ચર્ચા કરતાં એક અગ્રેષ્ઠ સંવાદપત્ર-સમાચારપત્ર-માં વિધાન કરવામાં આવ્યું હતું કે: “Telopathy મનની એક યા છે, એ પ્રક્રિયા ક્રિયા સિક્કિનો પશુઓમાં સ્વાભાવિક નિવાસ હોય

દર્શનના વર્ણનને જો કવિની કદપના જ કહેવામાં આવે, તો તેથી ગીતાના ગંભીર તથા સત્યત્વનો નાશ થઈ જાય તેમ છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ યોગથી પ્રાપ્ત યનારી ગંભીરતમ શિક્ષા તેમ જ કેટલાંક દાર્શનિક મતો-સિદ્ધાન્તો-નો પણ કવિની કદપનામાં જ સમાવેશ થઈ જવાનો સંભવ છે. અર્થાત્ વિશ્વરૂપદર્શન તે કવિની કદપના પણ નથી અને ઉપમા પણ નથી; કિન્તુ સત્ય વસ્તુ છે અને તે પણ વળી અભિપ્રાયકૃત-અર્વાચીન-સત્ય નથી; કારણ કે, વિશ્વપ્રકૃતિ અતર્ગત વિશ્વરૂપ અભિપ્રાયકૃત હોઈ શકતું જ નથી. સારાંશ કે, એ વિશ્વરૂપ કારણજગતનું સત્ય છે. કારણજગતના રૂપનો દિવ્ય અમુવડે જ પ્રકાશ થાય છે અને અર્જુનને દિવ્ય અમુની પ્રાપ્તિ થયેલી હોવાથી તેણે કારણજગતના એ વિશ્વરૂપનું દર્શન કર્યું હતું.

સાક્ષર અને નિરાક્ષર

જેઓ નિર્ગુણ તથા નિરાક્ષર બ્રહ્મના ઉપાસકો છે તેઓ ગુણ તથા આકારની કથાને રૂપક તથા ઉપમા કહીને વાયુમાં ઉડાવી દે છે; જેઓ સગુણ નિરાક્ષર બ્રહ્મના ઉપાસકો છે તેઓ શસ્ત્રની અન્ય પ્રકારની વ્યાખ્યા કરીને બ્રહ્મના નિર્ગુણત્વનો અસ્વીકાર કરે છે અને આકારની વાર્તાને રૂપક તથા ઉપમા કહીને પવનમાં ઉડાવી દે છે અને જેઓ સગુણ તથા સાક્ષર બ્રહ્મના ઉપાસકો છે તેઓ ઉપર્યુક્ત નિર્ગુણનિરાક્ષરવાદી તથા સગુણનિરાક્ષરવાદી ઉભયના શિરપર હસ્તમાં ખડ્ગને ધારણ કરીને બિશ્વા રહે છે. પરંતુ હું તો એ ત્રણે મતોને અત્યંત સંકીર્ણ તથા અમંપૂર્ણ જ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં માનું છું; કારણ કે, જેમણે સાક્ષર તથા નિરાક્ષર એવી રીતે દ્વિવિધ બ્રહ્મને સાક્ષાત્કાર કરેલો છે તેઓ એકને સત્ય તરીકે સ્વીકારી અન્યને અ-સત્ય કદપના તરીકે ઓળખાવીને જ્ઞાનના અંનિમ પ્રમાણને રૂપી રીતે નષ્ટ કરી શકે અને તેમનાથી અસીમ બ્રહ્મને સીમાબદ રૂપી રીતે કરી શકે, એ યાત્રાથી લેશ માત્ર પણ સમજી શકતું નથી. જે

શકાય તેવો—છે, દેશ તથા કાળ તેના ખેલની સામગ્રી છે અને ભગવાન દેશ તથા કાળરૂપ જાળને વિસ્તારીને સર્વ જૂતોને તેમાં સપડાવી કીડા કર્યા કરે છે એટલે એ દેશકાળરૂપ જાળમાં આપણાથી ભગવાનને સપડાવી શકાય તેમ નથી. સારાંશ કે, જ્યાં સુધી આપણે તકે તથા દાર્શનિક બુદ્ધિઓનો પ્રયોગ કરીને એ અસાધ્ય કાર્યને શિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રહીએ છીએ ત્યાં સુધી ભગવાન આપણા એ જાળને દૂર ખસેડીને મૃદુ હાસ્ય કરે છે અને આપણી આગળ, પાછળ, બંને બાજુ, દૂર તેમ જ ચારે દિશામાં વિશ્વરૂપ તથા વિશ્વાતીત રૂપને પ્રસારી આપણી બુદ્ધિને પરાસ્ત કિંવા પરાજિત કરી નાખે છે. અર્થાત્ જોઓ એમ કહે છે કે: “અમે તે-અહ-ને જાણી શક્યા છીએ;” તેઓ કંઈ પણ જાણી શક્યા નથી અને જોઓ એમ બોલે છે કે: “અમે જાણીએ છીએ અને નથી પણ જાણના;” તેઓ જ સત્ય જ્ઞાની છે, એ નિઃસંશય વાતો છે.

વિશ્વરૂપ

જોઓ શક્તિના ઉપાસક તથા કર્મયોગી છે અને યંત્રીના યંત્ર થઈને ભગવન્નિર્દિષ્ટ—ભગવાનના નિર્દેશ અનુસાર—કર્મ કરવાને આદેશાયલા તથા ઉપદેશાયલા છે, તેમની દૃષ્ટિથી વિશ્વરૂપદર્શન અત્યંત પ્રયોજનીય છે. જો કે તેઓ વિશ્વરૂપદર્શનથી પૂર્વે પણ ઉપદેશનો લાભ તો મેળવી શકે છે તથાપિ જ્યાં સુધી તેમને તે ઉપદેશાયલી વસ્તુના અપરોક્ષ દર્શનનો લાભ નથી મળતો ત્યાં સુધી તેમને મોક્ષા ઉપદેશની મથાર્થ સરૂજતા ચર્ચ શકની નથી; એટલે કે તે ઉપદેશ માત્ર રજૂ થાય છે કિન્તુ પાસ થતો નથી. સારાંશ કે, જ્યાં સુધી તેમને વિશ્વરૂપદર્શનનો લાભ નથી મળતો ત્યાં સુધીનો સમય તે તેમના કર્મચિંતન તથા વિશ્વરૂપદર્શનભાટેની તૈયારીનો જ સમય હોય છે અને વિશ્વરૂપદર્શનથી તેમના કર્મનો આરંભ થાય છે. વિશ્વરૂપદર્શનનો જ્ઞાન અનેક પ્રસારે મળી શકે છે; એટલે કે,

સાધનની જેવી સાધના કિંચ સાધકનો જેવો સ્વભાવ હોય છે તદ્દન
સાર તેને વિશ્વપદાર્થનનો સામ મળી શકે છે. જેવી કામિયાબી
વિશ્વપદાર્થનની સાધક સમસ્ત વિષમાં અદ્ભુત અને ભયાનક નારી-
સ્વરૂપને જ નિસ્તરેલું દેને છે; અર્થાત્ મર્વત એક અગમ્યદેહકુળ
વિચારાત નારીસ્વરૂપ વ્યાપેલું છે; તેનો નિઃપ્રતિભિરપ્રમારક ક્ષ-
ત્રુષ્ણ કુન્તસરાસિ આકાશને આગળથી રંગો છે; તેના રક્તસિમ
ખૂંટની આભા નયનોને નિસ્તેજ કરતી બીજી જુલ્મ કરી રહી
અને તેના વિશ્વવ્યાપક અદાદાસનો અખડ પ્રવાહ વિશ્વમહાકાને
ચૂર્ણવિચૂર્ણ કરી રહ્યો છે; એવું જ હસ્ય તેના જોવામાં આવે છે.
સારાંશ કે, આ સર્વ કથા કવિની કલ્પના નથી તેમ જ અતિપ્રાકૃત
ઉપસન્નિધિને અસંપૂર્ણ માનવભાગમાં વર્ણવવાની વિશળ એકા પશુ
નથી; કિન્તુ એ જેવી કાલિકાનો આત્મપ્રકાશ છે અને એ આપણી
માતાનું સાચું સ્વરૂપ છે, એટલે કે, જે સ્વરૂપ દિવ્ય ચમુવડે જોવાપડું
છે તેનું જ એ અતિસયોગિની રહિત અને સરળ તથા સત્ય વર્ણન
છે. અર્જુને જેવી કાલિકાના વિશ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કર્યો નહોતો;
કિન્તુ કાળરૂપ શ્રી કૃષ્ણના મંદારક વિશ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો;
પરંતુ વિશ્વરૂપની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં એ ઉભય સાક્ષાત્કારો એક જ
પ્રકારના છે; કારણ કે, અર્જુને શ્રી કૃષ્ણના મંદારક વિશ્વરૂપનો
બાલ્યાનલીન સમાધિમાં સાક્ષાત્કાર કર્યો નહોતો કિન્તુ દિવ્ય ચમુવડે જ
સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો અને તેથી તેણે જેવો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો તેવું
શ્રી બ્યાસદેવે અવિક્લ અને અતિસયોગિની રહિત યથાર્થ વર્ણન
કરેલું છે. સારાંશ કે, એ સ્વપ્ન નથી અને કલ્પના પણ નથી; કિન્તુ
સર્વથા સત્ય અને તે પણ જનમત અને સંજ્ઞવન સત્ય છે.

“જુગગતુ” ૨૫

સાક્ષાત્કાર ભગવદ્દિષ્ટિ ત્રણ અવસ્થાઓનું વર્ણન જોવામાં
છે અને તે ત્રણ અવસ્થાઓના નામો આ પ્રમાણે છે: પ્રથ-

અપિહિત શુભિ, નૈજ્ઞ કિંવા દિરણ્યવર્મ—અપિહિત રવમ અને વિશદ—અપિહિત જમનિ એ જળ અવરથાઓ શુભિ અવરથા, રવમ અવરથા અને જમન અવરથા એ પ્રમાણે ગૃહિત નામોથી પણ ઓળખાય છે. એમાંની પ્રત્યેક અવરથા એક એક જગત કિંવા વિષ છે; એટલે કે, શુભિમાં દારણજગતનો, રવમમાં મુદ્ધમ જગતનો અને જમનમાં રપૂસ જગતનો સમાવેશ થયેલો છે. અર્થાત્ દારણજગતમાં જેનો નિર્જીવ કથાયતો દોષ છે અને જે આપજા દેશ તથા કાળથી અનીન દોષ છે તે મુદ્ધમ જગતમાં પ્રતિભાસિત થાય છે અને રપૂસ જગતમાં આંશિક બાવથી રપૂસ જગતના નિયમ અનુસાર તે અભિનીત થાય છે એટલે કે અભિનય કરે છે. શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું હતું કે: "મેં દૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનો એટલે કે કૌરવોનો અત્યારપૂર્વે જ વધ કરી નાખ્યો છે;" પરંતુ જે વેળાએ શ્રી કૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું તે વેળાએ જો કે રપૂસ જગતમાં સર્વ કૌરવો મુદ્ધજનમાં અર્જુન સમક્ષ જીવતા ઊભા હતા અને મુદ્ધના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા હતા; તથાપિ ભગવાનનું એ કથન અસત્ય પણ નહોતું અને એ ઉપમા પણ નહોતી; કારણ કે, દારણજગતમાં ભગવાને કૌરવોનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો અને એમ કરવાનું કારણ એ હતું કે જો દારણજગતમાં તેમનો સંહાર ન થયો હોય, તો રપૂસ જગત કિંવા આ લોકમાં તેમનો સંહાર થઈ શકે તેમ હતું જ નહિ. આપણે સત્ય જીવન તો દારણજગતમાં જ રહેલું છે અને રપૂસ જગતમાં તો માત્ર તેની છાયા જ પડે છે. કિન્તુ દારણજગતનાં નિયમો, દેશ, કાળ, રૂપ અને નામ ઈત્યાદિ સર્વથા સ્વતંત્ર છે; વિચરણ દારણજગતનું રૂપ છે અને રપૂસ જગતમાં દિવ્ય ચક્રુવડે તે પ્રકાશિત થાય છે.

દિવ્ય ચક્રુ

દિવ્ય ચક્રુ એટલે શું વાર? દિવ્ય ચક્રુ કાંઈ એક કાર્પનિક વસ્તુ નથી તેમ જ કવિની ઉપમા પણ નથી; કિન્તુ એક સર્વથા

મન વળી છે. પોતાના જીવણી જે દરિ પાપ થાય તે તેજુ જુ
પ્રકાર છે. અને તે જુ પ્રકાર મન દરિ, વિજ્ઞાનવત્ તથા વિજ
મનુષ્ય નામથી જ્ઞેયજ્ઞાતા છે. મન દરિ છે આપણે જાણમાં વિજ
જ્ઞાતન અરણ્યમાં માનસિક તનિને દેખીએ છીએ, વિજ્ઞાનવત્પરે
આપણે મમાપિષ્ય મનો મન જમન તથા મરુજમન અન્તર્ગત-
કારજુજમનમાંનાં—નામ તથા રૂપની પ્રતિબિંબિતે તેમ જ મોનિક
રૂપે વિદ્યારૂપમા વિદ્યારૂપે છીએ અને વિજ મનુષ્યે કારજુજમન
ની નામરૂપનો માણસાર રૂપે છીએ છીએ, નરિય મનુષ્યે મમાપિષ્ય
પણ આપણી એ માણસાર રૂપે સમય છે તેમ જ રૂપમ મન
સમય પણ કારજુજમનના નામરૂપને ઉપસ્થિત થયેલાં જોઈ શકાય
છે. જે વસ્તુ રૂપ દરિયને અંગેયર દેખ ને જ વસ્તુ જે દરિય
જોયર થઈ જાય, તે તે વિજ મનુષ્ય પ્રમાણ છે, એમ જ જાણી
શેનું. સારાંસ કે, અજુન વિજ મનુષ્ય પ્રમાણથી જ પોતાની જામન
અરણ્યમાં જમવાનના કારજુજમનનામન વિષયનો માણસાર રૂપે
સંદેશી મુજ થયેલાં. એ વિષયપદસન કદાચિત્ રૂપ જમનમાં
દરિયજોયર સત્ય ન દેખ, તથાપિ રૂપ સત્ય કરતાં તે સત્ય જ
છે; કપના, અમત્ય કિંવા ઉપમા તે નથી, નથી અને નથી જ.

૧૧ સ્તવસ્તોત્ર

સાધક, સાધ્ય અને સાધન એ ત્રણ અંગેયરે ધર્મ, અર્થ,
કામ અને મોક્ષનું અસ્તિત્વ છે. સાધકોના સ્વભાવો વિવિધ
હોવાથી તેમનામાટે વિવિધ સાધનો ઉપદેશાયલાં છે અને વિવિ-
ધ સાધનોને અનુસરીને સાધ્યો પણ વિવિધ થાય એ સર્વથા
વિજ જ છે. પરંતુ રૂપ દરિય એ સાધનો નાના પ્રકારનાં
તાં હોય છતાં પણ જે સદમ દરિય જોવામાં આવે, તે

એમ જ દેખાઈ આવે છે કે સર્વ સાધકાનું અંતિમ સાધ્ય એક જ છે અને તે એક માત્ર સાધ્ય આત્મતુષ્ટિના નામથી ઓળખાય છે. ઉપનિષદમાં યાગવલ્ક્યે પોતાની સદ્ધર્મિણીને એમ જણાવ્યું હતું કે: “જે કંઈ છે તે સર્વ આત્મામાટે જ છે; એટલે કે, સ્ત્રી આત્મામાટે છે, ધન આત્મામાટે છે, પ્રેમ આત્મામાટે છે, સુખ આત્મામાટે છે, દુઃખ આત્મામાટે છે, જીવન આત્મામાટે છે અને મૃત્યુ પણ આત્મામાટે જ છે;” અને તેથી જ આત્મા સૌ પદાર્થ છે એ પ્રશ્નની શુરતા તથા પ્રયોજનીયતાનો ઉદ્ભવ થયેલો છે.

અનેક વિજ્ઞાન, વિદ્વાન્ તથા પંડિત પુરુષોના મુખમાંથી એવા ઉદ્ગારો નીકળતા જોવામાં આવે છે કે: “એ આત્મજ્ઞાનમાટે આટલી બધી માયાદોષ કરવાની આવશ્યકતા જ શી છે વાર? અર્થાત્ આવા પ્રકારના સદ્ધર્મ વિચારોમાં સમયનો અકારણીય વ્યય કરવો એ એક પ્રકારનો ઉન્માદ છે એટલામાટે જે વિષયો સંસારમાટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવા કિંવા પ્રયોજનીય છે તે વિષયોનો વિચાર કરવો અને માનવજાતિના કલ્યાણનો પ્રયત્ન કરવો એ જ આપણું કર્તવ્ય છે.” પરંતુ કયા વિષયો સંસારમાટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવા કિંવા પ્રયોજનીય છે અને માનવજાતિના કલ્યાણની શાથી સંભાવના છે, એ પ્રશ્નની મીઠાસાનો પણ આત્મજ્ઞાનપર જ આધાર રહેલો છે. અર્થાત્ જેવું આપણું જ્ઞાન હોય તેવું કિંવા તેટલું જ આપણું સાધ્ય હોય, તો તે સ્વાભાવિક છે. જે આપણે કેવળ આપણા પોતાના હેતુને જ આત્મા તરીકે માની કિંવા સ્વીકારી લઈએ તો માત્ર હેતુને સંતોષવામાટે અન્ય સર્વ વિચાર તથા વિવેચનાઓને જલ્દાંતરે આપીને આપણે કેવળ સ્વાર્થપરાયણ નરપિશાય થઈ જતું પડે છે; જે કેવળ સ્ત્રીને જ આપણે આત્મવત્ જોવા માંડીએ અને સ્ત્રીની જ સેવાપૂજા કરતા રહીએ, તો તેથી આપણે જાણ થઈને ન્યાય તથા અન્યાયનો વિચાર ન કરતાં તેના મનના મનોપને મેળવવામાટેની જ જીવનોડ

મેંટા કરના રહીએ, એ સારીશા સ્વાભાવિક છે; એટલે કે, અન્ય જગોને દુઃખમાં નાખીને તેને સુખ આપવાનો અને અન્ય જનોનું અનિદ કરીને તેના કષ્ટને માપવાનો પ્રયત્ન ઉચોત્તમ આદરીએ એમાં તોશ માત્ર પણ મેંસાચ નથી; જો આપણે કેવળ આપણા દેશને જ આશ્રય નિદાગતા રહીએ, તો તેથી આપણે એક પ્રયત્ન દેશદિનેથી થઈ શકીએ અને કલિદાસમાં અમર કીર્તિ ગણી જવાના બાબને મેંગરી રાખીએ એ સર્વથા સત્ય છે; પરંતુ એથી અન્યાય માનવતામાં પરિત્યાગ કરીને અન્ય દેશનું અકન્યાય, અન્ય દેશના ધનની ભૂદ અને અન્ય દેશની સ્વતંત્રતાનું અપદરજી કલ્યાણિ પાપો પણ કરવા જ પડે છે એ પણ સર્વથા સત્ય જ છે; જો આપણે કેવળ સમવાનને જ આત્મા પ્રમાણી લઈએ અને સમવાનમાં જ આશ્રય ત્રિમ રાખતા રહીએ, તો તેના યોગે આપણે ભગ્ન, યોગી તથા નિષ્કામ કર્મી થઈને જે શક્તિ સાધારણ મનુષ્યને પ્રાપ્ત નથી થતી તે અપ્રાપ્ય શક્તિ, જ્ઞાન તથા આનન્દભોગને મેંગરી રાખીએ અને એ જ પ્રમાણે જો આપણે કેવળ પરબ્રહ્મને જ આત્મા પ્રમાણી લઈએ તો તેના યોગે આપણને પરમ શાન્તિ તથા સત્યની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થઈ શકે છે. સારાંશ કે: 'યો યચ્છુદ્ધઃ સ યથ સઃ' 'જોની જોની થઈ દોષ છે તે તદ્વ જ થાય છે.' માનવજાતિ ચિરકાલ સાધના કરતી આવી છે અને પ્રથમ ક્ષુદ્ર સાધ્યને શાંતિ, ત્યારપછી તેનાથી કંઈક મદત સાધ્યને સિદ્ધ કરી અતે સર્વથી ઉચ્ચ પરાતપર સાધ્યને સાંતી પોતાના મંતવ્ય સ્થાન થી હરિના પરમધામને પ્રાપ્ત થતી જાય છે. એક યુગ એવો પણ હતો કે જે યુગમાં માનવજાતિ કેવળ સરીરની જ સાધના કરતી હતી એટલે કે સરીર સાધના એ જ તે કાળનો યુગધર્મ હતો અને તેથી અન્ય ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને પણ તે સમયમાં સરીરની સાધના કરતીએ ક્રેવરકર માર્ગ મનાવો હતો; કારણ કે, જો એમ ન થયું હોત, તો જે સરીર ધર્મ સાધનાના ઉપાયરૂપ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે તે સરીર આટલી સીમા

એ જ છે કે એક સદસ-દત્ત-મનુષ્યોમાં માત્ર દસ મનુષ્યો જ અસાધારણ હોય છે અને એ અસાધારણ દસ મનુષ્યોમાંના બહુધા એક મનુષ્ય જ પોતાના પ્રયત્નમાં કૃતકાર્ય થઈ શકે છે. મારા કર્મ-ક્ષેત્રમાં મને સફળતા મળશે કે કેમ એનો આધાર દરના ભવિષ્યકાળ-પર રહેલો છે અને અત્યારે તો મારી એવી અવસ્થા છે કે મારાથી અઘાપિ કર્મક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ ભાવથી પ્રવેશ પણ કરી શકાયો નથી એટલામાટે અત્યારે તો લોકો મને એક પાગલ તરીકે જ ઓળખશે એ સર્વથા નિવિવાદ છે.

એક પાગલ પુરુષને પાંચે પડતું એટલે કે એક પાગલ પુરુષની પત્ની થતું એ પ્રમદા કિંવા સ્ત્રીમાટે અતિશય અમંગલ છે અને તેનું કારણ એ છે કે નારીજાતિના જીવનની સર્વ આશાઓ કેવળ સાંસારિક સુખદુઃખોમાં જ સીમાબદ્ધ થયેલી હોય છે અને પાગલ પોતાની પત્નીને સુખ નથી આપતો કિન્તુ દુઃખ જ દેતો રહે છે. હિન્દુધર્મના પ્રજ્ઞાઓ આ રહસ્યને સારી રીતે સમજી શક્યા હતા અને તેથી તેઓ કોઈ પણ મનુષ્યની અસાધારણ ચરિત્રશીલતા, અસાધારણ શ્રેષ્ઠ તથા અસાધારણ આશા કિંવા આકાંક્ષાને અતિશય માનની દૃષ્ટિથી જોતા હતા અને તેથી તે મનુષ્ય પાગલ હોય કિંવા મહાપુરુષ હોય તથાપિ જો તે અસાધારણ મનુષ્ય હોય તો તેનામાં અવસ્ય તેઓ પૂજ્યભાવ રાખતા હતા. પરંતુ પોતાના પતિના આવા પ્રદારના જીવનથી નારીના જીવનની જે દુર્દશા થાય છે તે દુર્દશાને નિવારવાનો શો ઉપાય કરવો વારું? આવો પ્રશ્ન સદા ઉદ્ભવે છે અને આપણા ઋષિઓએ એ ઉપાયની વ્યવસ્થા પણ કરેલી છે. અર્થાત્ આપણા ઋષિઓએ નારીજાતિને એવા ઉપદેશ આપેલો છે

“જે અનેક યંત્રો અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે મંત્રોમાંના ‘પતિ:

’-‘પતિ જ પરમ શુભ છે;’ એ જ નારીજાતિનો એક

જે, જ તારે જાણવાનું છે. સ્ત્રી પોતાના સ્વામીની

મા મુખાસિની,

તારૂં તા. ૨૪મી ઑગસ્ટનું પત્ર મળ્યું. તારાં માતાપિતાના ઉદ-
યમાં અત્યારે એક નવીન દુઃખનો આઘાત થયો છે, એ સાંજગીને
હું પણ અતિશય શોકાતુર થયો છું; પરંતુ ક્યા પુત્રનો પરમેશ્વરસ
થયો છે તે તેં જાણ્યું નથી. દુઃખના આગમનથી ઉદયમાં શોકનો
આઘાત થાય છે એ સત્ય છે; પરંતુ ગ્રંથારમાં સુખને શોધવા જતાં તે
સુખના મધ્યમાં જ દુઃખ દર્શિતોયર છે; અર્થાત્ દુઃખ નિરન્તર
સુખ સાથે જોડાયેલું જ રહે છે એટલામાટે ગ્રંથારમાં સંવંધા દુઃખના
અંશથી રહિત કેવળ સુખની આશા રાખી રાક્ષી જ નથી. આ નિયમ
માત્ર પુત્રકામનાના સંબંધમાં જ લાગૂ પડે છે એમ નથી; કિન્તુ સર્વ
સાંસારિક કામનાઓનું એ જ રૂળ કિંવા પરિણામ થાય છે. સારાંશ
કે, વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવાથી ધીર ચિત્તવડે સર્વ સુખો તથા
દુઃખોને ભગવાનનાં ચરણોમાં સમર્પી દેવાં એ જ મનુષ્યના સુખનો
એક માત્ર માર્ગ કિંવા ઉપાય છે.

તારા પત્રમાં તેં વીસ રૂપિયા નહિ, પણ દસ રૂપિયા મોકલવાનું
જ લખ્યું છે; છતાં તને પદર રૂપિયાની આવશ્યકતા હશે તો હું પંદર
રૂપિયા મોકલીશ. આ મહિનામાં સરોજિનીએ તારામાટે હાર્જિલિંગનું
જે કાપડ ખરીદ્યું છે તેની કીમતના રૂપિયા મેં મોકલી દીધા છે.
બાકી ત્રણ કે ચાર રૂપિયાની આવશ્યકતા રહેશે તે હું આવતા
મહિનામાં મોકલીશ. અર્થાત્ આ વેળાયે તને બધા મળીને વીસ
રૂપિયા હું મોકલીશ.

કે જો મારે જે એક મુખ્ય પાત્રો તોને અનુવર્તી છે તે અનુવર્ત
 ન. એ તો મારી માન્ય પદમાં જે મારી હિંમતો છે તે મુખ્ય
 માન્ય માટે તો એ માન્ય એવામાં છે તે એક મહાવિનિવરણ
 પૂર્ણ છે. અનુવર્ત આ દેશમાં આજમાય તોરના જે મા
 અ. ૧. અનુવર્ત ઉદેશ તથા કમના હિંમતો આજમાય
 છે. તેમાં મનોમાન, અનોદેશ તથા કમના આજમાય
 અમાર છે. મારી જુના માન્ય માનના જુનાની નાં વિદ્યામાં
 મિત્ર તથા અમામન્ય-અમાપારજી-એ. કદ માન્ય મનુષ્યો અમા
 પારજી મન, અમાપારજી નહી કયા પ્રવળ તમજ અમાપારજી અમા
 વિંચા આજમાયને જે નામની આજમાય છે તે નુ નાં મનુષ્યો એમ
 તો નાં નહીં; અમાય એ મન અમાપારજી આજમાયને તેઓ પામતિવર
 નામની આજમાય છે. એ કે એ મન અમાપારજી આજમાયને તેઓ પામત
 ના છે છે અને એ મન અમાપારજી આજમાયને પરાનવા મનુષ્યને
 પામત કનીને મનોવિ છે. તથાપિ એ એક પામતો પામના અમા
 પારજી કમસેવમાં મહાનવાની પ્રાપ્તિ થય છે એટલે પત્રી તે આપારજી
 સોજો તેને પામત ન હોવા પ્રતિભામંપત મદાપુર તરિક જે આજ
 અમા મારિ છે. આ અદી પ્રમ એ ઉપવિન ચાપ છે કે એક
 દેશમાં મનુષ્યોની આવી એક મહાન કરી રહી છે એ પ્રમનું ઉતર

+ પામત રાજનો ઉત્તમ પ્રમત વિંચા રીચનો કે મારો એ
 પ્રમા પ્રયોગ થય છે. પામત રાજ ઉર્દુ ભાષામાં ચારંચાર અવરુત
 દોષાથી હેલ્યા હોવાની બીજી માન્યતા કહેલી છે કે એ રાજ મન
 રાજી વિંચા કારસી ભાષાનો છે; પરંતુ તેમની એ માન્યતા અમમૂલ
 રાજી છે, એ રાજ સંસ્કૃત ભાષાનો છે અને 'પા મલ્ અલ્'
 ની વ્યુત્પત્તિ છે ફ્રાન્સ સાહેબે પોતાના 'Hindostani Dictionary'
 રાજીમાં એ રાજને હિન્દુસ્તાની રાજ વરીકે લેખ્યારેય છે.
 ના સંસ્કૃત ભાષા વિષયક અગાનનું જે પરિભાષ છે.

સદપરિણી દેતાથી સ્વામીએ જે કાર્યનો સ્વપ્ન તરીકે સ્વીકાર્યો
 હોય તે કાર્યમાં સ્વામીને પોતાથી ૫ તેટલી
 આપવી, એમ મંત્રણા આપવી, તેના ૫૬ કર
 ન પરમેશ્વર માનવો ૫ મુખ તેન
 દુઃખનો અનુભવ ૬ સદ મ
 સારાંસ છે, કાર્યને ૫ પુરુ ૭
 કાર્યમાં સદાપતા આ ૧ ધાર
 પાત્રી-નો અધિકાર ૬

દેવે આવી પ્રમ
 માર્ગમાં આવીશ કે નથી
 પામત પુરુષ સાથે તારે
 કર્મોપાનુ રૂણ છે. પોતાના
 કરી નાખતી એ મિતરકર
 વારાં શું તું પણ ખીચ સ
 એક અસાધ્યારણ પુરુષને-પોત
 રા ! જે તારી એવી ન ધાર
 નથી; કારણ કે,
 નો ન
 ને

અ

પાત્રી ન

+ અર્થ સ્થા

માત્ર સમાપ્ત થી સ
 વિષ સ્થાન પુરુષોને હતો
 પતિપત્નિ સ્ત્રીને પાત્ર

પોતાના પાગલ પતિને ઉપયુક્ત થનારી પાગલી થવામાટેનો પ્રયત્ન આદરવાનો વિચાર છે? તે લગ્ને એક દગ્ગર *બ્રાહ્મ પાઠશાળાઓમાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોય, તથાપિ તું એક હિન્દુ મુદની કન્યા છે, હિન્દુ પૂર્વજોનું રક્ત તારા શરીરની પ્રત્યેક શિરામાં વહન કરી રહ્યું છે અને તેથી તું રોગોક્ત એટલે કે પોતાના પાગલ પતિ પાછળ પાગલી થવાના માર્ગને જ સ્વીકારીશ એવો મારો નિઃશંક અને દૃઢ નિશ્ચય છે.

કારી સીધી હતી. જ્યારે પોતાની પુત્રવધૂ સતી સ્થાવિત્રીના પવિત્ર હસ્તના સ્પર્શથી રાત્રી ધૂમસેનની અંધતાનો અંત થતાં તેને દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ થઈ થઈ હતી ત્યારે જ તેની સાધી મદિયોએ પણ પોતાનાં નેત્રોપર બાંધી શમેલા પાદોને ફેર કર્યો હતો. મત્તીની આવી અઘોરિક તથા અનન્ય પ્રતિ-પરાયણતા અને પતિભક્તિનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો ભદ્રભૂમિ ભારતવર્ષ વિના અન્ય કોઈ પણ દેશમાં મળી જકે તેમ છે જ નહિ. ધન્ય છે ભારતવર્ષને કે જે દેશ આવી ભદ્ર નારીઓના અવતારથી પુત્રીત થયો છે!

* બ્રાહ્મ પાઠશાળા એટલે બ્રહ્મસમાજસંસ્થાપિત પાઠશાળા. બ્રાહ્મ ધર્મ કિંવા બ્રહ્મસમાજ આધુનિક પ્રશ્નાત્મ સ્વચ્ચતા અનુસાર સ્વપાયલો એક નવીન ધર્મ હોવાથી અને તેમાં સનાતન આચાર્યધર્મને વિધાતક થઈ પડે તેનાં અનેક તત્ત્વો હોવાથી અહીં શ્રી અસ્તિત્વ બાબતે જો બાવને દર્શાવવામાટે જ બ્રાહ્મ પાઠશાળાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; કારણ કે, તેમનાં સહધર્મિણી શૃંગારિણીએ પોતાના પિતા પસંદથી ખંજાણી તથા અંગ્રેજી બાપાનું અમુક સીમા પર્વન્ત શિક્ષણ મેળવ્યા પછી ઠેકકતામાં બ્રહ્મસમાજ-સંસ્થાપિત પાઠશાળા-રૂઢ-માં પણ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો અને તેથી કદાચિત્ તેના મનમાં આચાર્યધર્મથી વિરુદ્ધ ભાવનાઓ ઠસી ચઈ હોય, તો તે વિપરીત ભાવનાઓને કાઢી નાખવામાટેની શ્રી અસ્તિત્વ બાબતે તેના આચાર્યપુત્રીત્વની પ્રશંસાના રૂપમાં એક અતિસબ કામળ તથા પ્રાર્થિક સૂચના આપવાના આ માર્ગને યોગ્ય માન્યો છે અને તે યોગ્ય જ છે.

મારી પામણના ત્રણ પ્રકારની છે. એમાંની પ્રથમ પામણ છે કે, મનુષ્યને ભગવાન ને ગુણ, ને પ્રતિભા, ને ઉચ્ચ શિક્ષણ વિદ્યા અને ને ધન આદિ અનુભવ વસ્તુઓ આપી છે તે સર્વ વ ભગવાનની જ છે અને તેથી પોતાના પરિવારના ભરણપોષ નેટલા ધન આદિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય અને જેના ન જ આવી શકે તેમ હોય તેટલા જ ધન હસ્તાદિનો વ્યય કર મનુષ્યનો અધિકાર છે અને તેથી તેટલા ધનને બાદ કરતાં ને અવશિષ્ટ રહે તે ભગવાનને પાછું આપી દેવું જોઈએ, એવી મારી વિશ્વાસપૂર્ણ માન્યતા છે; કારણ કે, જો આપણે આપણને ધયેલા ધન હસ્તાદિનો સર્વાંગે આપણા પોતાના જ સુખ તથા વિશ્વા માટે વ્યય કરી નાખીએ, તો આપણે ચોર છીએ અને દિનુદિન શાસ્ત્ર પણ એમ જ કહે છે કે: 'જે મનુષ્ય ભગવાન પાસેથી લીધે ધન ભગવાનને પાછું ન આપે, તે ચોર છે.' અત્યાર સુધી તો ભગવાનને માત્ર જો આના આપી ચોદ આના મારા પોતાના જ માટે ખર્ચો દિસાવને ચૂકતો કરીને સાંસારિક સુખમાં જ લગી પ રહ્યો છું. અર્થાત્ મારા જીવનનો અર્થ ભગ્ન તો અર્થ આપ્યો જ છે; કારણ કે, પણ પણ પોતાનું તથા પોતાના પરિવારનું ઉદર ભરી રીતે આપ છે એટલે જો કે મારે તથા મારા પરિવારનું ઉદર ભરીને રીતે આપે, તો પણ કરતાં મારે વિશેષ મહત્ત્વ શું વાર?

કે આદર્શ દિવસ પરવૃત્તિ તથા ચૈત્યરત્તિ કરનો આપ્યો છું એ દવે કે જાણી શકાયો છું અને મારી એ ન્યૂનતાને જાણી શકી પછી મારા હૃદયમાં આ નુતણ મયો છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારા પોતાના ઉપર જ મને જે દિવસ થવા માંડી છે. અર્થાત્ મારા હૃદયથી આ પાપ થયું છે અને દવે મને પાપ કરવાની મારી ઈચ્છા ન દોવાથી દવે પછીના અવશિષ્ટ હૃદય પાછું આપણું એનો શો અર્થ છે ભગવાનનું ધન ભગવાનને પાછું આપણું એનો શો અર્થ છે

એવો જો પ્રેમ પુણ્યમાં આવે, એ એવો અર્થ એટલો જ મમ-
વાનો છે કે અનિશ્ચય અવસ્થાને પૂરી કરનાં જે મન અર્થિષ્ઠ
રહે તેવો ધર્મના કાર્યમાં વ્યવહાર નહીં. જે કિંચિત્ મેં સૂચિત્વી
અપવાદ ઉપાને આપ્યા છે તે કિંચિત્માટે કેઈ પણ પ્રકારના અનુ-
તાપને હૃદયમાં રથાન આપવાની કદી પણ આવશ્યકતા નથી; કારણ
કે, પદ્યપદ્યાર્થ ધર્મ છે અને આશ્રિત જાતેની રથા કરી એ મહાધર્મ
છે. તથાપિ કેવળ જાણ તથા જાણીને જ આવવાથી દિમાન થઈને
કરી શકાતો નથી; કારણ કે, અન્યથા દુઃખમયમાં સમરન દેશ આ-
શ્રિતના રૂપમાં માત્ર દારમાં આવીને બેસેલો છે; મારાં ત્રીસ કરોડ
જાણ તથા જાણી આ દેશમાં વસે છે અને તેમનામાંનાં અનેક જાણુ-
જાણી નિત્ય આદાર વિના મરી જાય છે તથા તેમની અધિક સંખ્યા
કદ તથા દુઃખથી જાળીત થઈને જાણત્યારે પોતાના જીવનને દશાવી
રહેલી દેખાય છે એટલામાટે તેમનું કલ્યાણ કરવાની સર્વથી પ્રથમ
આવશ્યકતા છે.

ત્યારે કહે કે આ વિષયમાં તું મારી સદર્શિમણી ધર્મિય ખરી કે ?
કેવળ એક સાધારણ મનુષ્ય પ્રમાણે સાધારણ આદાર કરવો, સાધારણ
સાદા વસ્ત્રો પહેરવાં અને જે વસ્તુની ખરેખરી આવશ્યકતા હોય તે
જાહેરરૂપે ખરીદવી; એટલે કે એટલી આવશ્યકતાઓને પહેંચી
વળતી જે કંઈ બધે તે સર્વ જાગવાનું આવી કેવું એવી મારી ઇચ્છા
હોવાથી જો તું સંમતિ આપે અને તારાથી ત્યાગનો સ્વીકાર કરી
શકાય, તો મારી આ અભિલાષા તત્કાળ પૂર્ણ થઈ શકે તેમ છે. તે
એક વાર કહું હવે : 'મારી તો કદી ઉત્તતિ જ ન થઈ! અને

● શ્રી અસંવિનયત્વનીના આ વાક્યમાં સાધારણ સીમલિના સ્વભાવ
અનુસાર 'તમને ખરણીને મેં તો કંઈ સુખ જોઈ જ નહિ।' અથવા 'તમને
ખરણીને માટે તો કયો પણ દહાડો ન વળ્યો।' એવા પ્રકારનો જ ભાવ સમા-
યલો છે અને અસંવિનય જાણના ઉપદેશર્થ એ જ કારણ છે.

અનુવાદક

તેની મેં તને આજે ઉત્તરિનો માર્ગ જતાંથી જોયો છે, તે જ
ઉત્તરિના એ માર્ગમાં પ્રવાણ કરીશ ? મમ !

મારી જે બીજી પામળતા મારા હૃદયમાં આવી રહી છે તે એ
છે કે મારાં પશુ પ્રાણનું કિંઈ માર્ગ પશુ ઉપર મારે ભરવાનું
સાક્ષાર દર્શનનો સાબ તો મેળવ્યો જ છે. આજપ્રમાણ પર્મનો વાન-
વ્યવસ્થામાં મુખથી ભરવાનું નામને ઉચ્ચારવામાં, મારું જોઈ મમ
પ્રમુખાર્થના કરવામાં અને એમ કરીને પોતાને પામિક તરીકે ઓળ-
ખાવવામાં જ મમાવેશ થયેલો છે; પરંતુ એમ કરવાની મારી
જાવના નથી અને એવા પર્મના દબને જુ' છ'છનો પશુ નથી.
અર્થાત્ જો છ'પર દોષ તો તેના અગિતત્વના અનુભવનો અને તેની
સાથે સાક્ષાત્કાર કરવાનો અવસ્થ કોઈ પશુ એક માર્ગ દોષે જ જો-
ઈ અને તે માર્ગ મમે તેણે તથા મમે તેટલો દુર્લભ દોષ તો પશુ
મેં તે માર્ગમાં આમવાનો અને આમગ વધવાનો મારા અંતઃકરણમાં
દૃઢ મંત્રપ કરી લીધો છે. હિન્દુધર્મ કહે છે કે : 'ભરવાનું સાક્ષા-
ત્કારનો એ માર્ગ મનુષ્યના સરીરમાં તથા મનુષ્યના મનમાં જ રહેલો
છે;' માત્ર એટલું જ નહિ, પશુ હિન્દુધર્મે 'ભરવત્સાક્ષાત્કારના એ
માર્ગમાં આમવાના નિયમો પશુ દર્શાવેલા છે. એ સર્વ નિયમોના પાલ-
નનો આરંભ ક્યાં પછી એક માત્ર જેટલા અમ્મ કામાવધિમાં જ મને
એવો અનુભવ થયો છે કે હિન્દુધર્મનું કથન અસત્ય કિંવા મિથ્યા
નથી; કારણ કે, તેમાં એ માર્ગના જે જે ચિન્હોનો નિર્દેશ કરાયેલો
છે તે સર્વ ચિન્હો અત્યારે મારા અનુભવમાં આત્મા કરે છે. મારી
તો એવી જ ઇચ્છા છે કે તને પશુ એ જ માર્ગમાં મારી સાથે ભઈ
જવી; તથાપિ તારામાં એ માર્ગમાં આમવામાટે જેટલા જાનની આવ-
શ્યકતા છે તેટલા જાનનો આધિર્ભાવ થયેલો ન હોવાથી તારાથી
જાનર મારી સાથે સાથે જોઈ નહિ જ આવી શકાય; પરંતુ મારી
પાછળ આવતાં તને કોઈ પશુ પ્રકારની બાધા મવાની નથી.
માર્ગમાં આમતાં સિદ્ધિ તો સર્વને મળી રહી છે; પરંતુ એ માર્ગમાં

પ્રવેશ પોતાની ઈચ્છાથી જ કરી શકાય છે એટલે તને તારો હાથ
જાલીને એ માર્ગમાં કાઢીથી લઈ જઈ શકાય તેમ નથી. સારાંસ કે, જે
મારી સાથે એ માર્ગમાં પ્રવેશ કરવાની તારી અભિલાષા હતો, તો
એ વિષય વિશે હું હજી પણ કાંઈક વિશેષ લખી મોકલીય.

મારી ત્રીજી પામલતા એ છે કે અન્ય લોકો જે સ્વદેશને એક
જક પદાર્થ એટલે કે મમદાન, ક્ષેત્ર, વન, પર્વત તથા નદી ઇત્યાદિના
એક સમુદાય તરીકે જાણે છે તે જ સ્વદેશ કિંવા દેશભૂમિને હું મારી
જન્મદાત્રી માતા તરીકે ઓળખતો અથવા માનતો હોવાથી તેનામાં
ભક્તિભાવ પણ રાખું છું અને તેની પૂજા પણ કરું છું. જે માતાની
છાતીપર બેસીને કાંઈ શક્ષ્મ તેના રક્તનું પાન કરતો હોય, તો તે
વેળાએ તે માતાનો પુત્ર થું કરે છે વાર? થું તે પુત્ર તે વેળાએ નિમિન્ત
ભાવ અને શાન્તિથી બોજનના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે કિંવા
પોતાની પત્ની તથા પોતાના પુત્ર સાથે આમોદ પ્રમોદ કરતો બેસી
છે? નહિ, કદાપિ નહિ; કારણ કે, તે તો તે વેળાએ શક્ષ્મના હસ્ત-
માંથી પોતાની માતાનો ઉદ્ધાર કરવાને જ દોડી જાય છે. મારી એવી
હલ માન્યતા છે કે જેનાથી આપણી આ પતિત જાતિનો ઉદ્ધાર કરી
શકાય તેમ છે તે બળ મારી જીવનમાં છે અને એ બળ તે જ્ઞાનનું
બળ છે; શારીરિક બળ નથી; કારણ કે, હું કાંઈ શસ્ત્રાસ્ત્ર-તત્ત્વાર
બન્ધક આદિ-ને હસ્તમાં ધારીને યુદ્ધ કરવા નથી જતો; કિન્તુ મારું
યુદ્ધ જ્ઞાનના બળથી જ ચાલે છે. અર્થાત્ ક્ષાત્રતેજ જ એક માત્ર
તેજ નથી; કિન્તુ બ્રહ્મતેજ પણ એક વસ્તુ છે અને તે બ્રહ્મતેજ
જ્ઞાન ઉપર જ પ્રતિષ્ઠિત છે. આ ભાવ નવીન નથી તેમ જ આજ-

• અહીં મૂળમાં 'તે બળ મારાં ચરણમાં છે;' એવા આશયે
વાચ્ય છે; પરંતુ અનુવાદમાં 'ચરણો' શબ્દના સ્થાનમાં 'જુલ' શબ્દનો
યોગના એટલામાટે કરી છે કે સમિત્તું યુગ્મ સ્થાન બાકુ કિંવા જુલ જ છે.

આવૃત્તિ

હાસનો પણ નથી; કિન્તુ એ જાન સદિન જ દુઃખ-મોહને, અત્યારે એ જાન મારી મન્યતામાં વ્યાપેલો છે અને ભગવાને એ જ મહાવતની માધનામાટે મને આ પૃથ્વીમાં પાડ્યો છે. મારી યૌવની અવસ્થામાં એ બીજામાંથી અંકુરોનો ઉદ્ભવ થતા માંડ્યો હતો અને મારી અવસર વૈની અવસ્થામાં તે અંકુરોની પ્રતિજ્ઞા દ્વં તથા અમલ મધ્દ હતી તે જ ન-માસીની વાનને સાંભળીને એમ માની લીધું હતું કે: "કોઈ કુટ મનુષ્ય મારા સરજ તથા ભક્ષા સ્વામીને કુમાર્તમાં એવી ગયો છે;" પરંતુ તારી એ માન્યતા પ્રમાદમુલક છે; કમળ, વરતુરિષિતિ એવી છે કે તારા સરજ તથા ભક્ષા સ્વામીએ જ માર તે કુટ મનુષ્યને એક્ષાને જ નદિ, કિન્તુ એવા ચત્રાવધિ મનુષ્યોને એ માર્ગમાં-પછી એ માર્ગ કુમાર્ત દોષ કે સુમાર્ગ દોષ-માં પ્રવેશ કરાવ્યો છે અને દશ પણ તે એવા સદસાવધિ મનુષ્યોને એ માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવશે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંદેહ નથી. હું દર્શિતો જા જ દર્શિસિદ્ધિ થશે, એમ હું નથી કહેતો; પરંતુ દર્શિસિદ્ધિ થશે તે અવસ્થા એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે.

ત્યારે હવે કહે કે આ વિષયમાં તારી હિંમત શું કરવાની છે? આ સ્વામીની સક્તિ મનાય છે, તે તું હિંમતી સિધ્ધા થઈને સાદેજ પૂજા તથા સાદેજમંત્રનો જાપ કરીશ, ઉદારીન થઈને સ્વામીની સક્તિનો દાવ કરીશ કે સદાન્યતિ દર્શાવીને સ્વામીના ઉત્સાદને દિગ્બિજન કરીશ? મારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તું કદાચિત્ત એમ કહીશ કે: 'આવા મદરવપણું કાર્ગોમાં-મદત્ કાર્ગોમાં-મારા જેવી એક સામાન્ય અજગાથી રીઝ જામ લઈ ચકામ વારફે કારજ કે; મારામાં મનોજગ પણ નથી અને હૃદિનો પણ અભાવ છે એટલે મારામાટે તે આ વિષયનો વિચાર પણ અવંકર થઈ પડે તેમ છે.' પરંતુ એ જા કિંચ વિપ્લવ નિવારણનો એક મદત્ ઉપાય છે અને તે એ જ કે ભગવાનના આશ્રવને સ્વીકારી લે અને હજરપ્રાપ્તિના માર્ગમાં એક તર પ્રવેશ કર એટલે તારામાં જે વસ્તુનો અભાવ હતો તે વસ્તુની

સમજાવતે તને પ્રાપ્તિ કરાવી દેશે; કારણ કે, જો મનુષ્ય ભગવાનના આશ્રયને સ્વીકારી લે છે, તે મનુષ્યની જીતિ ધીમે ધીમે તેનાથી દૂર થતી જાય છે. જો તારાથી મારામાં વિશ્વાસ રાખી શકતો હોય અને દસ મનુષ્યોની વાતો ન સાંભળતાં તું કેવળ મારા વચનને જ સહ્યુર્વકે સાંભળવાને તૈયાર હોય, તો હું તને મારું જળ દિવા મારી શક્તિ આપવાને પંજમમર્થ છું; કારણ કે, એથી મારા જળની હાનિ નહિ, કિન્તુ શ્રદ્ધિ થવાનો જ મુકાવ છે. હું જોને સ્વામીની શક્તિ કહું છું એનો અર્થ એ છે કે સ્વામી સ્ત્રીમાં પોતાની પ્રતિમૃત્તિને જોઈને તેની પાસેથી પોતાની મહત્તી આકાંક્ષાના પ્રતિધ્વનિને પ્રાપ્ત કરી દિગ્ગુણ શક્તિને મેળવી શકે છે.

તું મુઠા મુઠા અત્યારના તારા જે વિચારો દિવા બધા છે તે જ વિચારો દિવા બધાને આપીત રહીશ કે શું? હું ઉત્તમ વસ્ત્રો પરિધાન કરીશ, ઉત્તમ ભોજન આપીશ, દસીશ, નાચીશ અને જેટલા ભોગથી શકાય તેટલાં મુખ્ય ભોગવીશ, એ મનની અવસ્થા તે ઉત્તમ અવસ્થા નથી. આજકાલ આપણા દેશની સ્ત્રીઓનીના જીવને એ જ મોટીજી તથા અત્યંત દેવ-સ્વામ્ય-આકારને ધારી રાખી છે. તું તારા પોતાના જીવનના એ મોટીજી તથા અત્યંત દેવ આકારને ત્યાંથી કે અને મારી માથે આવે એટલે આપણે આ જાતનાં ભગવાનનું જે કાર્ય કરવાનું આવેલાં હોય તે કાર્યને આજે જ કરી દઈએ.

તારા જીવનમાં જે એક પ્રકાર, દેવ કરેલો છે તે તારા અંતઃકર્મની અત્યંત સ્વચ્છતા છે અને એ સ્વચ્છતાને દેવથી જોને જે પ્રકારે જે કાર્ય પણ કરે છે તે જ સ્વચ્છતા છે. જો એટલું જ નહીં પણ સ્વચ્છતાની જે છે. ભારી દેવને એવો મનુષ્ય સ્વચ્છતાની વાતો જોને એવો જ સ્વચ્છતા વિષયક મનુષ્યને સ્વચ્છતાની વાતો કરે છે. જેને વિષયક પણ જેને કરે છે.

એકમતા પણ નથી થતી. અર્થાત્ તારે પોતાના સ્વભાવને મુખારબે પડ્યો, એક જ મનુષ્યની વાત સાંભળીને યાનનો અંચલ કરવો પડ્યો, એક સદ્મ રાખીને અવિચળ ચિત્તથી દાર્જની સંધના કરવો પડ્યો અને લોકોની નિન્દા તથા લોકોના ઉપદ્રાવને તુચ્છ માનીને ભક્તિને શિથર રાખવી પડ્યો; તો જ તારી મુલ્ય ઉત્પત્તિ થવાનો મંતવ છે.

તારામાં એક બીજો પણ દોષ રહેતો છે; પરંતુ તે તારા સ્વભાવનો દોષ નથી, કિન્તુ કમળ અથવા સુમલનો જ દોષ છે. બંગલો-બંગાળા-માં કમળ એવા પ્રકારનો આવ્યો છે કે લોકો ગંભીર વાતોને પણ ગંભીર ભાવથી સાંભળી શકતા નથી; એટલે કે, ધર્મ, પરોપકાર, મહત્તી આકાંક્ષા, મહાન પ્રયત્ન અને દેશોદ્ધાર આદિ જે ગંભીર, ઉચ્ચ તથા મહાન વિષયો છે તે મહાન વિષયોને પણ લોકો ઉપદ્રાવ કરીને હાસ્તર્થમાં જ ઉભારી દે છે. તે પ્રાચ્ય પાકસાગરમાં વિદ્યાબ્યાસ કરેલો દોષાથી તારામાં પણ એ દોષે કેટલાક પરિભાજીમાં પ્રવેશ કરેલો છે; કિંબદ્ધના આપણે સર્વે એ દોષથી ક્ષિપ્ત થયેલાં છીએ અને દેવગદ-દેવ-ધરન્ના લોકોમાં તો એ દોષની આમર્ષકારક શક્તિ થયેલી છે. અર્થાત્ મનના આ ભાવને દૃઢ મનથી મારી કાઢવો જોઈએ અને જો તારી ઈચ્છા હશે, તો તારાથી એ કાર્મ સદજ પ્રયત્નથી થઈ શકશે. પુનઃ એક વાર જો તું વિચાર કરવાનો-ચિન્તનશીલતાનો-અભ્યાસ કરીશ એટલે તારા મૂળ સ્વભાવ તારામાં સ્ફુરી આવશે; કમળ કે, પરોપકાર અને સ્વાર્થલ્પાનની દિશાપતિ તારૂં મન આકર્ષાયું છે એટલે તારામાં માત્ર જે મનોભાવનો અભાવ છે તે મનોભાવ કંઈકની ઉપાસનાથી તને યોગ્ય પ્રાપ્ત થઈ જશે અને જ્યાં મનોભાવ આવ્યું ત્યાં પાંડી બા શિવ કાઈ અન્ય ભાષા આવવાનો મંતવ જ નથી.

આ જ હતી માગી તે યુગ કથા કે જે અત્યારે મેં તને કહી દીધી છે; એટલે માગી આ યુગ વાળોનો અન્ય દર્શ પણ અભિ-ભાષ્ય પ્રકાશ ન કરતાં પોતાના મનમાં પેશપૂર્વક વિચાર કરો; કમળ

કે, મારા આકાષનમાં જેનાથી બચીત થવું પડે એવું કોઈ પણ નથી; કિન્તુ જેનો વિચાર કરવો પડે એવી અનેક વસ્તુઓ છે. પ્રારંભમાં તારે વિશેષ કોઈ પણ કરવું પડે તેમ નથી; માત્ર નિત્ય અડધો કલાક જાગવાનું ધ્યાન કરવું પડશે અને જાગવાન સમક્ષ પ્રાર્થનાના રૂપમાં પોતાની બક્ષવતી ઈચ્છાનો પ્રકાશ કરવો પડશે. આ માર્ગને સ્વીકારવાથી તારૂં મન ધીમે ધીમે યથાનુક્રમ તૈયાર થશે. જાગવાનું સમક્ષ તારે સર્વદા એ જ પ્રાર્થના કરવાની છે કે: 'હે પરાત્પર પરમાત્મનું મારા સ્વામીના જીવન, ઉદ્દેશ તથા ઇશ્વરપ્રાપ્તિના માર્ગમાં વ્યાપાત ન કરતાં નિરંતર મારા સ્વામીની સહાયિકા તથા સાધનશ્રૂતા યદિ રહું એવા પ્રકારની મને શક્તિ આપ!' તું આટલું કરીશ ખરી કે ?

તારો

અરવિન્દ

૨

૨૩, રૅફોર્ડ્સ લેન, કલકત્તા;

તા. ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૭

પ્રિય શ્રીજ્ઞાણિની,

બહુ દિવસથી હું પત્ર લખી શક્યો નથી. યથા સમય પત્ર ન લખવાનો અપરાધ મારા હસ્તથી જો કે નિરંતર થવા કરે છે; પરંતુ જો મારા એ અપરાધની તું મને પોતાના શુભથી ક્ષમા નહિ આપે, તો પછી એ અપરાધથી મુક્ત થવાનો મારી પાસે અન્ય કોઈ ઉપાય જો ખરો કે ? બહુ દિવસની જે ટેવ સ્વભાવ જેવી યદિ જન્ય છે તે એક જ દિવસમાં નીકળી જતી નથી અને તેથી આ દોષને સુધારતાં, મને જજાય છે કે, મારો જ-મારો વીતી જશે.

હું જન-સુખારીની ચોથી તારીખે આવવાનો હતો, પણ મારાથી તે દિવસે આવી શકાયું નહિ; છતાં એટલું તો મારે કહેવું જ જોઈએ

કે એ મારી પોતાની ઈચ્છાથી નથી જન્મ્યું, એટલે કે હું જન્મી જોઈને
 નથી આગ્યો એમ નથી; કારણ કે, જન્મવાનું મને ત્યાં સર્જાયેલાં ત્યાં
 મારે જન્મું પડ્યું અને તેથી હું નિરૂપાય હતો. આ વેળાએ હું મારા
 પોતાના કાર્મ કાર્યમાટે ક્યાંય પણ ગયો નહોતો; કિન્તુ જન્મવાનું
 કાર્યમાટે જ ગયો હતો. અત્યારે મારા મનની અવસ્થાનું ૩૫ સર્વથા
 અન્ય પ્રકારનું થઈ ગયું છે; પરંતુ તેના અત્યારે આ પત્રમાં હું
 પ્રકાશ કરવા નથી ઈચ્છતો; કારણ કે, તું અહીં આવ એટલે પછી
 મારે એ કહેવાનું છે તે હું તને કહીશ. અત્યારે હું એટલું જ જણાવું
 છું કે હવે હું મારી પોતાની ઈચ્છાને આધીન નથી એટલે ત્યાં
 જન્મવાનું મને સર્જાયેલાં ત્યાં મારે પૂતળા પ્રમાણે જન્મું પડશે અને તે મારા
 હસ્તથી જે કાર્મ પણ કરાવશે તે મારે પૂતળા પ્રમાણે કરવું પડશે.
 અત્યારે મારા આ કથનના અર્થને સમજવાનું કાર્ય તારામાટે કાલિન થઈ
 પડે તેવું હોવાથી એ કહેવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ કે મારે વર્તન
 તારા આશ્રેય તથા દુઃખનું કારણ થઈ શકે તેમ છે. તારા મનમાં તે
 કદાચિત્ત એવો જ વિચાર આવશે કે હું તારી ઉપેક્ષા કરીને જ આ
 કાર્ય કરે છું; પરંતુ હું તારી ઉપેક્ષા કરે છું એમ તારે કદાપિ માનવું
 નહિ. અત્યાર સુધીમાં મેં તારી ઈચ્છાથી વિરૂદ્ધ વર્તન તારા અનેક
 અપરાધ ક્યાં છે અને તેથી તું અસન્નુત પણ થઈ જતી, કારણ કે,
 એમ થવું સર્વથા સ્વભાવિક જ છે; પરંતુ હવે હું સ્વતંત્ર નથી અને
 તેથી અત્યારથી તારે એ જન્મી લેવાનું છે કે હવે પછીનાં મારાં
 સર્વ કાર્યો મારી પોતાની ઈચ્છાનુસાર થવાનાં નથી કિન્તુ જન્મવાનું
 આદેશ અનુસાર જ થવાનાં છે. તું ત્યારે અહીં આવીશ તે વેળાએ
 મારો આશય તારા જન્મવામાં આવી જશે. હું આશા રાખું છું કે
 જન્મવાને મને પોતાની અપાર કૃત્તિના જે પ્રકાશ દેખાયો છે તે
 જ પ્રકાશ તે તને પણ દેખાઈશે; પરંતુ એને આધાર જન્મવાની
 ઈચ્છા ઉપર જ રહેશે છે. જો મારી સહકર્મિની થવાની જ તારી
 જા ટે:૫, તે જન્મવાની કૃત્તિના પ્રકારને જોવાને પ્રાર્થના

પર્યન્ત ઉદ્યોગ કરજે એટલે તારી એકાન્ત અને પ્રબળતમ ઇચ્છાના બળથી ભગવાન તને પણ પોતાની કરુણાનો માર્ગ બતાવી દેશે. માફ આ પત્ર અન્ય કોઈને પણ વંચાવીશ નહિ; કારણ કે, આ પત્રમાં મેં જે વાર્તા વર્ણવી છે તે અત્યંત ગુહ્ય હોવાથી મેં તારા વિના અન્ય કોઈને દેહી નથી અને તે એટલામાટે કે એ વાર્તા કોઈને કહેવી તે એક સર્વથા નિષિદ્ધ કાર્ય છે.

આજ અત્યાર સુધીનો

તારો સ્વામી

પરિશિષ્ટ:—ગૃહસંસારના વિષયમાં જે કંઈ લખવાનું હતું તે મેં સરેજિનીને લખી જણાવ્યું છે એટલે આ પત્રમાં તેની પ્રતિપત્તિની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, તે પત્રના વાંચનથી જે કંઈ જાણવાનું હશે તે તારાથી જાણી શકાશે.

૩

તા. ૬મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૭

પ્રિય શ્રુણ્ણસિની,

મને પરમ દિવસે તારૂં પત્ર મળ્યું હતું અને તે દિવસે જ મેં ઉત્તર લખી મોકલ્યું હતું; છતાં તારૂં પત્ર તને કેમ નથી મળ્યું એ હું સમજી શકતો નથી.

* * * *

મને અહીં હજી માત્રનો પણ અવકાશ મળી શક્યો નથી; કારણ કે, મેંનો લખવાનો બધર ભાગ સિરખર છે; ફોનિમ મંત્રપીઠ ૧૮૨૩ક દારોનો બધર પણ માત્ર સિરખર અહીં પડેલો છે અને તે ઉપરાંત 'અન્દે માનરમ્' ના ૧૮૨૩ક ગેલગરને મલકાવેલો બધર

પણ મારા વિરપર છે એટલો કોઈના ભારથી દુઃખાવડા મનુષ્યો
મારાથી જેવું મરી શકતું નથી; મારા એટલું જ નહિ, પણ એ કોઈ
સાથે મારા પોતાનાં પણ જે રૂઢવાંડાં કોઈ છે તેમને પણ મારાથી
ભાગી જઈ શકાય તેમ નથી અર્થાત્ આવી પ્રતિજ્ઞામાં સમય ક્યાંથી
અને કેમ કરીને મળી શકે શકે ?

અત્યારે તું મારી એક વાતો સાંભળીશ ખરી કે ? અત્યારનો
સમય તે મારો એક અત્યંત ચિન્તાનો સમય છે અને મારી જે મારે
તરફથી જે ચિન્તાજી માથે છે તે મને પામવા મનાવી દે તેવી છે એટલે
અત્યારે તું પણ જો અસ્થિરતા દર્શાવીશ તો તેથી મારી ચિન્તા તથા
કુર્માવનામાં વધી જશે અને જો તું ઉત્સાહ તથા સાંત્વનમય પણ
પાડીશ તો તેથી મારામાં સક્રિયો અધિક આવિર્ભાવ થતાં મારાથી
સર્વ વિપ્રતિજ્ઞા તથા ભીતિઓનો પ્રકુક્ષ મિત્તવડે પ્રતિજ્ઞા કિંવા
અતિક્રમ કરી શકશે. કેમકે-કેવધર-માં એકથી રહેવાથી તને કદ
માથે છે એ કું સારી રીતે જાણું છું; તથાપિ જો તું મનને દબાવીશ
અને મહાપર આધાર રાખીશ, તો તેથી દુઃખ તારા મનમાં પોતાના
આધિપત્ય કિંવા અધિકારને સ્થાપી શકશે નહિ. તારો મારી સાથે
સમસંબંધ થયો છે એટલે તારા ભાવમાનું આ દુઃખ અનિવાર્ય છે;
એટલે કે, વચ્ચે વચ્ચે આપણે આવી રીતે વિચાર તો નિરંતર થવો
જ રહેશે; કારણ કે, સાધારણ બંધાણી પ્રમાણે મારાથી કેવળ પોતાના
પરિવાર કિંવા સ્વજનના સુખને જ જીવનના મુખ્ય ઉદ્દેશ તરીકે
કદાપિ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી આવી પરિસ્થિતિમાં જો તું મારા
ધર્મને જ પોતાનો ધર્મ અને મારા નિર્દિષ્ટ કાર્યની સમજતાને જ
પોતાનું સુખ નહિ માને, તો પછી તારામાં સુખનો અન્ય કોઈ ઉપાય
છે જ નહિ. વળી એક અન્ય વાર્તા મારે તને કહેવાની છે અને તે
એ કે અત્યારે તું જેમની સાથે રહે છે તેઓ તારાં તથા મારાં મુજબ
હોવાથી જો તેઓ કોઈ કંઈ વાત જાણે કિંવા અન્યાય કરતાં દેખાય,

તો પણ હું તેમના પર ક્રોધ કરીશ નહિ; તેમ જ તેઓ જે કંઈ બોલે છે તે અંતઃકરણ પૂર્વક અથવા તને દુઃખ દેવા માટે જ બોલે છે એમ કદાપિ માની લઈશ નહિ. અનેક વાર કોપના આવેશમાં મનુષ્ય ગમે તેમ બોલી જાય છે એટલે કોપવશ મનુષ્યના મુખમાંથી નીકળેલા શબ્દોને ગણીને ગાંઠ બાંધી રાખવા એ ક્રિયસ્કર નથી. છતાં પણ જો તારાથી ત્યાં ન જ રહી શકાય, તો હું ગિરીશ બાપુને લખી જણાવું; પણ કે, હું કાર્યથી - સુધી તારા હાથ મહા- ગૃહમાં - તારાથી પણ ગૃહમાં

બંગાળી ભાષામાં પણ આદિ લખવાનું કાર્ય મારામટે અનિશ્ચય હતું. થઈ પડે એ સ્વાભાવિક છે; અર્થાત્ જો હું આગળે પણ લખીને ઠીક-લખાં નાખી શકું તો તેથી એક અનન્ય Miracle કિંવા અશ્રાધ્ધ સાધનની સમાપ્તિ થઈ છે એમ જ તમારે માનવાનું છે.

પ્રથમ તો યોગના સંઘર્ષમાં તમોએ જે કાર્કિ લખ્યું છે તેનું જ ઉત્તર હું આપીશ. તમે તમારા યોગનો ભાવ મને આપવા છોડો છો અને હું તમારા તે યોગના ભાવને સીકારી લેવાને હિંમતવાનું છું; તથાપિ એનો અર્થ એટલો જ સમજવાનો છે કે જેણે મને તેમ જ તમને પ્રકાશ ભાવથી કિંવા ગ્રામ ભાવથી પોતાની ભાગ્યજી સ્થિતિ દ્વારા સંચાલિત કરેલા છે તેને જ એ ભાવ અપાવ છે. સારાંસ કે, મને જે યોગનો માર્ગ મળ્યો છે તે પરમાત્માનો જ આગેલો છે અને જેને 'જુજીયોગ' ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે જ માર્ગમાં મારે આશવાનું છે, એ જ એનું અવસ્થાભાવિ રૂપ જાણી લેજું. * * * જેને લઈને મેં આરંભ કર્યો હતો અને લઈને કાર્કિ આપ્યું હતું તે માર્ગને શોધવાની અવરજા હતી, અર્થાત્ તે વેળાએ આ દિશામાં અને તે દિશામાં સર્વત્ર અમળું કરીને જોયું; પુરાતન જોડવા ખંડપોષ દોષ તેમને સ્પર્શ કર્યો, તેમને તોળા જોયા, તેમને દગ્ગમાં લઈને તેમની મધ્યસ્થ પરીક્ષા કરી અને ત્યાર પછી જો તેમની કાર્કિ પણ એક પ્રકારની મીઠાઈ અનુભૂતિ થઈ જાય, તો જ તેમની પાછળ પાડું, એવા પ્રકારની માંગ મનની મર્યાદા મેં સમજાવેલી અવરજા હતી.

ત્યાર પછી પાકીનેરીમાં આવતાં મારી એ અંબવ અગાધાતો અંત આવી મને દોષ અને અનુભવોની જગતનું એ મને મારા માથેનું પૂર્ણ નિર્લસન કર્યું હતું. એ માનવું મંદુર્ણ નવન-*Theodicy* - પેરેટ્ટના કાર્યના: દર અંત છે અને ત્રણ વર્ષના કાળાવિષમાં તે ચેતન્ય એ દર અંતોએ અનુભવવડે વિગત-*Theodicy* -*perfection* -*perfection* માટે છે કે જે અરુદિ નમોત થોડાં નથી, કમળ કે, અરુદિ એ

યોગાંગના સંપૂર્ણ વિકાસમાં બીજા બે વર્ષ વીતવાનો સંભવ છે. અર્થાત્
ત્યાં સુધી યોગાંગવિકાસનું આ કાર્ય પૂર્ણ નહિ થાય ત્યાં સુધી
મારાથી બુગાજામાં આવી શકાય તેમ નથી. મારી યોગસિદ્ધિનું બે
દર્ઘ પશુ નિર્દિષ્ટ સ્થાન હોય તો તે ધોડીચેરી જ છે અને તેથી
યોગના કર્મ નામક અંગને બાદ કરતાં બાકીનાં નવ અંગોની પૂર્ણતા
ધોડીચેરીમાં જ થવાની છે. કર્મ નામક યોગના એક પરમ આવશ્યક
અંગની પૂર્ણતા ધોડીચેરીમાં ન થવાનું મેં એટલામાટે લખ્યું છે કે
મારા કર્મનું કેન્દ્રસ્થાન બુગદેશ છે; છતાં હું આજ રાખું છું કે
સમસ્ત ભારતવર્ષ અને સમસ્ત પૃથ્વી મારા એ કેન્દ્રસ્થાનના પરિધિ
કિંવા મંડળરૂપ થઈ પડશે.

યોગમાર્ગ શી વસ્તુ છે એ હું પછીથી લખીશ અથવા તો બે
તમે અહીં આવશે તો પરસ્પર સાક્ષાત્કારના પ્રસંગે આપણે એ વિષ-
યની ચર્ચા કરીશું; કારણ કે, એ વિષયની લખાવલી ચર્ચા કરતાં
મુખ્યથી કહેલી ચર્ચા વિશેષ ઉત્તમ તથા જ્ઞાનવધિની થઈ પડે છે.
અત્યારે તો હું માત્ર એટલું જ કહી શકું છું કે પૂણ્યજ્ઞાન, પૂણ્યકર્મ
અને પૂણ્યલક્ષિતાના સામંજસ્ય તથા ઐક્યને માનસિક ભૂમિ-ભાગ-
ની ઉપર રાખીને મનથી અતીત વિજ્ઞાનશક્તિમાં પૂર્ણ સિદ્ધ કરવા
એ જ યોગમાર્ગનું મુક્તતત્ત્વ છે. પુરાતન યોગમાં જે એક દોષ રહેલો
હતો તે એ કે તે યોગ મન તથા જીવિને પણ જાણતો હતો તેમ જ
આત્માને પણ જાણતો હતો અને મનમાં જ આત્માનો સાક્ષાત્કાર
કરીને કિંવા આત્માનુભૂતિ પામીને સંતુષ્ટ રહ્યા કરતો હતો. પરંતુ મન
સંપૂર્ણ વસ્તુના એક ખંડ કિંવા અંશને જ મેળવી શકે છે; અનન્ત
તથા અખંડ વસ્તુને સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં મેળવી શકતું નથી; અર્થાત્ મન
સમાધિ, મોક્ષ તથા નિર્વાણ ઇત્યાદિને જ મેળવી શકે છે અને એથી
આગળ વધવાનો તેની પાસે દર્ઘ પશુ હોવાય છે જ નહિ. આજ
લગ્નહીન મોક્ષને તો પ્રત્યેક મનુષ્ય મેળવી શકે તેમ છે; પરંતુ એથી

જેને વાસ્તવિક કહી શકાય તેવો શો લાભ થવાની સંભાવના છે વાર્તા
 કારણ કે, બ્રહ્મા, આત્મા અને જગત્ત્રય તો છે જ, કિન્તુ જગત્ત્રય
 મનુષ્યના હસ્તથી જે કાર્ય કરાવવા પડે છે તે જ કાર્ય થાય છે એ
 વદસ્થાને આ જીવનમાં જ મુનિમાન કરી લેવું અને વ્યર્થિ તથા સમ-
 , દિમાં હિમ્મતો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ યોગની વાસ્તવિક સિદ્ધિ ■

પુરાતન યોગપ્રણાલી અધ્યાત્મ તથા જીવનના સામંતર્ય ત્રિય
 બૈક્યને સિદ્ધ કરી શકી નથી; કારણ કે, પુરાતન યોગપ્રણાલીએ જન-
 તને માયા અથવા અનિત્ય લીલા કહીને વાયુમાં ઉડવી દીધું છે
 અને અત્યારે આપણી જીવનશક્તિનો જે દ્વાસ થયેલો આપણા
 જીવનમાં આવે છે અને જ્ઞાનવર્ધની જે આટલી સીમા પર્વત અન-
 નતિ થયેલી છે તે જગત્તે માયા કિંવા અનિત્ય લીલા કહીને ઉડવી
 દેવાના હોવનું જ ભાવ કર પડેલું છે. ગીતામાં જે એમ કહેવામાં
 આવ્યું છે કે: “જરણીદેયુ રિમે લોકાનામ કુર્યાં કર્મ ચેદજમ”
 (“જો હું કરું ન કંઈ, તો આ લોકો ઉત્તમ કર્મ ભજવે તેમ છે.”)
 તે જ્ઞાનવર્ધના મંત્રમાં અત્યારે સત્ય થયેલું દેખાય છે; કારણ કે,
 જ્ઞાનવર્ધના : “કર્મ લોકા:” (“આ લોકો”) વચ્ચે: જન્મ-મરણ
 બ્રહ્મ-જગત્ત્રય છે. કારણ કે, જ્ઞાનવર્ધના કેટલાક મનુષ્યો મંત્રાત્મી,
 વૈદ્યત્મી, સાધુ તથા નિઃક પુરુષ થઈને મુક્ત થઈ જાય છે, કેટલાક
 મનુષ્યો જગત્ત્રયના અત્યંત જાણ થઈને પ્રેમ, અક્રિય તથા અજનનથી
 અધીર જાતી નુબ હવા મરી જાય છે અને મમતા મદનિ પ્રાણુદીન
 તથા હિદયીન થઈને લોક તનોજાન કિંવા અજ્ઞાનપરકમાં પુનર્જીવ
 જાય છે એટલે એ અધ્યાત્મનિર્લેપિયા પ્રાણુદીન પાડે! આજે પ્રથમ
 માર્ગનું કાર્યમાં અજ્ઞાનના અંતે સ્થાપિત અનુભવ કાર્યે મનને
 અધ્યાત્મ-મંત્રથી અધ્યાત્મ-નિર્લેપિયાને અધ્યાત્મના પ્રાણુદીન પ્રાણુદીન
 કરે પડે છે અને એ જગત્તે મમતા મદનિ થઈને લોક તનોજાન મુક્ત

કામાં જન્મીને અવશ્ય જ્યારી જાય છે; કારણ કે, જો એ માનસિક બળિથી ઉપરની વિજ્ઞાનબુદ્ધિમાં ન જન્મ્યા નો જન્મના રીતે ૨૬-૨૭ને જન્મવાનું કાર્ય સર્વથા અમંભવનીય થઈ પડે છે અને જન્મની સમયગાની કાર્ષ પજી પ્રકારે મીમાંસા કરી શકાતી નથી. એ ઉચ્ચતર વિજ્ઞાનબુદ્ધિમાં જ આત્મા અને જન્મ કિંવા આધ્યાત્મ અને જ્ઞાન એ દ્વંદ્વની અવિદ્યા અદસ્ત થાય છે અને તેથી ત્યાં જન્મરૂતે માયા તરીકે જોવું કે માનવું પડતું નથી; કિન્તુ જન્મત્ ભગવાનની સનાતન હીલા છે અને આત્માનો નિત્ય વિદ્યાસ છે એમ જ આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે. વિજ્ઞાનબુદ્ધિમાં ભગવાનને પૂર્ણ વ્યવસ્થા જન્મવાનું અને પ્રાપ્ત કરી લેવાનું કાર્ય મંભવનીય થઈ પડે છે અને ગીતામાં જે “સમર્થ માં જાતુમ્” (“મને સંવરૂપ જાણીને”) આ પ્રમાણેનું વાક્ય આવેલું છે તેનો ત્યાં મંપૂર્ણ સત્યાસ અનુભવાય છે. અજમય દેહ, પ્રાણ, મન, ભુદ્ધિ, વિજ્ઞાન અને આનંદ એ આત્માની એક એકથી ઉચ્ચતર છ બુદ્ધિઓ છે એટલે મનુષ્ય જેમ જેમ ઉચ્ચથી ઉચ્ચતર અને ઉચ્ચતરથી ઉચ્ચતમ બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરતો જાય છે તેમ તેમ તેના આધ્યાત્મિક વિકાસ—Spiritual evolution—ની ચરમસિદ્ધિની અવસ્થા વિશેષ અને વિશેષ નિકટમાં આવતી જાય છે. વિજ્ઞાનબુદ્ધિમાં પહોંચવા પછી આનંદની બુદ્ધિમાં પહોંચવાનું કાર્ય સદજ થઈ પડે છે. અખંડ અને અનંત આનંદની અવસ્થામાં જે પ્રતિષ્ઠા થાય છે તે જ સ્થિર પ્રતિષ્ઠા છે; પરંતુ એ આનંદ ત્રિકાલાતીત પરબલમતિ નથી, કિન્તુ દેહ, જન્મત્ તથા જીવનનો જ આનંદ છે એ અહીં અવસ્થ સમરણમાં રાખી લેવાનું છે; કારણ કે, પૂર્ણ સત્ત્વ, પૂર્ણ ચૈતન્ય અને પૂર્ણ આનંદ વિકાસને પામીને જીવનમાં જ મૂર્તિમાન થાય છે. આવા પ્રકારના આનંદને પ્રાપ્ત કરી લેવાની જે ઉદ્દેશગિતા તે જ મારા યોગમાર્ગની મૂલકથા—Central clue—છે.

પરંતુ આ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી લેવાનું કાર્ય સદજ નથી.

આજે પંદર વર્ષ પછી તું જે વિદ્યાન્તા ગણ સ્વરોમાંના નિહાર
 સ્તરમાં પડેલીને તીએની સર્વ જીતિએને તેમાં મળેલ કરી તામ-
 વાના ઉલોમમાં પ્રજા થઈ શક્યો છું. અર્થાત્ જ્યારે આ સિદ્ધિ
 પૂર્ણ થઈ જશે, ત્યારે જગવાન તારા હાગ-મારી મારફત-અર્થ
 મનુષ્યોને અર્થ આપાસ કિંવા અર્થ પરિચયથી વિદ્યાનસિદ્ધિ આપશે
 જેમાં લેણ માત્ર પણ ગ્રીહ નથી જ્યારે જેમ થશે ત્યારે જ મારા
 વાસ્તવિક કાર્યો આરંભ થશે કે કર્મસિદ્ધિમાં અધીર નથી; કારણ
 કે, જે કર્મ થવાનું છે તે જગવાનના નિર્દિષ્ટ કરેલા સમયે જ થવાનું
 છે; તે પૂર્વે કર્મ પણ પ્રકારે થવાનું નથી એ કે સારી રીતે જાણીને
 દોવાયી કર્મ એક ઉન્નત મનુષ્ય પ્રમાણે દોરીને કહ્યું 'અદમ' ની
 શક્તિવડે કર્મજોતમાં દૂધી મારવાની પ્રવૃત્તિ ને કદાપિ કરી નથી,
 કરતા નથી અને કરવાનો પણ નથી. કદાપિ કર્મસિદ્ધિ ન પણ થાય,
 તો પણ કે મારા વૈષ્ણવે ત્યાગવાનો નથી; કારણ કે, જે કર્મ જગ-
 વાનું છે, મારું નથી. કે હવે જીવન કાર્ય પણ આજીવન સંપન્ન-
 નવાનો નથી અને જગવાન જે માર્ગમાં અને મહાવશે તે માર્ગમાં જ
 કે સ્થાયી.

જન્મેસ-અંગણ-આવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી લેવાપ્રારે પદાર્થ
 સ્વરૂપમાં પ્રસૂત-તૈયાર-નથી, એ કે સારી રીતે જાણું છું; કારણ
 કે, ત્યાં અધ્યાત્મતાના ને પૂર આવે છે તે પુણ્યતના કટકોડ તત્ત્વ
 રૂપે જ દોષ છે; પરંતુ વાસ્તવિક કિંવા શુદ્ધ રૂપાન્તર નથી દોતા
 તથાપિ અધ્યાત્મતાના જે અવાસ્તવિક રૂપ રૂપાન્તરની પણ આ-
 સ્પષ્ટતા હતી; કારણ કે, જન્મેસે નેરલા પરિભ્રમમાં પુણ્યતન મેર
 પેલામાં જાપત કરીને તેની સાધનામાં પેલાના સંસ્કારનો ક્ષય
 છે તેટલા પરિભ્રમમાં તેને મૂળ સારને આધારીને જમીને ઉર્જા
 રજૂ કરેલી છે. પ્રથમ જન્મેસમાં વેદાન્ત એટલે કે અદૈ-
 મ-નાસ અને શંકર-થી શાંત્યર્થ-ના માધ્યમ દર્શાવેલો

[illegible]

Embryonic—અવસ્થા છે અને તેથી જે કાર્ક છે તે આત્મસ
માત્ર છે; આરંભ નથી.

* * * *

આ યોગની વિશિષ્ટતા એ છે કે જો સિદ્ધિ હિચ્ચનર ભૂમિકામાં
ન જાય એટલે કે જો સિદ્ધિ પોતાની ઉત્તમ ન કરે, તો આ યોગની
સિદ્ધિ પણ પરિપક્વ નથી થતી. મેં જે યોગની સાધના કરેલી છે
તે યોગના મારામાં ફેરફાર પુરાતન સંસ્કારો હતા કે જેમાંના ફેરફાર
સંસ્કારોનો લોપ થયો છે અને ફેરફાર સંસ્કારો અઘાપિ અવશિષ્ટ
છે. તમારામાં સંન્યાસ વિષયક પુરાતન સંસ્કારનું અસ્તિત્વ હતું અને
તેથી જ એક વાર તમેએ અરવિન્દમાંને સ્થાપવાની ઇચ્છા કરી
હતી. અત્યારે તમારી શુદ્ધિ જો કે મંન્યાસને નથી ઇચ્છતી; તથાપિ
તે પુરાતન સંસ્કારની જે મુદ્રા તમારા હૃદયમાં અંકિત થયેલી છે તે
સર્વથા બૃંસાર્ક જન્ય તેમ ન દોષાયી તમે મમારમાં રહીને ત્યાંથી
સંસારી થવાના નિશ્ચયપર આવી શાઆ છો. તમે કામનાત્માની
આવશ્યકતાને સારી રીતે જાણો છો; પરંતુ કામનાત્મામ તથા આર્દ-
ભાવના સામંજસ્યને પૂર્ણભાવથી મ્હી સજ્ઞા નથી. મેં આપણા
ભ્રાતૃભાઈના સાધારણ સ્વભાવ અનુમાર યોગને ફેરવે શાનની
દિશામાં જ ન્દીકારેલો નથી, કિન્તુ શાનની દિશા પ્રમાણે જ ભક્તિ
તથા કર્મની દિશામાં પણ ન્દીકારેલો છે. અને ફેરફાર પરિમાણમાં
શાનની પ્રાપ્તિ થયેલી છે તેમ જ વિશેષ પરિમાણમાં અઘાપિ શાન-
પ્રાપ્તિનું કાર્ય અત્યુક્તિ કિંમ અવશિષ્ટ છે; કાળુ કે, મારામાંથી
અઘાપિ જાગૃત્તાની ક્રાન્તિકા-મુખમ-કપાર્ક મ્હી નથી એટલે કે
તેનો લોપ થયો નથી. અર્થાત્ તમે પણ માત્વિકાના સમાધાનને
મ પૂર્ણ કરી શકતા નથી, જો કાળુથી અઘાપિ તમારામાં અર્દ-
ભાવ અવશિષ્ટ રહેવા દેવાવ છે અને તેથી જ તમારામાં યોગનો
જે વિરમ થયો જોઈએ તે નથી થયો કે આ વિષયમાં કમી પણ

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to extreme blurring and low contrast.]

तेरा—मुझसे जो प्रेम है, उसे मैं तुझे दे दूँगा।
 भविष्य में मैं तुझे बहुत ही अच्छे से देखूँगा।
 देवदास ने मुझे बहुत ही अच्छे से प्यार किया।
 ओ तेरा जो प्रेम है, उसे मैं तुझे दे दूँगा।
 आशा है कि तुम बहुत ही अच्छे से प्यार करोगे।
 समझ देता हूँ कि मैं तुझे बहुत ही अच्छे से प्यार करूँगा।
 बोल जाओ, मैं तुझे बहुत ही अच्छे से प्यार करूँगा।
 निरा मैं नहीं हूँ, मैं तुझे बहुत ही अच्छे से प्यार करूँगा।
 तुम भी मुझे बहुत ही अच्छे से प्यार करो।
 मैं तुम्हारे प्रेम को बहुत ही अच्छे से प्यार करूँगा।
 तुम भी मुझे बहुत ही अच्छे से प्यार करो।
 मैं तुम्हारे प्रेम को बहुत ही अच्छे से प्यार करूँगा।

કરિને તે અગ્રુદ ૧૫ જ અવશિષ્ટ રહી જશે. આ નિયમ મને છેવેનાં એકમે ૩ કાળેના સર્વ વિભાગોમાં એકમગ્નતા સામૂ પડે છે. અધ્યા-ત્મપરજ્ઞા-સંપૂર્ણતામાં 100000000-જ્યારે આપી શકાશે ત્યારે એ શક્તિનો વિભાગ કિંવા મંદારેલના મંદિરમાં વાનરની મુર્તિને ધરીને તેની સ્થાપનાના કાર્યમાં વ્યવ થશે અને તે વાનર પણ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા-વડે શક્તિમાન થઇને જાડન લગુમાનના રૂપે, જ્યાં મુઠી તેનામાં તે શક્તિ રહેશે ત્યાં નહીં, રામગદ્ગાં અનેક કાપો કરશે, એ જો ૩ સત્ત્વ છે; તથાપિ બારનમંદિરમાં આપણે જેની મુર્તિને સ્થાપવા હિંદીએ હીએ તે લગુમાનની મુર્તિ નથી કિંતુ દેવ અથવા હિંદી-વનાર સ્વયં મી રામની જ પ્રતિમા છે એ આપણે નિરન્તર સ્મરણમાં રાખવાનું છે.

આપણે જો કે સર્વની સાથે મળી શકીએ છીએ; પરંતુ સર્વ જનોને સત્ત્વ માર્ગમાં આકર્ષવામાટે આપણા આદર્શના બાવ-Spi-rit-તથા રૂપને અક્ષય તથા દૃઢ રાખવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે. અર્થાત્ જો આપણે આપણા આદર્શના બાવ તથા રૂપને અક્ષય તથા અવિરૂત નહિ રાખીએ, તો આપણે આપણી દિશાને બૂલી જઈશું અને આપણા હસ્તથી જે પ્રદૂત-ઉચિત કિંવા સત્ત્વ-કર્મ છે તે થશે જ નહિ. વ્યક્તિગત ભાવથી-100000000-સર્વત્ર રહેવાથી કાંઈક થઈ શકશે એમ જણાય છે; કિન્તુ સંપૂર્ણ સર્વત્ર રહેવાથી તે નાથી શતગુણ વધિક કાર્ય થઈ શકે છે. છતાં અગ્રાપિ તે સમય આજ્યો નથી અને તેથી બિતાવણ કરીને એ માર્ગમાં આગળ વધવાથી આપણે જે પરિણામને ઇચ્છીએ છીએ તે પરિણામ આપણને પ્રાપ્ત થવાનું નથી. મંથ પ્રથમ ચંદ્રાણુરૂપ થઈ પડશે અને જેમને આદર્શની પ્રાપ્તિ થયેલી છે તેઓ ઐક્યની સૃષ્ટિમાંથી પરસ્પર જોવાઈને વિવિધ સ્થાનોમાં કાર્ય કરતા રહેશે; ત્યાર પછી તે સંધને ધર્મસંધ-Spiri-tual communo-નું સ્વરૂપ આપી સંધનું થઈને તેઓ કર્મને

આત્માનુરૂપ તથા યુગાનુરૂપ આકૃતિ આપી દેશે. તે આકૃતિ કિન્નર સ્વતંત્ર સીમાબદ્ધ તથા અચલાયતન નહિ કિન્તુ સ્વાધીન કિન્વા સ્વતંત્ર હોવાથી સમુદ્ર પ્રમાણે જે કંઈ પણ આમતેમ વિખરાઈ જઈ શકે તેમ હશે તેમથી કોઈને નાનાવિધ તરંગભંગીથી ઘેરી લેશે અને કોઈને પ્લાવિત કરી નાખશે એટલે કે સર્વને આત્મસાત્ કરી લેશે. આમ યતાં યતાં પરિણામ એ આવશે કે દેવગતિ-Spiritual Communion-દંડાયમાન થયેલી દેખાશે. મારો અત્યારનો-વર્તમાન-ભાવ આ છે; પરંતુ અઘાપિ મારા એ ભાવનો સંપૂર્ણ વિકાસ થયો નથી. સર્વ ભગવાનના હસ્તમાં હોવાથી તે જે કંઈ કરશે તે જ થવાનું છે.

હવે હું તમારા પત્રમાંના કેટલાક વિશિષ્ટ વિષયોની આલોચના કરું. તમે એ યોગના સંબંધમાં જે લખ્યું છે તે વિશે આ પત્રમાં વિશેષ કંઈ પણ લખવા ઇચ્છતો નથી; કારણ કે, જ્યારે આપણે મારા તે વેળાએ એ વિષયનો અધિક સરળતાથી જિહ્વાપોહ કરી રહ્યો હોતો ત્યારે શબ્દ સમાન જોવા અથવા માનવો એ સંન્યાસના નિર્વાર્ગનું લક્ષણ છે; પરંતુ આવા પ્રકારની ભાવનાથી સંસારમાં રહી તેમ ન હોવાથી જો સર્વ વસ્તુમાં આનંદને મેળવવાની તમારી હોય તો જોવા ભાવ તમે આત્મામાં રાખો છો તેવો જ ભાવ પણ રાખો; કારણ કે, દેહ ચૈતન્યમય છે અને દેહ ભગવાનનું જગત્માં જે કંઈ પણ હોય તે સર્વમાં ભગવાનને જોવાથી “સર્વમિદં બ્રહ્મ” કિન્વા “વાસુદેવઃ સર્વ મિતિ” એ વ્યવહારમાં ચોક્કસથી જ વિશ્વાનંદ થાય છે, શરીરમાં પણ જ્ઞાના મૂર્તિ તરંગો ઊછળે છે અને એ અવસ્થામાં અધ્યાત્મ-સંપૂર્ણ થઈને સંસારવ્યવહાર તેમ જ વિવાદ આદિ સર્વ કાર્યો છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ભગવાનના આનંદમય મેળવેલી રાકાય છે. દીર્ઘકાળથી મેં મારી પોતાની આનંદમાં મન તથા ઇન્દ્રિયના સર્વ વિષયોને તેમ જ સર્વ

અનુભવેને આનન્દમય કરી લીધા છે અને હવે તે સર્વ વિષયો તથા અનુભવો વિજ્ઞાનાનન્દ-Supramental-રૂપને ધારણ કરતા દેખાય છે. આવી અવસ્થામાં જ સચ્ચિદાનન્દનું પૂર્ણ દર્શન અને સચ્ચિદાનન્દની અનુભૂતિ-આધારકાર-વર્ધ થઈ છે.

તમોએ તમારા પત્રમાં દેવર્ષધતો વિષય ચર્ચાતે લખ્યું છે કે: "હું દેવ નથી; કિન્તુ ધણના ધાથી લીધાછેને નિર્નગ મયેલા શેઠ જોવો છું." તો એનું ઉત્તર એ જ છે કે: દેવ કેઈ પણ નથી; છતાં પ્રત્યેક અનુભવમાં દેવત્વ રહેલું છે અને તેથી તે દેવત્વને પ્રકટ કરવું એ એ જ દેવજીવનનું લક્ષ્ય છે. અર્થાત્ દેવજીવનને સર્વ કોઈ લક્ષ્ય કરી શકે છે; પરંતુ એનો મુખ્ય આધાર મનોમન ભાવ કિંવા ઉદ્દેશ છે. તમારા પોતાના સંબંધમાં એ વર્ણનને હું યથાર્થ-Adaptation-તરીકે સ્વીકારતો નથી. આધાર એટલે કે મનોમન ભાવ કિંવા ઉદ્દેશ જોતેવા પ્રકારનો હોય, તો પણ એક વાર ભ્રમવાનતો રપઈ થઈ જાય અને આત્મા જામન થાય એટલે પછી આધારની શુદ્ધતા કે સપુનાનું વિગેય કોઈ પણ પરિણામ અવશિષ્ટ રહેતું નથી. આ ઉદ્દેશને મિલક કરતાં દેહલીક બાધાઓ થાય છે, દેહતાક સમયનો બ્યવ થાય છે અને વિકાસનું તાગનમ્ય દેહનું હોય છે એનો કમો પણ નિમય કરી શકાતો નથી; કારણ કે, આંતરિક કેર એ મર્ચ બાધાઓ તથા ન્યૂનતાઓ અર્થિનો વિમાન ગામતો નથી; કિન્તુ તેને જ્યારે આપણા ઉદ્દેશનો સંપૂર્ણ આધાન થાય છે એટલે તે જાગી ઊઠે છે. આગમાં પણ શું અરથ હોય! હવે અને માત્ર પિત્ર, પ્રાણ તથા દેહની બાધાઓ પણ એવી હતી કે કેમ! મારે આ નિબંધમાં મમનનો જોગ નથી આપણે પડ્યો અને ભ્રમવાનતા પ્રકારેને સદન નથી કર્યા પડ્યા કે શું! દિવસ પછી દિવસ અને મહર્ન પછી મહર્ન આત્માં જાય છે જ્યાં કે દેવ શુદ્ધ મુ કે શું શુદ્ધ મુ એ એ કે નહવે જાણી શકાતું નથી: તત્ત્વિનું હું કંઈક કહેવું જુ અથવા શુદ્ધ મુ નિર્વિદ્ય છે

અને ભગવાનની જે ધારને ધરાવતી ઇચ્છા હોય તે જ પચેઈ છે. સર્વને આ અવસ્થા આવી રીતે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સારાંશ કે, આપણી શક્તિ નહિ, કિન્તુ ભગવાનની શક્તિ જ એ યોગની સાધક છે.

હું આજે ઠેરલાકે દિવસથી જો કાંઈ દેખી રહ્યો છું તેમાંના
એક વિષયોને હું અત્યારે સંક્ષેપમાં દર્શાવીશ. મારી એવી ધારણા
હિંવા માન્યતા મયેલી છે કે ભારતવર્ષની દુર્બળતાનું પ્રધાન કારણ
પરાધીનતા પણ નથી, દરિદ્રતા પણ નથી અને અખ્યાતમતાનું હિંવ
ધર્મનો અભાવ પણ નથી; કિન્તુ વિચારશક્તિનો કાસ હિંવા
જ્ઞાનની જન્મભૂમિમાં અજ્ઞાનનો વિસ્તાર એ જ ભારતવર્ષની
દુર્બળતાનું પ્રધાન હિંવા મુખ્ય કારણ છે. ભારતવર્ષમાં હું ત્યાં દટિ
નાખું છું ત્યાં સર્વે વિચાર કરવાની અધમતા હિંવા અનિચ્છ-
ability or unwillingness to think-જે મારા જોવામાં
આવ્યા કરે છે. અખ્યુગમાં અવનતિનું લક્ષણ મને તે દોષ, પણ
અત્યારે તો આ ભાવજ ધાર અવનતિના મુખ્ય લક્ષણરૂપ લઈ પડ્યો
છે. અખ્યુગ તે જ્ઞાનનો કાળ હતો અને તેથી અખ્યુગના દિવસે તે
અજ્ઞાનીના વિજયના દિવસે દના અને અત્યારનું વર્તમાન જરૂર તે
જ્ઞાનના વિજયનો મુગ છે અને તેથી આ મુગમાં જે મનુષ્ય વિષે
વિચાર કરે છે તેની શક્તિ તેટલા પર્વતોમાં થવડી ભાવ છે જે
તેની બીજા પ્રતિ દટિ કરીશ. જે ત્યાં મુખ્ય એ વસ્તુએ જ નજર
જોવામાં આવશે એક વિચારશક્તિનો અવનતિ અને વિદ્યાર્થન કલક
સામાર અને અત્યાર પ્રકાશક, વેપરની તથા સુર જાત કલકને જેર કુરે,
અની કાશરત કલકને જેર જો કરે છે એ એ કલકનું જાતનું એ
કુરેષ જાતનો કાસ કરે છે એ અને અખ્યુગુરુદાન કાસ, જેર
રજાનેમાં કલકનું કલકને જેર રાત વિજય જેર પણ કલકને
સીંચે મલક વરતેષ કલકને જેર રાત જેર કલકને જેર રાત જેર

શક્તિના પ્રભાવથી વિશ્વના દેવો પણ બચીત, સન્દિગ્ધ તથા વશીભૂત થયેલા દેખાય છે. કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે: ‘યુરોપ ખંડ કિંવા નાશના મુખ પ્રતિ દોડે છે;’ પરંતુ મારી એવી માન્યતા નથી; કારણ કે, અત્યારે જે વિશ્વ તથા ઉત્પત્તિનું જોવામાં આવે છે તે તો હવે પછીની નવીન સૃષ્ટિની પૂર્વાવસ્થા છે.

યુરોપની સ્થિતિ આવા પ્રકારની છે એટલે હવે ભારતવર્ષની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે તેનું તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી અવલોકન કરે. જો ભારતવર્ષના કેટલાક મોટા લોકો—*Solitary giant*—ને બાદ કરી નાખીએ તો સર્વત્ર * * * સરળ-પ્રચંડરહિત-કિંવા *Average man*—સાધારણ મનુષ્ય જ આપણા જોવામાં આવી શકે છે કે જેઓ ચિન્તા કિંવા વિચાર કરવાની ઇચ્છા જ ધરાવતા નથી એટલે કે વિચાર કરી જ નથી શક્તા અને જેમનામાં કેવળ ક્ષણિક ઉતેજના વિના સત્ય શક્તિનો એક બિન્દુ માત્ર પણ નથી. અર્થાત્ ભારતવર્ષ સરળ વિચાર તથા સરળ વિષયને ઇચ્છે છે અને યુરોપ ગંભીર વિચાર તથા ગંભીર વિષયને ઇચ્છે છે અને તેથી યુરોપની વિચાર-શીલતા એટલી સીમા પર્યંત પહોંચી ગઈ છે કે ત્યાંનો એક સાધારણ કુસી બચવા મનુર પણ વિચારમાં નિમગ્ન રવા કરે છે; સર્વ જનો કાંઈ ને કાંઈ જાણવામાટે અટૌપ્રહર આતુર રવા કરે છે; મોટા લોકો પણ વિચાર ક્યાં વિના સંગૃહ રહી શક્તા નથી અને પ્રત્યેક વિષયને તેના તત્ત્વપ્રદેશ પર્યંત તપાસી જોવાની આકાંક્ષા ધરાવે છે. પરંતુ યુરોપની શક્તિ તથા વિચારશીલતાની જે સીમા છે તે મરણોત્પાદક સીમા—*Fatal limitation*—છે અને તેથી અધ્યાત્મક્ષેત્રમાં આવતાં તેની શક્તિ તથા વિચારશીલતા એક કમરું પણ આગળ વધી શકતી નથી, એ પણ અત્યંત અવશ્ય હકતમાં રાખી લેવાનું છે. આ કારણથી અધ્યાત્મક્ષેત્રમાં આવનાં યુરોપ સર્વત્ર પ્રમેય, સમસ્થા કિંવા જટિલતા, કુદેશિકારપ કિંવા મેયાઅદિન મનોવિદ્યાન-

धर्मपत्र

Nebulosa

hallucination

संज्ञा

की

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

ગાંધી એક હિંસા પ્રણાલિ ક્રિયા ક્ષણિક ઉન્નતિના એક તરંગ જેવો થઈ પડ્યો છે. સારાંસ કે, ભારતવર્ષની જ્યાં સુધી આવી અવસ્થા રહેશે ત્યાં સુધી ભારતવર્ષના સ્થાનિ પુનરુત્થાનનો કાર્યાપિ સંભવ નથી.

સમસ્ત ભારતવર્ષની અન્યારે આવી અવસ્થા છે અને તેમાં પણ બંગોલ-બંગાળ-માં તો એ દુર્નિગ્ન્ય અરમ મંથા પર્વન આવી પડેલી છે. બંગાળના મનુષ્યોમાં તીવ્ર હૃદિ, ભાવની યોગ્યતા અને સ્વતંત્રિદા જ્ઞાન-Intuition-છે અને એ સર્વ ગુણોમાં તેઓ ભારતવર્ષમાં સર્વોચ્ચ છે. જો કે એ સર્વ ગુણોની આવશ્યકતા તો છે નહીં, તથાપિ એ ગુણોથી જ ને જો અન્ય ગુણોની આવશ્યકતા છે તેની પૂર્તિ થઈ શકતી નથી અને તેથી એ ગુણો પણ નિરર્થક થઈ જાય છે; અર્થાત્ જો એ ગુણોની સાથે વિચારની જંબીરતા, ધીર શક્તિ, વીરોચિત સાદસ, દીર્ઘ પરિશ્રમની ક્ષમતા અને અનંત આદિ ગુણો આવી મળે, તો એ સર્વ એકત્ર ગુણોના યોગે બંગાળીઓ કેવળ ભારતવર્ષના તો શું પણ સમસ્ત વિશ્વના નેતા અને પૂજ્ય પુરુષ થઈ શકે તેમ છે. પરંતુ બંગાળીઓ પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત થનારી ઉચ્ચતમ સિદ્ધિને હમ્મજ નથી; તેઓ તો પરિશ્રમ વિના જ આગળ વધવા હમ્મજ છે એટલે કે ચિન્તા વિના જ્ઞાનને મેળવવાની, પરિશ્રમ વિના રૂળને મેળવવાની અને સદ્ગુણ સાધનાએ સિદ્ધિને મેળવવાની આકાંક્ષા ધરાવે છે. કેવળ બુદ્ધિશાળી ક્રિયા બાવની ઉત્તેજના એ જ તેમનું સંબંધ થઈ પડ્યું છે; પરંતુ એ જ્ઞાનશાળી ભાવની અતિશયતા જ એ રોમનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ એ રોમના પરિણામે દેશમાં અવસાદ ક્રિયા તમેજીવાવ એટલી સીમા પર્વન વ્યાપી ગયો છે કે તેના યોગે દેશની ઉચ્ચરોત્તર અવનતિ થતી જાય છે, ઇવનશક્તિનો દ્વાસ થયે જાય છે અને બંગાળીઓ પોતાના દેશમાં જ એવી અવસ્થામાં આવી પડ્યા છે કે તેમને પેટ ભરીને ખાવા જોઈતું અન્ન મળી શકતું નથી, સ્ત્રી-રત્ને દાંકિયામાં? વસ્ત્ર મળતી નથી, દેશમાં સર્વત્ર હાલકાર વ્યાપેલો.

દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 નદિ, યજ્ઞ, દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 આર્યસ્ય દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 ત્યાગી દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 ઉ; આર્યસ્ય દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 ત્યાગી દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 નેવામ્ય દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 પ્રિયદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 ૫૫ ઉ આર્યસ્ય દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 ધાન દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 નિષેધઃ દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 ૫, ત્યાગી દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 ૧ વાક્ય ?

૨૦
 વિ
 તા
 તથા
 ૭.
 હુ
 શત્રુ-
 ૩ ૭.
 નહિ
 મત્રત
 અંતર-
 મેળવી
 ૫૫થી જ

આર્યસ્ય દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 પ્રધી ભૂમી ॥ ૧૦ ॥
 નુ ને પ્રધી ભૂમી ॥ ૧૦ ॥
 પ્રિયદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 મનાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥
 ૫૫ ઉ આર્યસ્ય દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥

માની લેશે
 :શ થઈ ગયો
 મહાન્યોત્તિનો
 નથી; કારણ
 દેવા છતાં પણ
 ૩ shield—પર
 તરી નેવાનો ઉઘોમ
 એવી કાઈ પણ કુટિ
 તેથી મહાન્યોત્તિનો
 ન્યોત્તિ હશે તે પણ
 ૫૫ ઉ આર્યસ્ય દેવદાસ્યે નિષેધઃ ॥ ૧૦ ॥

મારા આ અસાધારણ દીર્ઘ પત્રનું તાત્પર્ય એ જ છે કે મેં પણ પોટલી બાંધેલી ૭ અને મારો એ વિશ્વાસ છે કે મારી એ પોટલી સેન્ટ પિટરની ચાદર જેવી છે અને તેથી અનન્તના જોડણા ચિકાર છે તે સર્વ તેમાં એકત્ર થતા જાય છે. અત્યારે એ પોટલીને છોડી-ખોડી-શકાય તેમ નથી; કારણ કે, જો યોગ્ય સમય આવ્યા વિના એ પોટલીને ખોલવામાં આવે, તો તેમાં સપડાપડા ચિકારો છીને પમાયન કરી જાય. અત્યારે મારાથી દેશ-વ્યુમાળા-માં પણ આવી શકાય તેમ નથી; પણ એનો અર્થ એવો નથી સમજવાનો કે કેવો એકમે જ તૈયાર નથી થયો; કારણ કે, અઘાપિ હું પોને પણ તૈયાર નથી થયો એટલે એક અપકર મનુષ્ય અપકર દેશમાં આવીને શું કાર્ય કરી શકે તેમ છે વારં વાર દનિ.

તમારો 'સેન્ટા'

શ્રી
અરવિન્દ વિચારમાળા

પ્રથમ પુષ્પ—ધર્મવિચાર

અનુવાદકૃત કેટલાંક સ્પષ્ટીકરણો

અનુવાદકૃત કેટલાંક સ્પષ્ટીકરણો

ગીતાની ભૂમિકા: પૃષ્ઠ ૪૮

‘ગીતાની ભૂમિકા’ માં દુર્યોધનના વાળીકોસાગનું વિવચન કરતાં શ્રી અરવિન્દ બાગૂએ શ્રીમદભગવદ્ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયના ૧૦ માં ‘સોહનો ભાવાર્થ’ આ પ્રમાણે આપેલો છે: “આપણી સેના અત્યંત વિશાળ તથા પ્રચંડ છે અને હીમ પિનામદ આપણા સેનાનાગક છે; અને પાંડવોની સેના આપણી સેના સાથે સરખાવતાં ક્ષુદ્ર અથવા અદ્યપ્રખ્ય છે અને કેવળ હીમનું બાહુબળ જ તેમની આશાનું એક માત્ર સ્થાન છે એટલે પછી આપણે જ વિજય કેમ અને શા કારણથી ન થામ વારે!” ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયના ૧૦ માં ‘સોહનો ભાવાર્થ’ આપ્યા પછી એ ‘સોહમાં આવેલા ‘અપર્યાપ્ત’ શબ્દના અર્થ વિશે જે કેટલોક મતભેદ પ્રચલિત છે તેના મુખ્યમાં તેમણે લખ્યું છે કે: “કેટલાક લોકો ‘અપર્યાપ્ત’ શબ્દનો જે વિપરીત અર્થ કરે છે તે હુદ્દિપુર:સર કિંવા મુક્તિમંગલ નથી; કારણ કે, દુર્યોધનની સેના ટોપી ભોંધએ તેથી વધારે વિશાળ હતી અને તેની સેનાના નેતાઓ પણ શૌર્ય તથા વીરતા આદિ ગુણોમાં અન્ય કોઈ સેનાનાપદોથી ઊતરે તેવા નહોતા, તો પછી આત્મપ્રેરણાથી દુર્યોધન પોતાના બળની નિન્દા કરીને પોતાના તેમ જ પોતાના સૈનિકોના મનમાં નિરાશાને ઉપજાવવાનો પોતે જ પ્રયત્ન કરે એ હકાપિ મંજૂરી શકે તેમ છે ખરું કે?” પરંતુ એ ‘અપર્યાપ્ત’ શબ્દના અર્થના મુખ્યમાં જે મતભેદ પ્રચલિત છે તે શો છે, એ શબ્દનો વિપરીત અર્થ શો કરવામાં આવે છે અને તે અર્થ વિપરીત તથા આ અર્થ મયાર્થ છે તે શા કારણથી અને તેનાં પ્રમાણો શાં છે એ શ્રી અરવિન્દ બાગૂએ વિસ્તારપૂર્વક દર્શાવ્યું નથી અને તેથી એના સ્પષ્ટીકરણની આવશ્યકતા ઉપરિચય થયેલી છે.

‘અપર્યાપ્તં તદ્દસ્માકં ચલં મીમાભિરક્ષિતમ્ ।

પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેષાં ચલં મીમાભિરક્ષિતમ્ ” ॥

ગીતા, ૧. ૧૦.

આ શ્લોકનો કેટલાકે જે વિપરીત અર્થ કરે તે આ પ્રમણે છે : “આપણી જે સેના ભીષ્મ પિતામહવડે રક્ષાયેલી છે એટલે કે, ભીષ્મ પિતામહની આજ્ઞામાં છે તે અપર્યાપ્ત એટલે કે અપૂર્ણ છે અને પાંડવોની જે સેના ભીષ્મની આજ્ઞામાં છે તે એકમન તથા એકપ્રાણ હોવાથી પર્યાપ્ત એટલે કે સંપૂર્ણ અથવા આપણી સેનાને પહેંચી વળે તેવી છે.” અને પોતાના શરીરરક્ષા એ અર્થના સમર્થનમાં તેઓ જણાવે છે કે : “કાઈ કાઈ દીકરાકર ‘અપર્યાપ્ત’નો અર્થ સમર્થ અને ‘પર્યાપ્ત’નો અર્થ અસમર્થ કરે છે; પરંતુ એ અર્થ એ શબ્દના ધાતુકપથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે. જે શ્લોકના અન્વયમાં એ કુદન્તરૂપ વિશેષણોનાં સ્થાનોનું પરિવર્તન કરી નાખવામાં આવે, તો જ શબ્દસંજ્ઞેત યથાર્થિયન રહેવા છતાં તેમનો ભાવર્થ બદલાઈ જાય તેમ છે, પરંતુ એમ કરવાની અવસ્થકતા નથી.” આ અર્થને શી-કારનારા ‘અપર્યાપ્ત’ અને ‘પર્યાપ્ત’ સંજ્ઞોને ‘પર્યાપ્’ ધાતુમાંથી નીકળેલો માને છે અને ‘પર્યાપ્’ ધાતુનો પૂર્ણ, સમર્થ કિંવા યોગ્ય ધતું એવો અથ હોવાથી ‘અપર્યાપ્ત’ એટલે અસમર્થ અ. ‘પર્યાપ્ત’ એટલે સમર્થ કિંવા પૂર્ણ એવા જ અર્થને જો તેઓ શી-કારે તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. સ્વ. વામન સિત્તાગમ આપે એ પોતાના રચેલા ‘સંસ્કૃત ઇન્ડિસ’ શબ્દકોશમાં ‘પર્યાપ્ત’ શબ્દને ‘પર્યાપ્’ ધાતુમાંથી નીકળેલો દર્શાવ્યો છે; પરંતુ અન્ય કોષમાં એ શબ્દ ‘માપ’ ધાતુમાંથી નીકળેલો દર્શાવવામાં આવ્યો છે અને પદ્મિ માપ જ. એ. રી. સંસ્કૃતના નિયમ અનુસાર ૧૫ માં આવી છે. જો હોયમાન્ય વ્યાસ ગ્રંથ પર નિહો તો અરવિન્દ ગ્રંથમાં એ શબ્દના જે અર્થને શીકાર્યો છે તે જ

જો કોઈ કશું ન હોય, તો એટલે કે માત્ર એકલા ‘પર્યાપ્તિ’ શબ્દનો ‘પૂરતું, માપી શકાય તેટલું કિંવા જેની ચળના કરી શકાય તેવું’ એ પ્રમાણેનો અર્થ થાય છે. દાદરણ તરીકે ‘પર્યાપ્તિ’ શબ્દના સમાનાર્થક “પ્રાપ્ત ટાકણ્યા સારસે” એ મરાઠી શબ્દ જોઈ અમલ્યાલા પ્રાપ્ત ટાકણ્યા સારસે” એમ કહેતાં “તેને પૂરું પડી દો તેવું” એ પ્રમાણેનો અર્થ થાય છે અને કેવળ “પ્રાપ્ત ટાકણ્યા સારસે” એમ કહેતાં “અન્ય કોઈ તેને માસી જાય તેવું” એવા પ્રશ્નનો અર્થ થઈ જાય છે. અર્થાત્ આ ‘લોકમાં ‘પર્યાપ્તિ’ શબ્દ પછી અન્ય શબ્દ ન હોવાથી એ દ્વિતીય અર્થ જ આ સ્થાનમાં વિવક્ષિત છે; અને મહાભારત ઉપરાંત અન્ય સ્થાનોમાં પણ આવા પ્રયોગો હોવાના ઉદાહરણો ધ્રુવાનન્દગિરિ ટીકામાં આપેલા છે. અર્થાત્ ‘દુર્યોધન જયભીત થઈને પોતાના સૈન્યને અપમાન કિંવા અપૂર્ણ કરે છે, એવી જ ઉપપત્તિ કેટલાકાએ આપેલી છે તે મથાર્ય નથી; કારણ કે, દુર્યોધન જયભીત થયેલો હતો એવું વર્ણન ક્યાંય પણ મળી શકતું નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એથી વિરુદ્ધ દુર્યોધનનું સૈન્ય મોટું હોવાથી પાંડવોએ વજ્ર નામક વ્યૂહની રચના કરી હતી અને કૌરવોના વિષાગ મૈન્યને જોઈને મુષ્ટિદિશા મનમાં વિચાર્યો આવિર્ભાવ થયો હતો (મહાભારત, ભીષ્મપર્વ: ૧૬. ૫ અને ૨૧. ૧.), એવાં વર્ણનો મળી આવે છે. પાંડવોના મૈન્યનો મેનાપતિ ધૃત્યુષ્મણ દોવાળના ‘ભીમવડે રક્ષાયતું’ એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે પ્રથમ દિવસે પાંડવોએ જ વજ્ર નામક વ્યૂહની રચના કરી હતી તે વ્યૂહના અમરભાગમાં ભીમની યોગ્યતા હતી તેથી દોવાળી ભીમ જ સેનારક્ષક તરીકે દુર્યોધનને તે વેળાએ આગળ અને આગળ દેખાતો હતો (મહાભારત, ભીષ્મપર્વ: ૧૬. ૪-૧૧, ૩૩, ૩૪); અને એ જ અર્થમાં ‘ભીમન્ત્ર’ તથા ‘ભીષ્મન્ત્ર’ એવા પ્રસારે એ ઉત્તમ મૈત્ર્યોનાં જનનો ગીતથી પૂર્વજ મહાભારતના ભીષ્મપર્વના અધ્યા-

ગોમાં (મહાભારત, લીધ્મપર્વ: અધ્યાય ૨૦મેં અને ૨૧મેં જુઓ) આવેલાં છે." *

ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયના એ ૧૦મા શ્લોકમાંના એ વાદ્યમરત 'પર્યાસ' તથા 'અપર્યાસ' શબ્દોનો અભેદમાર્ગપ્રવાસી ગુર્જર-માક્ષરશિરોમણિ મણિલાલ નબુવાઈ દ્વિવેદીએ પણ એ પ્રમાણેનો જ અર્થ કરેલો છે અને તે આ છે: "આતું આપણું હીંમે રક્ષણ કરેલું જલ અર્નત છે અને આ એમનું તો હીંમે રક્ષણ કરેલું થોડુંક જ છે." અર્થાત્ આમાં 'પર્યાસ' શબ્દના અર્થદર્શક તરીકે 'અનન્ત' શબ્દ યોગ્યલો છે અને 'અપર્યાસ' શબ્દના અર્થને દર્શાવવામાટે 'થોડુંક' શબ્દ યોગ્યલો છે.†

આ હિલચ દુરંધર વિદ્વાનોની સાક્ષીથી પાકક તથા પાઠિકાઓ સમજી શકે તેમ છે કે શ્રી અરવિન્દ બાપૂએ એ 'પર્યાસ' તથા 'અપર્યાસ' શબ્દોના જે અર્થો સ્વીકારેલા છે તે સર્વથા યથાર્થ અને પ્રર્મગને સર્વથા અનુકૂલ છે અને તેમના કથન અનુસાર એથી વિપરીત અર્થ ઠાઈ પણ પ્રકારે શ્રદ્ધિપુરસ્કર કિંવા યુક્તિસંગત ન હોવાથી અસ્વીકારને જ યોગ્ય છે એ નવીનતાથી કહેવાની કે લખવાની આવશ્યકતા હોય એવી અમારી માન્યતા નથી.

* કે.વ. હોઠમાન્ય ખાલ ગંજાધર તિલકકૃત "શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતાસ્વરૂપ અથવા કર્મયોગશાસ્ત્ર" માંનું આ અવતરણ તેના ગુર્જરાની બાપાન્તરમાંથી લીધું નથી; કિન્તુ મૂળ મરાઠી મંથમાંથી નવીન અનુવાદ કરીને લેવામાં આવ્યું છે. જુઓ કે.વ. હોઠમાન્ય ખાલ ગંજાધર તિલકકૃત "શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતાસ્વરૂપ અથવા કર્મયોગશાસ્ત્ર" મરાઠી, આરણિ ૧લી (ઈ. સ. ૧૯૧૫), ૫૪ ૧૦૩, ૧૦૪.

† જુઓ અભેદમાર્ગપ્રવાસી મણિલાલ નબુવાઈ દ્વિવેદીકૃત "શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતા: ગુર્જર બાપામાં મૂલ, અર્થશર્થ, વિવેચન તથા સ્વરૂપ સાધે" ખીલ આરણિ (ઈ. સ. ૧૯૧૦), ૫૫૬ ૪.

ગીતાની ગંભીરતા પૃષ્ઠ ૮૩

જો અર્જુન-૬ જ્યાં એ ગીતાની ગંભીરતામાં જો કુશળી રાજ-
 નીતિના ફળનું નિરૂપણ કરતાં એમાં ઉત્તેજ કરે છે કે "...કારણ
 કે, અર્જુનના વિરોધના પ્રાપ્તિથી ઉપનિષદ ધર્મની રોમન ક્ષતિપ્રકૃતિના
 માતાની અને ગમત તથા પનાની ધર્મનાથી વિરુદ્ધ રોમન સામાજિક
 આચાર નિયમોના મૂલ્યમાં જનુ જમી મળ્યાં હતાં તેમ જ ઇંગ્લેન્ડમાં
 જેવા તથા ૧૯૧૧ મુજબના આનંદિક વિરોધના પરિણામે ધર્મના
 ફાળે પડ્યાના નવા મળ્યાં એવાં, આત્મ દેવી અને મળી એવિ-
 નાંમય આચાર ૧૯૧૨ માં, પદામસતી તથા વિધિવિધી ઇંગ્લેન્ડની
 નિતિને આગી સત્તાના નામ સાથે છે, કુશળના પુણ્યના આસતરની
 મળા પછી એ જ પ્રકારે થઈ હતી." આમાં જે થયું મુજબ તથા
 રજત મુજબના આનંદિક વિરોધનો ઉત્તેજ કરાવતો છે તે ઇંગ્લેન્ડના
 નીતિદાસમાની નીક નિશિષ્ટ મળના મળ્યાથી જેમણે ઇંગ્લેન્ડના ધર્મના
 સંજોગ આચાર ૧૯૧૧ થી નેમને એવેત મુજબ અને રજત મુજબ
 જેવા આચાર ૧૯૧૨ થી સંજોગો એ પદનાના સંજોગમાં ન જાણી શકે
 એ આચારના છે અને તેટલામાં એ પદનાના રજતીકરણની આવ-
 સ્થાપના પછી થઈ છે. ઇંગ્લેન્ડના નીતિદાસમાં એ એવેત મુજબ તથા
 રજત મુજબના નિતિ પ્રમાણે ઉત્તેજ કરાવતો છે—

જે રજતે ઇંગ્લેન્ડનો રાજ્ય દેવી છે તે ગણે થઈ ગયો હતો
 અને રજતના રજતેક રજત અમરજના તથા અમરજના મંચાર થયો
 હતો તે રજતે એટલું કે ઈ. સ. ૧૪૫૦ માં થોર્ડના કચૂક રિયર્ડે
 રજતનારજતને સંનિધાન માગમાં ચલાવવાનો ભાર પોતાના શિરપર ધારી
 લીધો હતો એટલું કે તે ઇંગ્લેન્ડનો રાજ્યનિધિ-Protector-થયો
 હતો. એ રિયર્ડે રજતના આગે પુત્ર હતો કે જે અર્જુન ઈ. સ.
 ૧૪૧૫ માં રજત દેવીએ શિરચ્છેદ કરાવ્યો હતો. જે વાસ્તવિકતાથી
 મોટામાં આગે રજત દેવી કરતાં એ રિયર્ડે રાજ્યકુટુંબને ધારણ

ઉત્તમ કાર્ય શીખેલો ન હોવાથી તેને લાકડા વાટવાનું અને એવું જ ખીલું પરિશ્રમદાયક કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું. કાકિળન અત્યંત દુષ્ટ તથા વફાની હોવાથી તેના પર દેખરેખ રાખવાનો સર્વ અધિકાર એક આત્મિક એરિયલને આપવામાં આવ્યો હતો કે કંઈ તે કાર્ય પણ ચું કે ચાં કરી જ ન શકે.

તે બેટમાં આવા પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી લઇને પ્રોસ્પેરોએ એક કુદ્ર પર્વતમાંની કેટલાક ખંડોમાં વિલટત થયેલી એક વિશાળ ગુફામાં નિવાસ કર્યો અને ત્યાં પોતાના વિદ્યાબ્યાસના કાર્યમાં નિમગ્ન રહેવા ઉપરાંત પોતાની અદ્યવચકા કન્યા મિગે-દાને પણ તે યોગ્ય શિક્ષણ આપવા લાગ્યો. જે વેળાએ પ્રોસ્પેરો એ બેટમાં આવ્યો હતો તે વેળાએ તેની કન્યા ત્રણ વર્ષ કરતાં પણ ન્યૂન વયની હતી અને ત્યાર પછી બાર વર્ષ જેટલો દીર્ઘ કાળ વતી જતાં તે દંદર વર્ધની દાવ-નના નિકટમાં આવેલી બાળા સ્થિત ત્યાં રૂઢી તેણે પોતાના પિતા વિના અન્ય કોઈ પણ માનવપ્રાણીનું દર્શન કરેલું ન હોવાથી વિશ્વમાં અન્ય કોઈ માનવપ્રાણી અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે નહિ એ તે જાણતી જ ન હોતી.

બાર વર્ષનો કાશાવધિ વીતી જવા પછી એક વાર બનાવ એવો બન્યો કે પ્રોસ્પેરોના દુત્તન સટોદર ઓન્ડોનિયો અને નેપ્સના ગાળની નાકાઓ તે બેટ ખસેથી નીકળી અને એ વાતો પોતાની મન્દ્રગળવિદ્યાના જળથી પ્રોસ્પેરોના જાણવામાં આવતાં તેણે મહા-શક્તિશાળી બ્રહ્મ આત્મા એરિયલને બોલાવીને સમુદ્રમાં વફાનને ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા આપી દીધી; પરંતુ તે સાથે એ મુશ્કેલી આપતાં પણ તે ન ભૂલ્યો કે: “તારા ઉપબવેલા તુફાનમાં સુપડાઈને મારા શત્રુઓની નાકાઓ ટૂટી ન જાય, તેઓ એક બીજાથી દુટા કિનારા પર આવી પડે છતાં તેમનામાંના એક પણ મનુષ્યના હાનિ ન થાય અને તેમ છતાં તેમનામાંના પ્રત્યેક મનુષ્ય

શીર્ષે હતુ અને તેનાક વીરજી-પોને ફાંગિને ભાષે. જટકાડીને ખાતી નાખવામાં આવા હતા. અષ્ટદે એ ગુલાબેના વિગડો. એક મરો નારે જ. ઉત્તરમાં શાંતિમર ગાળ્ય તથા ઉત્તરિની રથાપના કરી શાંતિ કરી. શાંતિમર જે. અત્ય પ્રમાણના અન્યાયી તથા અન્યાયારી શાંતિપુત્રેના નાશ વિના ઉત્તરમાં શાંતિ તથા ઉત્તરિની રથાપના કરી શાંતિ તેમ હતુ જ નાનું અને તેથી તેમના નાશની એ પદનાને પરમેષ્વરે જ ઉપશિષ્ટ કરી હતી એવા આશયને દર્શાવવામાટે જ એ અરવિન્દ બાળએ કુરુક્ષેત્રના નાશની આશયકતાને દર્શાવતાં હતાહરણ તરીકે આ પદનાનો ઉમેશ કરેલો છે, જે પાકા કિંવા પાકિયાની એ એવેન ગુલાબ તથા રંગન ગુલાબના પુદગતાંને વિસ્તાર પૂર્વક જાણવાની હિંમત દેવા તે પાકક કિંવા પાકિયા ઉત્તરના કનિદાસના વાંચનથી પોતાની તે હિંમતને તૃપ્ત કરી શકે એમ છે એટલે અહીં આશયકતાથી અધિક એ પદનાનો પ્રતાપ આપેલો નિરર્થક છે.

ધર્મ (વિષ્ણુપદશન) પૃષ્ઠ ૬૬૨

શ્રી અરવિન્દ બાળએ જમવાનના વિષ્ણુપદશનનું સમર્થન કરતાં એક એક પાકક લખેલું છે કે: “જમવાનું સર્વશક્તિમાન હોવાથી સ્મૃત પ્રકૃતિના નિષ્ક્રમ કિંવા દેશક્રમના નિષ્ક્રમ જાગમાં તેને સપડાવવાનો પ્રયત્ન કરીને જો આપણે એમ બોલીએ કે: ‘તું’ અનન્ત હોવાથી અમો તને સાન્ત થવા દેવાના નથી; તારી હિંમત હોય તો સાન્ત એટલે કે અનન્તપુત્ર થવાની એટા કરી જો; કારણ કે, તારી એ એટા સફળ થવાની નથી અને તું સાન્ત થઈ શકવાનો નથી. તું અમારા તરફ તથા અમારી કુશિઓના બંધનમાં જડાયલો હોવાથી જોવી રીતે પ્રાર્થવો. હન્દ્રગળમા સપડાયલા ફેલિનાન્દની અવસ્થા થઈ હતી તેથી જ અત્યારે તારી અવસ્થા થયેલી છે;’ તો આપણું એ જોવનું કારણરૂપ થવાનો મંત્ર નથી કે શું!” આ

કુળમાં જે પ્રારપેદા, તેનું દન્ડનગ અને તે દન્ડનગમાં સપ્રમયવા
 દનાન્દનું ઉદાદરણ હોવામાં આવ્યું છે તે ઉદાદરણનો પાપાત્મ
 ત્વ શુદ્ધ દોષસ્વીકારૂત 'Tampaka' ('ટોપેટ' - દૂધાન)
 તદના વસ્તુ આપે મંજપે હોવાથી જંગમે દોષસ્વીકારનાં નાટી. ન
 આં દોષ તે પાકક તથા પાલિકાઓ એ ઉદાદરણના મર્મને સમજ
 કે તેમ નથી અને તેટલામાટે એ ઉદાદરણના સ્પષ્ટીકરણની આવ-
 પકતા સ્વાભાવિક છે.

પ્રારપેદા જિલનનો વિદ્યાવિદ્યારી અને પ્રગ્નવત્સલ કપૂર હતો
 અને તેને એક માત્ર કન્યા મિરેન્દા કિંવા મિરેન્ડા વિના અન્ય
 પ્રતિતિ ન હોવાથી તે કન્યા જ તેની સમસ્ત સ્થાવર તથા જંગમ
 સંપત્તિની તેમ જ તેની પદવીની ઉત્તરાધિકારિણી હતી. પ્રારપેદાનો
 એક અનુજ-કનિષ્ઠ આતા-હતો અને તેનું નામ ઍન્ડોનિયો હતું.
 પ્રારપેદા પોતે નિરંતર એકાંતવાસ તથા ગદન વિદ્યાભ્યાસમાં નિમગ્ન
 રહેનારો હોવાથી તેણે પોતાના સંસ્થાન કિંવા રાજ્યની સર્વ પ્રકારની
 વ્યવસ્થાનો ભાર પોતાના કનિષ્ઠ બંધુ ઍન્ડોનિયોના શિરપર નાખી
 દીધો હતો. પ્રારપેદા નિરંતર ગ્રંથવાચનરૂપ સમાધિમાં રહેતો હોવાથી
 અને બાલ જગતનું તેને લેશ માત્ર પણ જ્ઞાન ન હોવાથી ઍન્ડો-
 નિયો જ રાજ તરીકેના સર્વ આધકારો ભોગવતો હતો અને તેથી
 કેટલાક સમય પછી તેના હૃદયમાં રાજ થવાની અધમ મહત્ત્વાકાંક્ષાનો
 સંચાર થતાં તેણે પ્રારપેદાના શત્રુ નેપ્તૂના રાજની સહાયતાથી
 પ્રારપેદાને પદમ્બદ્ધ કરી નાખ્યો. પ્રારપેદા અત્યંત પ્રગ્નપ્રિય રાજ
 હોવાથી તેને પદમ્બદ્ધ કરવા છતાં પણ પ્રગ્નજનો સમક્ષ તેનો વધ
 કરાવવાનું ઍન્ડોનિયો તેમ જ નેપ્તૂના રાજથી સાદસ ન કરી શકાયું
 અને તેથી પ્રારપેદા તથા તેની પુત્રીને એક વિશાળ નૌકામાં ચઢાવી
 પ્રથમ સમુદ્રમાં કેટલાક ગાંઠિના અંનર પર લઇ જવામાં આવ્યાં અને ત્યાં
 એક છુદ્દ નરણી-દોડી-માં બેસાડીને તેમને એવી આત્મતાથી છોડી

દેવાગં આત્મા કે એ તરણીમાં તરણીને ચળવણનાં કેળા, કે જે તથા સદ હતાવડિ સર્વ સાધનોનો આશ્રય દેવાથી તરણી દૂરી જશે અને તેથી નેમનો સમુદમાં પોતાની મેજે જ નાશ થઈ જશે પરંતુ પ્રારપેરના એક રાગનિવ સરદાર પ્રાણત્યેએ કાંઈના ભેગ કે ભણવામાં ન આવે તેવી રીતે એ તરણીના કેટલાક દિવસ પૂર્વેના આલી રોકે નેટલા પાંચાણમાં જળા, ખર સમગ્રી અને જે પુસ્તકોને પ્રારપેરે પોતાના રાગન કરનાં પાત્ર અધિક મૂલયાનુ માનતો હતો તેમાંનાં કેટલાંક ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તકો આપે એક યુવ અગ્રમાં ગાંધી દાખાં હતાં એટલે તેમને હુધા કે તુલાનુ દુઃખ વેડ ન પડતું તે તરણી જ્યાં સમુદની દરરીએ સ્થાપના ના રાગના કેટલાક દિવસ પછી એક બેટના તીરખાનમાં આવી ઢાળી અને પ્રારપેરે પોતાની કન્યાને લઈને તે બેટના સુખરૂપ તથા જાનિયાં ગેદરી મારા.

આવી રીતે પ્રારપેરે ભાગ્યની વિદસણનાથી જે બેટમાં આવી ગયો હતો તે બેટમાં સિકારેકનુ નામક એક ભદ્રમરણાં વસતી વની અને તેનો પ્રારપેરના આગમનથી થોડા દિવસ પૂર્વે જ અંતરંગ થતો હતો. તે હન્દગગવિધાનો એટલે કે મદનો યુગ દેવાથી પ્રારપેરના એ વિધાનો ઉગમ અભ્યાસ કર્યો હતો અને તે અભ્યાસ એ બેટમાં તેને આનિયપ ઉપયોગી થઈ પડ્યા, શરણુ કે, મદમરણી નિકારેકસે જે કેટલાક બદ આત્માઓને પોતાની મદાવવાના અગ્રયા વિચાર જણેના ગર્ભમાં બદ કરી રાખ્યા હતા તેમને પ્રારપેરેએ પોતાની હન્દગગવિધાના બગથી મુક્ત કરી દીધા અને ત્યાં એ ઉપકારના ભારથી મુક્ત થવામાટે તે બદ આત્માઓ-આત્મિક-પ્રારપેરના આશ્રય દાસ કિયા સેવક રૂપે રહ્યા એ સર્વ આત્મિક આશ્રિ-યનુ નામક આત્મિક સર્વથી એક તથા પ્રચલકિતરણી હતો મદમરણી સિકારેકસનો કાગિયનુ નામક એક નરખગુનાતિ પુત્ર નો અને તે પોતાની માતાના દુઃસ્વભાવના પરિણામે રાઈ પડ્યો

ઉત્તમ કાર્ય શીખેલો ન હોવાથી તેને લાક્ષણ વાહવાનું અને એવું જ બીજું પરિશ્રમદાયક કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું- કાલિયન અત્યંત દુષ્ટ તથા વૃક્ષાની હોવાથી તેનાપર દેખરેખ રાખવાનો સર્વ અધિકાર એક આત્મિક એરિયલને આપવામાં આવ્યો હતો કે જ્યાં તે કાંઈ પણ ચૂં કે ચાં કરી જ ન શકે.

તે બેટમાં આવા પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી લખેને પ્રેરપેરેએ એક મુદ્ર પર્વતમાંની કેટલાક ખંડોમાં વિભક્ત થયેલી એક વિશાળ ગુફામાં નિવાસ કર્યો અને ત્યાં પોતાના વિદ્યાભ્યાસના કાર્યમાં નિમગ્ન રહેવા ઉપરાંત પોતાની અદ્યપચરકા કન્યા મિન્દાને પણ તે યોગ્ય શિક્ષણ આપવા લાગ્યો. જે વેળાયે પ્રેરપેરે એ બેટમાં આવ્યો હતો તે વેળાયે તેની કન્યા ત્રણ વર્ષ કરતાં પણ ન્યૂન વયની હતી અને ત્યાર પછી બાર વર્ષ બેટલો દીર્ઘ કાળ વતી જતાં તે પંદર વર્ષની વયના નના નિકટમાં આવેલી બાળા અર્ધ ત્યાં રહી તેણે પોતાના પિતા વિના અન્ય કોઈ પણ માનવપ્રાણીનું દર્શન કરેલું ન હોવાથી વિશ્વમાં અન્ય કોઈ માનવપ્રાણી અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે નહિ એ તે જાણતી જ ન હોતી.

બાર વર્ષનો શાકાવધિ વીતી જવા પછી એક વાર બનાવ એવો બન્યો કે પ્રેરપેરેના દુત્તન સપ્તદર એન્ડેરનિયો અને નેપ્સના રાજાની નાકાઓ તે બેટ પાસેથી નીકળી અને એ વાતો પાનપાની કન્દળજીવિદ્યાના બળથી પ્રેરપેરેના જાણવામાં આવતાં તેણે મહા-શક્તિશાળી ભક આત્મા એરિયલને જોશવાને સમુદ્રમાં વૃક્ષાને ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા આપી દીધી. પરંતુ તે કાર્ય એ મુશ્કેલી આપતાં પણ તે ન જૂઓ કે: “તારા ઉપજ્જવેલા વૃક્ષામાં કપડાંને મારા સુત્રોની નાકાઓ દૂરી ન જાય, તેઓ એક જ જગતી ઉપ-પડીને કિનારાપર આવેલી પડે હતા તેજનામના એક પણ રંગુનના પ્રાણી દારિ ન જાય અને તેમ હતાં તેજનામના એક રંગુન

